

Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Tarih Anabilim Dalı

**EMPERYAL RUSYA VE KUTSAL TOPRAKLARA HAC: RUS
ORTODOKS KÖYLÜ HACILARLA KUDÜS'E SEYAHAT
(1912)**

Melikşah ARSLAN

Yüksek Lisans Tezi

Ankara, 2014

EMPERYAL RUSYA VE KUTSAL TOPRAKLARA HAC: RUS ORTODOKS KÖYLÜ
HACILARLA KUDÜS'E SEYAHAT (1912)

Melikşah ARSLAN

Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Tarih Anabilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

Ankara, 2014

KABUL VE ONAY

Melikşah ARSLAN tarafından hazırlanan “Emperyal Rusya ve Kutsal Topraklara Hac: Rus Ortodoks Köylü Hacılarla Kudüs’e Seyahat (1912)” başlıklı bu çalışma, 30.05.2014 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak jürimiz tarafından Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Prof. Dr. Erdoğan UYGUR (Başkan)

Doç. Dr. Saime Selenga GÖKGÖZ (Danışman)

Doç. Dr. Erkin EKREM

Doç. Dr. Rüya KILIÇ

Doç. Dr. Seyfi YILDIRIM

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

Prof. Dr. Yusuf Çelik

Enstitü Müdürü

BİLDİRİM

Hazırladığım tezin/raporun tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezimin/raporumun kâğıt ve elektronik kopyalarının Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım:

- Tezimin/Raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.
- Tezimin/Raporum sadece Hacettepe Üniversitesi yerleşkelerinden erişime açılabilir.
- Tezimin/Raporumun 3 yıl süreyle erişime açılmasını istemiyorum. Bu sürenin sonunda uzatma için başvuruda bulunmadığım takdirde, tezimin/raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.

30.05.2014

Melikşah ARSLAN

ÖZET

ARSLAN, Melikşah. *Emperyal Rusya ve Kutsal Topraklara Hac: Rus Ortodoks Köylü Hacımlarla Kudüs'e Seyahat (1912)*, Yüksek Lisans, Ankara, 2014.

Bu çalışma, Kudüs ve civarına yapılan Rus hac seyahatlerini, Rusya'yı bu bölge ile kültürel ve dinî olarak birleştiren bağları kurmak ve 19. yüzyılla birlikte Rusya'nın, Osmanlı'nın Doğu Akdeniz havzasında yaşayan Ortodokslarına yönelik Pan-Ortodoks siyasetlerinin inşasında iletişim kanallarını oluşturmak bağlamında ele almıştır. Bu çerçevede, çalışmamız Rus hacımların Kutsal Topraklar'a seyahatlerinin bölgedeki Rus emperyal çıkarlarının ilerletilmesi bakımından araçsal rolünü ve bu durumun Osmanlı Devleti ile Çarlık Rusya'sının siyasi ve toplumsal ilişkilerine etki ve yansımalarını ortaya koymayı amaçlamaktadır. Rus hacımların toplumsal sınıflara göre dağılımı, seyahatlerin dönemsel yoğunluğu, Rus hacılığının kurumsal alt yapısının oluşmasında pay sahibi seçkin Rus hacımlar ve Kudüs'te teşekkül eden Rus kurumlarının hac seyahatlerine katkılarından bahsedilerek 19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başı itibariyle nihayet Rus köylülerle birlikte kitlesellenen Rus hacılığının karakteristikleri üzerinde durulmuştur. Bu ise İngiliz seyyah ve *The Times* muhabiri Stephen Graham'ın 1912 yılında bir grup Rus köylü hacıyla gerçekleşen yolculuğunu kaleme alan hac seyahatnamesi özelinde incelenmiştir. Öte yandan emperyal Rusya'nın devlet siyasetinde hac seyahatlerinin yönetimi sorunu ele alınmış, Rusya tebaasından Yahudi ve Müslüman hacımların Kutsal Topraklar'a (Kudüs, Mekke - Medine) seyahatleri de bu toplumsal hareketliliğin bir parçası sayılarak bölgeye yönelik emperyal Rus siyasetlerindeki yeri ve etkisi de sorgulanmıştır.

Anahtar Sözcükler:

Rus, Ortodoks, Köylü, Müslüman, Yahudi, Hac Seyahati, Yakın Doğu, Kutsal Topraklar, Kudüs, Stephen Graham.

ABSTRACT

ARSLAN, Melikşah. *Imperial Russia and Pilgrimage to the Holy Land: A Journey with the Russian Orthodox Peasant Pilgrims to Jerusalem (1912)*, Master Thesis, Ankara, 2014.

This thesis investigates the Russian pilgrimage journeys to Jerusalem and its environs within the context of building the cultural and religious ties relating Russia with this region and with the 19th century, the roles of Russian pilgrims of promoting the communication lines in constituting Russia's Pan-Orthodox policies towards the Orthodox peoples living in the Eastern Mediterranean region. Within this framework, this study aims to present the instrumental roles of the travels of Russian pilgrims to the Holy Land in promoting Russian imperial interests and the effects of this situation to the political and social relations of the Ottoman State and Imperial Russia. In this direction, the variance of Russian pilgrims according to the social classes, periodic density of the travels, outstanding Russian pilgrims who had share in constituting the institutional background of the Russian pilgrimage, the contributions of the Russian institutions established in Jerusalem to the pilgrimage travels and eventually the characteristics of the Russian pilgrimage journeys that was massified with the participation of the Russian peasants at the end of the 19th and beginning of the 20th century were emphasized. In this regard, these characteristics were analyzed with a special attention to a travel book that was written by a British traveler and *The Times* reporter Stephen Graham during his pilgrimage journey with a group of Russian peasants to Jerusalem. On the other hand, because the management issue of the pilgrimage journeys in the imperial Russian state politics was taken into consideration, the travels of the Jewish and Muslim pilgrims as being Russian subjects to the Holy Land (Jerusalem, Mecca – Medina) was counted as a part of this social mobility; therefore, their positions, effects and instrumental roles in Russian imperial politics towards the region were questioned.

Key Words: Russian, Orthodox, Peasant, Muslim, Jewish, Pilgrimage Journey, Near East, Holy Land, Jerusalem, Stephen Graham.

İÇİNDEKİLER

KABUL VE ONAY	i
BİLDİRİM	ii
ÖZET	iii
ABSTRACT	iv
KISALTMALAR	vii
ÖNSÖZ	viii
GİRİŞ	1
1. BÖLÜM: RUSYA’NIN YAKIN DOĞU SİYASETLERİNDE RUS ORTODOKS OLMAYAN HACILAR	12
1.1. RUSYALI YAHUDİ HACILAR.....	12
1.2. RUSYALI MÜSLÜMAN HACILAR	16
2. BÖLÜM: RUSYA’NIN YAKIN DOĞU VE KUTSAL TOPRAKLAR SİYASETLERİNDE RUS ORTODOKS HACILAR	27
2.1. ORTODOKS DOĞU VE RUSYA	30
2.1.1 İlk Rus Ortodoks Hac Seyahatleri.....	32
2.1.2. Osmanlı-Rus Siyasî İlişkilerinde Kutsal Topraklar ve Rus Ortodoks Hacılar Meselesinin Başlangıcı	35
2.2. XIX. YÜZYILDA RUSYA’NIN KUTSAL TOPRAKLAR MESELESİNDE RUS ORTODOKS HACILARIN YERİ.....	41
2.2.1. XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Rus Ortodoks Hac Seyahatleri	43
2.2.2. Kudüs’te Rus Ruhanî Misyonları.....	46
2.2.3. İmparatorluk Rus Ortodoks Filistin Cemiyeti.....	59
2.2.4. XIX. Yüzyıl Dönümünden I. Dünya Savaşı’na Rus Ortodoks Hac Seyahatlerinin Niteliksel ve Niceliksel Değişimi	62
3. BÖLÜM: KİTLESEL RUS ORTODOKS HAC SEYAHATLERİNE BİR ÖRNEK: GAZETECİ STEPHEN GRAHAM’IN RUS ORTODOKS KÖYLÜ HACILARLA KUDÜS’E SEYAHATI	68
3.1. İNGİLİZ ALGISINDA DEĞİŞEN RUSYA.....	68
3.2. STEPHEN GRAHAM: SEYYAH KİMLİĞİ - SEYAHAT ANLATISI İLİŞKİSİ.....	71
3.3. STEPHEN GRAHAM’IN <i>WITH THE RUSSIAN PILGRIMS TO JERUSALEM / RUS HACILARLA KUDÜS’E (SEYAHAT)</i> ESERİ: SEYAHAT METNİ İNCELEMESİ	77
3.3.1. Seyahat Coğrafyasının Sınırları ve Fiziki Koşullar	80
3.3.2. Hacılık ve Kudüs Üzerine Tinsel İzlenimler.....	88

3.3.3. Rus Köylüleri Neden Kudüs'e Hacca Gider?	89
3.3.4. Rus Köylü Hacılar Üzerine İzlenimler ve Hacı Portreleri	92
3.3.5. Kutsal Topraklar'daki Rus Cemiyet ve Misyonlarının Hac Hizmeti	102
3.3.6. Rus Köylü Hacıların Ziyaretgâhları: Ziyaret Yerinin İncil Zamanı ile İlişkisi	107
3.3.6.1. Şeriya (Ürdün) Nehri	108
3.3.6.2. Nasıra	111
3.3.6.3. Taberiye Gölü (Celile)	112
3.3.6.4. Kutsal Hafta'da Ne Yapılır?	114
3.3.6.5. Paskalya	118
SONUÇ	126
KAYNAKÇA.....	131
1. BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ (BOA, İSTANBUL).....	131
2. BASILI ARŞİV BELGELERİ.....	132
3. GAZETE HABERLERİ (STEPHEN GRAHAM'IN GAZETECİLİK FAALİYETİ HAKKINDA).....	133
4. STEPHEN GRAHAM KÜLLİYATI.....	133
5. KİTAPLAR.....	134
6. MAKALELER.....	144
7. TEZLER.....	149
8. E-KAYNAKLAR	150
EKLER	151
1. RESİMLER VE FOTOĞRAFLAR	151
2. HARİTALAR	161
ÖZGEÇMİŞ.....	162

KISALTMALAR

A.g.e.	: Adı geçen eser
A.g.m.	: Adı geçen makale
A.g.t.	: Adı geçen tez
BOA	: Başbakanlık Osmanlı Arşivi
DİA	: Diyanet İslâm Ansiklopedisi
No.	: Number
TTK Yay.	: Türk Tarih Kurumu Yayınları
Vol.	: Volume

ÖNSÖZ

Rus düşüncesinde ‘Ortodoks Doğu’ – ‘Kutsal Topraklar’ olarak adlandırılan Osmanlı yönetimindeki Yakın Doğu coğrafyası, Rusların tarih boyunca ilgisini çekmiştir. Rusların bu bölgelere karşı duyduğu kültürel ve dinî bağlılık bu coğrafyanın Ortodoks kültürünün menşei olarak kabul edilmesinden kaynaklanmıştır. Bu bağlılık Ortaçağ itibarıyla Rusları Kudüs’e hac seyahatleri gerçekleştirmeye sevk etmiştir. 19. yüzyıla kadar artarak devam eden hac seyahatleri daha çok toplumun zengin ve eğitilmiş kesimleri tarafından gerçekleştirilirken, 19. yüzyılla birlikte toplumsal dengelerdeki değişim Rus köylülerini de bu sürece dâhil ederek, Rusya’dan hac seyahatlerinde büyük bir artışı beraberinde getirmiştir. Hac seyahatlerindeki artış ile birlikte Rusya’nın Kutsal Topraklar’a olan tarihsel ilgisi, emperyal siyasetlerinde de güçlü bir yer bularak, bölgedeki Rus emperyal varlığının hissedilmesi açısından büyük önem taşıyan Rus hacılarını da bu siyasetlerde bir araç hâline getirmiştir. Rus hacıların bu araçsal rolü, Rusya’yı “Ortodoks Doğu” ile kültürel ve dinî olarak birleştiren bağları kurmak ve 19. yüzyılla birlikte Rusya’nın, Balkanlar’daki Slavlıktan ayrı Osmanlı doğu topraklarında yaşayan Ortodokslarına yönelik Pan-Ortodoks siyasetlerinin inşasında iletişim kanallarını oluşturmak olmuştur. Bir başka deyişle, Rusya için bölge Ortodokslarıyla iletişim kanalları kurması bakımından Rus hac seyahatlerinin sevk ve idaresi devlet siyaseti haline gelmiştir.

Çalışmamızda, Osmanlı Devleti ile Çarlık Rusya’sının 19. yüzyıl ilişkilerinin tarih yazımında din - kültür siyasetlerinin alt sorun alanı olarak hacılar ve hacılık olgusu ve genel olarak devletlerarası ilişkilerde hac seyahatleri yoluyla toplum temelli eylemliliğin devletlerarası siyasetlere etkileri, 19. yüzyılda Rus hacıların Kutsal Topraklar’a seyahatleri bağlamında incelenecektir. Çalışmamızda bu alanda az sayıda olan ve Batılı çalışmalarda kullanılmayan Osmanlı arşiv belgelerine dikkat çekilerek bu toplum temelli eylemliliğe karşı Osmanlı idaresinin yaklaşımı da ortaya koymaya çalışılacaktır. Öyle ki, bu eylemliliği gerçekleştiren kitle her ne kadar Osmanlı hâricindeki coğrafyadan gelse de, varılan nokta Osmanlı Kudüs’ü olduğu için, Osmanlı evrakı bu noktada Osmanlı idaresinin hacılara karşı geliştirdiği refleksi ve politikaları göstermesi bakımından önemlidir. Dolayısıyla, çalışmada, konuyla ilgili yapılmış temel

araştırma ve dönem kaynağı (hatıratlar, seyahatler, gazete haberleri) niteliğindeki eserlerin yanı sıra literatürün eksik yanı olduğu düşünülen Osmanlı tarafına, basılı ve basılı olmayan Osmanlı arşiv belgeleri ekseninde değinilmeye çalışılacaktır. Öte yandan Rus tebaası olan Yahudi ve Müslüman hacıların bu siyasetlerdeki yeri ve etkisi de göz ardı edilmeyecektir. Ayrıca Rus toplumunun her kesiminin özellikle de köylülerin yapabildiği bir eylem hâline gelmesiyle kitleselleşen Rus hac seyahatlerine örnek olarak Stephen Graham'ın *With the Russian Pilgrims to Jerusalem / Rus Köylüleriyle Kudüs'e (Seyahat)* adlı eserinin seyahat metin incelemesi yapılarak, bu "İngiliz Slavofil" in Rus köylü hacılar üzerinden idealleştirdiği Rus köylülüğü ve köylü dindarlığı, onun Rus ruhunun katıksız temsilcisi olduğu düşüncesine ve bunu besleyen dünya görüşüne de dikkat çekilecektir. Dolayısıyla Graham'ın Rus köylülerine dair görüşlerini, çalışmanın sorun başlıkları çerçevesinde anlamlandırabilmek için ilk önce Stephen Graham'ın I. Dünya Savaşı öncesi gazeteci kimliğiyle Rusya'daki faaliyetleri ile Rus'un ve Rusya'nın İngiliz algısında değişmesindeki rolü üzerinde kısmen tez çerçevesinde durulmuştur.

Bu çalışmanın hazırlanması sürecinde akademik ve entellektüel deneyimlerinin yanı sıra, yakın ilgi ve desteğini esirgemeyerek tavsiyeleriyle bana yol gösteren ve yazdıklarımı birçok kez okuyup her cümlesiyle ilgilenen değerli danışman hocam Doç. Dr. Saime Selenga GÖKGÖZ'e en içten teşekkürlerimi sunarım. Ayrıca, Osmanlı arşiv belgelerini incelerken desteğini eksik etmeyen ve bana zengin kütüphanesini açan değerli hocam Doç. Dr. Mehmet MERCAN'a ve bu yorucu süreç içerisinde her zaman desteğini gördüğüm aileme ve arkadaşlarıma da teşekkür ederim.

Melikşah ARSLAN

GİRİŞ

Bu çalışma, Rus Ortodoks hacıların 19. yüzyıl dönümünden 20. yüzyıl başına bir beşerî coğrafya olarak Osmanlı İmparatorluğu'nun doğusuna ve burada antik tarihsel bir coğrafyaya seyahati konu almıştır. Bu bağlamda Rus Ortodoks köylülerin hacı olmak için Kutsal Topraklar'a 1912'de gerçekleştirdikleri bu hac seyahati, niteliğini özneleriyle belirlemiştir. Gerek Batı, gerekse Rus ve Türk tarih yazımında yerleşik olarak kullanılan gelen beşerî coğrafi sınırları yanında tarihsel siyasî sınırları yer yer tartışmalı olan bu topraklar, üç kitâbî dinin inanırınınca kutsal sayılmıştır. Kitâbî din ve mezhep inanırınının kitâbiyâtında, hac ibadeti söz konusu olduğunda Kutsal Topraklar'daki güzergâh ve ziyaretgâhları da belirlenmiştir. Bu bağlamda Rus köylüler de Odessa'dan gemiye binerek, Doğu Akdeniz'in antik çağlardan modern çağlara kendisini taşıyan medeniyet katmanlarını canlı kılan bu limanlarına ve liman kentlerine uğrayarak, İncil'in izini sürerek haccın kutsal menzillerinde durup konaklayıp dinlenerek Kutsal Topraklar'a yol almışlardır. Bundan öte Arz-ı Mev'ud'a (Vaad edilmiş Topraklar); Filistin'e, İsa peygamberin de doğduğu ve yaşadığı topraklara, daha dar olarak Kudüs-i Şerif ve civârına hac deneyimini yaşamışlardır.

Bu yüksek lisans tez konusunun sorun alanının belirlenip tercih edilmesinde bazı sorular önemli bulunmuştur. Çalışmada tarih metodolojisi içinde bir takım sorular etrafında cevaplar arandıysa da, bazı diğer sorulara sadece dikkat çekilerek ana sorunun çok boyutluluğuna gönderme yapılmıştır. Çok boyutluluk bahsinde ilk olarak Musevilik, Hristiyanlık ve İslâmiyet'in tarihsel ve modern itikât - ibadet örgütlenmesinin yapısal ve kurumsal örüntüsü, bu dinlerin tarihsel ve modern inanırınının toplumsal ve kültürel seviyede itikât - ibadet çeşitliliği belki de dikkat çekilebilecek ilk soru olmuştur. Yanı sıra, bir diğeri inanırın dinî yaşamlarını tanzim edici Kutsal Metinleri ve dinî kitabiyâtına bağlı ilâhiyâtı ile diyâneti çerçevesinde yine örgütlü toplumsal yaşamlarında "Kutsal Topraklar" neyi ifade eder? Buna bağlı olarak itikât - ibadetlerinin kültürel ve toplumsal karşılıklarında tarihsel kolektif ve bireysel seviyeleri ve boyutları nasıl açıklanır? Bu seviyelendirme ve boyutlandırmanın tarihsel eylemliliğinde 'Kutsal Topraklar' özel olarak neyi ifade eder? Kutsal Topraklar, bu inanırın zihninde neresidir ve gerçeklikte nerede durmaktadır? Bir toprağa, toprak

parçasına kutsal sıfatı din ve din dışı ayrımında neye göre ve neden yakıştırılır? Bu yakıştırma yalnızca bir çağ, bir zaman ve bir devir için mi bir şey ifade eden, özel bir yakıştırma mıdır? Her bir çağ ve devir için bu toprakların anlamı birbirine devrederek yeniden mi üretilir? Bu üç kitâbî dinin mezhepleri ve fıkıh mektepleri, fırka ve hiziplerinin doğuşu ve yayılması itibariyle her biri için bu Topraklar ne zaman kutsal olmuştur? Kutsalın anlamı ve değeri değişir mi? Değişirse kim için ve neden değişir? Bu toprakları, hacı olmak için kim ve neden ziyaret eder? Ziyaretin amacı hac görevini yerine getirmek ise kimler ne yapmakla hacı sıfatını taşır? Şeriya nehrine batıp çıkmakla mı, Kutsal Kabir Kilisesi’ndeki (Kamâme Kilisesi’ndeki) İsa Mesih’in çarımhtan bedenini serildiği musalla taşına yüz sürünce mi, Vaftizci Yahya’nın O’nu müjdelediği “yer”e ulaşınca mı, Nasıra’yı, Celile’yi kendince tavafında, bastığı yere basınca mı hacı olmuştur? Yoksa hepsi mi?

“Kutsal” ile “dinî” sıfatlarının bu inanırlar için dinî değer olarak birbiri içine sarmalanıp “kutsal” olarak tüm yukarıdaki sorularda neden öne çıktığı sorunsalına, siyaset, siyasî tarih, düşünce tarihi, siyasî ve dinî toplumbilimsel, dinî antropolojik bakış ve yaklaşımların ve Hristiyan ilâhiyat bilginliğinin metodolojilerinin de verebileceği cevaplar vardır. Fakat bu çalışma zaman-mekân, tarihsel siyasî, kültürel ve dinî olarak çeşitlenen hac eylemliliğindeki düşünce - eylem ilişkisinde 19. yüzyıl ve dönümünde eylem ve davranış biçimlerinin genel olarak Seyahat, Doğu ve Yakın Doğu’ya Seyahat, Kutsal Topraklar’a Seyahatin özellikleriyle kendini ayrıştırarak ördüğü kültüre, dolayısıyla bu seyahat kültür dairesine odaklandı. Fakat bir özellik ayrıştırılarak hac seyahati amacını taşıyanlardan Rus hacılara odaklanıldı. *Rus Ortodoks Hacı* ile beraber, bu seyahate iştirak eden bir İngiliz gazeteci Stephen Graham’ın köylü hacıların seyahatine katılıp ve içlerine karışıp dokuduğu seyahat anlatısı ve metni (*travel narrative*) bu bağlamda birçok açıdan ilginç bulunarak çalışmamıza rehber oldu.

Bu hac seyahatinin eyleyenleri ne Rus hanedân mensubu, ne bir kalem erbâbı, ne askeriye ne de memurîn-i mülkiye’den idi, ruhban veyahut keşiş cemaatine mensup hacı namzetinden de değildiler. İşte bu noktada, bu seyahati 19. yüzyıl dönümü Çarlık Rusya’sı bağlamında özgün kılan onların “bayağı halk”, “avam” dolayısıyla yığın kütle olan Rus köylüsü olmalarıydı. Nitekim hac farızası da kütle vî bir eylem idi.

Rusya'dan tanımlanan bu hacılar, üç kitâbî dinin Rusyalı hacılarının hepsi değildir. Müslüman ve Yahudi olanları ve bunların giydikleri kisvelere göre toplumsal ve kültürel özellikleri hakkında da tezde bilgi verildi. Rus tâbilerinin Rus Ortodoks olanlarından¹ köylülerin bu tür bir eylemliliği, Graham'ın bunu özgünlük olarak idraki ve İngiliz kamuoyundan ayrı dünya kamuoyuna bildirilmesi sorunu bu bağlamda önemsendi. Zamanında kendisine atfen yazıldığı üzere Slav muhibbi bu İngiliz centilmen çağını, yaşadığı, düşündüğü ve duyduğu bir devri hem Rusya hem de Britanya İmparatorluğu bağlamında dünyayı, kendisini bir meslek-i siyâsiyeye bağlayarak İngiliz odaklı okuyordu. Bu seyahat boyunca gazeteci Stephen Graham'ın “dikkat sahasına”, yani gözünün gördüğü mesafede kadrajına ne ve kim yerleşti? Ya da ‘Sömürge Kuramı’ içinde pek doğru bir benzetme ile onun ‘emperyal göz’ü (*imperial eye*)² neyi gördü ve kaydetti?

Çalışmada Stephen Graham'ın Rusya ahvâli takibini kendine meslek edinen, özgün, kimlikli bir gazeteci yazar olduğu en başta tespit edilerek seyahat anlatısı tahlil edilmiştir. Bu çerçeveden de İngiltere’de incelenen³ Stephen Graham, *The Times*

---

¹ Emperyal çok dilli ve dinli Çarlık Rusyası’nda *ethnosa* gönderme yapmayarak siyasî ve hukukî vatandaşlık anlamında Rus tâbiyetini işaretleyebilirse de bu Rus ve Ortodoks olmayanlar için ayrı terimlerin kullanıldığı da bilinir: “inorodtsı” ve “inovertsı”, bu yüzden “etnik Rus” diyebiliriz belki. ‘Inorodets’, etnik Rus ayrımları için Bkz. John W. Slocum, “Who, and When, Where the *Inorodtsy*? The Evolution of the category of “Aliens” in Imperial Russia”, *Russian Review* vol. 57, no. 2, 1998, s. 173-190; O yüzden bu çalışmada kastedilen daima etnik Rus Ortodoksluktur. Diğerleri için Rusyalı Müslüman, Müslüman Türk-Tatar, Yahudi veyahut İbraniler (Yevrey) vd. kullanımlarında “Rusyalı” ayrımı yapılmıştır.

² Sömürge kuramı ve ‘Emperyal Göz’ kavramlaştırması hakkında bkz. Sara Mills, “Colonial vs Post-Colonial discourse”, *Discourse*, Routledge, London and New York, 1997.

³ İngiltere’de son dönemdeki çalışmalarıyla Michael Hughes, Stephen Graham uzmanı olarak bilinmektedir. Nitekim Graham’ın hayatı, düşünce dünyası ve edebî yazar ve gazeteci kalemi gibi konularda Hughes’ın eserleri çalışmamız için yönlendirici olmuştur. Graham ile ilgili birçok makale yazan Hughes, 2014’ün Mart ayında çıkardığı kitabı ile de Stephen Graham’ın hayatı ve zamanını bütün yönleriyle ele almıştır. Bkz. Michael Hughes, “Searching for the Soul of Russia; British Perceptions of Russia During the First World War” *Twentieth Century British History* 20; no. 2, 2009, s. 198-226; Michael Hughes, Stephen Graham and Russian Spirituality: The Pilgrim in Search of Salvation” Anthony Cross (ed.) *A People Passing Rude: British Responses to Russian Culture*, Cambridge, UK: 2012, s. 163-174; Michael Hughes, “The Traveler’s Search for Home: Stephen Graham and the Quest for London”, *The London Journal* 36, No. 3, 2011, s. 211-224; Michael Hughes, “The Visionary Goes West: Stephen Graham’s American Odyssey”, *Studies in Travel Writing* 14, No. 2, 2010, 179-196; Michael Hughes, *Beyond Holy Russia: The Life and Times of Stephen Graham*, Cambridge, UK: Open Book Publishers, 2014.

muhabiri olarak Rus köylülerle hac seyahatine iştirak ederek çağdaşlarına ve bu metinleri birden çok açıyla boyutlandırıp seviyelendirerek inceleyen siyasî tarih edebiyatına da *With the Russian Pilgrims to Jerusalem / Rus Hacılarıyla Kudüs'e (Seyahat)* adlı bir seyahat anlatısı bırakmıştır.

Hac eylemi de siyasî ve kültürel boyutlu emperyal tâbiyet ilişkilerinde (burada Rusya ve Osmanlı) ifade ettiği anlamlar, değerler, tavırlar, hisler ve bunların söze dökülmesi sonucu yansımali ve yansıtmalı, abartılı ve eksiltmeli kaydı ve nihayet emperyal sahnedeki yapıların biçimlendirmesi ile gerçekleşir. Seyahat mekânları zamanla ve ziyaret süreleri ile sınırlanır. Eyleyenler ve tecrübesi “emperyal kayıt” olarak seyahatin “dış gözlemci”si tarafından, iç öznenin kendisini içerdiği ölçüde kaydedilir. Yani Rus hacılar, kimliğini “sonradan” açığa vuracak olan Graham’la etkileştikleri ölçüde yazarın metni, anında ve sonradan hatırdâ çoğalır. Metin ise bir parça-bütün tasvirinde birçok açıdan, bir ana bakış ve bakış noktasında zihinden yazıya zapt ve rapt edilen gerçeklik olarak kurgulanır.

Dinî inancın eylem boyutları, ruhen ve bedenlen kutsanıp arınma ihtiyacının herhangi bir mekânda değil, o dince Kitâbının (-i Cedid ve -i Atik: Kitâb-ı Mukaddes (Bible): İncil-i Şerif: Tevrat: Zebur) doktriner bilgisinde (Kelâmında, peygamberinin sünnetinde, nebilerinin metninde, aziz mertebesine yükselen havariyyununda ve şakirdânında veya evliyâsının dinî hayat tecrübesinde de) “kutsal” kabulünü ve “ilâhî” ve “mucizevî” olaya atfen ihdâs ve tesis edilen dinî ibadet mekânına, bu mekânda ibadethânelerin varlığının kendiliğinden yapılandırdığı “hacılık” kurumunda somutlanır. Gazeteci ise, peşin hükümleriyle, klişe ve stereotipleştirmelere terkedilen Rus köylülüğün, birey ve kolektif tavır noktasında tespiti imkân verdiği seviyede tekil Rus Ortodoks köylüsünün “hacı olmak” üzere bu kurumla dinî tutunumunu ölçmek ister. Ülkesinde iken son menzil Kudüs - hac ve hacı oluşa dair ve hac sırasındaki bu iki olguya dair düşünce ve duygulanımlarda tasvirin verilmesinin amacı muhtemel değişmenin tespitidir. Gazeteci, anlatısında, Rus hacıların Kutsal Topraklar’a ayak basmadan önceki ön duyguları ve ön düşüncelerini, sonrakilerle, karşılaşmalar ve etkileşmeler yaşandıktan sonra farkı görmek ve göstermek, karşılaştırmaya açmak ister.

Üç dinî geleneğin her birinin kendi inanırlarının mezhebî parçalanmasının tarihi, eski ve orta çağlar kadar modern çağın da bahsidir. Mezhep parçalanması bu inanırları, mutlak

ümme bilincinden ayırmış mıdır? Mezhep bilinci, ümme bilincinin önüne mi geçmiştir? Yoksa birinden diğere hangisinin hangi tarihsel siyasî devir ve bağlamda üstün geldiği, üstün gelebilmesi için “siyasetler” üretildiği mi tartışılmalıdır? Yoksa “din” bilinci ile “milliyet” ve “mezhep” bilincinin yanı sıra acaba bir “sınıf” bilinci olarak tezahür etmekte olan olgular, birey ve toplum ve toplum kümelerinde (sınıflar ve tabakalar, gruplar) sınırlarını içinde barındıran geçişleri mi davet eder? Tarihsel, toplumsal ve millî cemaatler / millet / ulus, bunların modernliğe devredenleri için bu geçiş nasıl gerçekleşir?

Dolayısıyla modern anlamıyla “millet / milliyet” esasında 19. yüzyıldan 20. yüzyıla kendini taşıyan milletlerin Yakın Doğu’daki sâkinleri Sâmiler; Araplar ve Yahudileri, ilkinin hem Hristiyan ve Müslüman olanlarını, diğerin Museviliğini, din değiştirmelerle Hristiyanlaşan ve Müslümanlaşan Yahudiler için bu toprakların ‘kutsal’ oluşunun bir bellek ve yaşadıkları zaman için anlamları vardır. Elbette tüm bu toplumlar dışında üç dinin tebliği tarihinde yeni inanır diğere Doğu milletlerinden Doğu Roma Kilisesi misyonu ile Hristiyanlaşan Slavlar, Doğu Slavları Ruslar, Ermeniler, Gürcüler, kadim Doğu Roma Kilisesi’nden koparak sekteryan millî mezhebî kiliselerini kuran Yakubî, Süryanî, Nasturî ve Melkitileri, İslâmiyet’ten ayrı, Museviliği ve Hristiyanlığı kabul eden Türkleri Yakın Doğu coğrafyasında bir araya getiren ve buluşturan eski, orta ve modern çağlar için kurulu devletler ve dinler arası ilişkiler tarihi için de bu toprakların ‘kutsal’ oluşunun bir yeri ve anlamı vardır.

Bu anlamın modern çağlar bağlamında çözümlemesi, söz konusu topraklara yönelik millî tarihsel anlam atfetmelerle de ilişkidir. Bir dinin inanlarının belirli bir coğrafyada yurt tuttuğu topraklarda yaşadığı tarihsel geçmiş ve bu geçmişin bellek kaydında dinin kendisine inanır olarak tutunumunu sağlayan gerçeklik hakkında hem maddî hem de manevî kültüre atfettiği tüm değerlerin toplamında icât ettiği herşey vardır. Bu noktada imaj ve semboller devrededir; “millî”, “dinî”, “kutsal” sıfatlarını yan yana, karşı karşıya konumlandırarak hâl ve gelecek tasarımının gücü olarak üretilip var edilir ve sürekliliği için değişmeye de boyun eğer. Semboller elle tutulur ve tutulmaz. Bu tarihsel bellekte, birden çok dinin, mezhebin temsilî kutsallarını dinen ortak kılan ve üzerine rekabetten savaşa götürece derecede değer atfeden aşırı sahiplenme, bildirici ve bilinçlendirici canlı “mekân” kavramının doğal seyri içinde yöneldiği nesne – özne ilişkisi kurulur. Bir

dinin “inanırları” ve bu inanırları yöneten iç ve dış yapı kuvvetleri vardır. Dinî inancın pratiği; ibadet - ayinleri, ibadet biçimleri, bunların tüm dinî kitabî ve gayri kitabî kodeksinin doğal ve yapay öğrenilmesi, aktarılması süreçleri zaman-mekânda inanırlarının canlılığı ile işler. Sahadaki saf kilise ve manastır rahibi gibi dinî bilginin (yetkin veya değil) halk pratiğini yönetenler bu bilgiyi kitabî olmaktan çıkarırlar. Yine bir yakada da tüm maddî kalıtları, yaşayanı canlı tarih kılan bilginler, arkeolog, nümizmat, tarihçi, etnograf ve folklorist, tüm bu bilginlikleri popülerleştiren edebiyat ve sanat adamı, matbuat adamı, seyyah kimliğini taşıyan gazetecilik merakı vardır. Bu kimlikli bilginler aynı zamanda 19. yüzyıl bağlamında “uzakların”, farklılığın ve çeşitliliğin toplum ve siyasetin dilinde keşfedilmemişin peşindeki yeni bir dünya kurgusu yapmak arzusundadırlar. Tüm bu mesleklerden ayrı seyahati iş, meslek edinenler kadar Kutsal Topraklar’a kutsal sıfatını bu inanırlar için ortak değerinde mutlak sıfatına kavuşmasına hizmet edenler de olacaktır.

Bu seyahat anlatısıyla gazeteci Graham’ın tez konusuna dâhil edilmesinin ana tartışması, 19. yüzyıl Osmanlı siyasî tarih incelemeleri noktasında Osmanlı devleti ile ‘Düvel-i Muazzama’ ilişkilerine bağlanır. Bu bağlamda *Düvel-i Muazzama*’nın iki rakip emperyal devleti olan Büyük Britanya ile Çarlık Rusya’sının Osmanlı Doğu siyasetlerinin ‘Şark Meselesi / Doğu Sorunu’ ile birleşen bahislerinden din kurumunun tebaa siyasetleriyle ilişkisi burada öncelikle belirtilmelidir. Bu siyasetlerin milliyet, dil, kültür, birey, toplumsal sınıf bilinciyle tüm bu modern referans değerler bağlamında çözümlenmesinde takip edilen siyasî tasarruflar, dolayısıyla ‘Yüzyıl Dönümü’ Osmanlı - Rus siyasî ilişkileri, din kültürünün modernlik ve modernleşme olgusu ile ilişkisi açısından da Graham’ı özel kılmaktadır.

‘Doğu’, modern tarih edebiyatında batıdan doğuya, kara kıta olarak Avrupa-Asya düzlüğünden haritaya konularak mesafelendirildiğinde tarihsel kuruluşu itibariyle Osmanlı devletinin siyasî hâkimiyet sahası içinde genişleyip daralarak belirlenebilir. Bu bağlamda Afrika’nın kuzeyinden, Akdeniz’i batıdan doğuya kavrar; Fas’ı, Tunus’u, Cezayir’i, Mısır’ı ve Trablus’u Suriye’ye ve Irak’a, elbette Samîlerin iki kolda Arap ve Yahudiler olarak ayrışıp yaşadıkları Filistin ülkesini Hicaz, Arabistan ve Yemen’e bağlayarak, Kızıl Deniz’i ve Basra Körfezi’ni, nihayet İran’ı da içerir. Bir ucunda Balkanlar olan bu hattı Anadolu yarım adasına uzatan bu geniş beşerî coğrafya ‘Yakın

Doğu' olarak da sınırlanabilir. Bu tercihte 'Yakın Doğu' coğrafyası ifadesine 19. yüzyıl ve 20. yüzyıl içinde Batı ve onun çocuğu Rus Şarkiyat biliminin tarih-edebiyat-din ve dil ve coğrafya mekteplerince siyasete hizmet etmek üzere farklı modern siyasî anlam yüklenmesi ise ayrı bir bahistir ve konu dışıdır. Elbette ekser nüfusunu ad verici yaparak Osmanlı Arap (Müslüman) Doğusu, Osmanlı Arap toprakları veya doğrudan Kutsal Topraklar'ın seyyah coğrafyası geniş tutulsa bile Osmanlı vilâyet birimince siyasî idarî olarak Kudüs Sancağı biçimi de yer yer kullanılmıştır.

“Yakın Doğu” beşerî coğrafyası üzerinde tarihsel iddialarıyla hâkimiyet mücadelelerin antik ve eski, orta ve modern tarihsel zamanlardan itibaren kutsallık atfedilen Rus düşüncesinde ‘Ortodoks Doğu’ (*Pravoslavny Vostok*) – ‘Kutsal Topraklar’ olarak adlandırılan ve Osmanlı yönetiminde, Doğu Roma’dan tevârüs eden Ortodoks Hristiyanlığın öbek olarak yaşadığı bu bölgeler, Rusların tarih boyunca ilgisini çekmiştir. Rusların bu bölgelere karşı tarihsel ilgisi Rus düşüncesinde bu bölgelerin Ortodoks kültürünün menşei olması; dolayısıyla bu bölgelere karşı duyulan kültürel ve dinî bağlılıktan kaynaklanmıştır. Bu bağlamda Rusların Hristiyanlaşmasıyla birlikte Doğu Roma İstanbulu’na ve diğer Doğu kilise merkezlerine, kilise kitapları, ikonlar ve dinî rehberlik için resmî ziyaretler yapılırken zamanla İstanbul ve özellikle Kudüs’e ferdî ziyaretler ve hac yolculukları gerçekleşmeye başlamıştır.⁴ 17. yüzyılın sonlarında ilk büyük Osmanlı-Rus savaşlarından sonra imzalanan 1700 İstanbul Antlaşması sonucu karşılıklı siyasi ilişkilerde ilk defa Kutsal Topraklar ve Rus Ortodoks hacıların gündeme gelmesi daha önceleri dini ve kültürel motiflere sahip olan bu bağlılığın bir siyasi ilgiye dönüştüğü görülmüştür. Öyle ki 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması ve 1798’de Napolyon’unun Mısır’ı işgali sonucu Osmanlı Doğusunun Avrupalı devletlerin etki ve rekabetine açılması ve Suriye ve Filistin’de 1830’larda Kavalalı Mehmet Ali Paşa’nın

---

⁴ Hristiyan (Ortodoks) Doğu - Kutsal Topraklar olarak sınırlandırılırken Rus düşüncesindeki Hristiyanlığın yani Ortodoks kültürün menşei olan ve İstanbul (Fener), İskenderiye, Antakya ve Kudüs Patrikliklerinin nüfuz dairesinde olan bölgeler kastedilmiştir. Coğrafi olarak Yunanistan, Anadolu, *Bâkir Hilal*, Kudüs, Mısır, Habeşistan, Bulgaristan, Arnavutluk, Sırbistan-Karadağ ve Romanya bölgeleridir. 19. yüzyılın sonları itibariyle Rus Ortodoks ruhbanlar tarafından üretilen bu ifade emperyal Rusya’nın Osmanlı Şark’ına karşı “Bizans’ın varisi olarak” gittiği *irredantist* siyasetleri göstermektedir. Bu bağlamda, bir 19. yüzyıl seyyahı olan Başrahip Porfiriy Uspenskiy bu bölgelere seyahatleri sırasında yaptığı bütün çalışmalarında *Pravoslavny Vostok* ifadesini kullanmıştır. Bkz. Theofanis G. Stavrou ve Peter R. Weisensel, *Russian Travelers to the Christian East from the Twelfth to the Twentieth Century*, Columbus, OH, 1986.

oğlu İbrahim Paşa'nın yönetimiyle Avrupalı devletlerin sempatisini kazanmak için bölgedeki yerel Hristiyanlara haklar verilmiş ve bölge, konsoloslukları ve misyonerlik faaliyetleriyle Avrupalı devletlerin rekabetine açılmıştır. İşte bu rekabete Rusya 1839'da bölgeye ilk Rus Suriye-Filistin Konsolosu olan Konstantin Baziliy'i göndererek katılmıştır. Daha sonra Rusya, bölgedeki ilk Kudüs Rus Ruhani Misyonu'nu Başrahip Porfiriy Uspenskiy öncülüğünde 1847'de açmıştır. Ancak Rusya'nın Kutsal Topraklar'a yönelik radikal siyaseti 1854-56 Kırım Savaşı ile iflas etmiş ve Rusya'nın bölgedeki etkisi kendisini daha çok dini ve kültürel yönde siyasete bırakmıştır. Nitekim bu dönemde Rusya'dan gelen Ortodoks hacıların sayısındaki artıştan dolayı bölgeye Rus devlet adamları ve hanedan mensubu inceleme yapmak için hac seyahatinde bulunmuştur.

Rusya'nın Kutsal Topraklar'daki varlığının temsili olan hacıların bu dönemdeki çokluğundan dolayı Kutsal Topraklar'dan birçok gayrimenkul alımı gerçekleştirilerek kiliseler, misafirhaneler, hastaneler ve okullar inşa edilmiş ve hac seyahatlerini daha kolay hale getirebilmek için Odessa-Yafa arasında doğrudan buharlı gemi seferleri başlatılmıştır. Ancak Rus siyasetlerinde bu dönemde artan Panislawizmin etkileri özellikle de 1877-78 Osmanlı-Rus savaşı sonunda bölgede Rum Ortodokslara (rahiplere) yönelik siyasetlerde yeni bir iflasa neden olmuştu. Bu noktada Rusya'nın bölgedeki siyasetlerine yeni bir ivme kazandırması için 1881'de İmparatorluk Rus Ortodoks Filistin Cemiyeti kurularak Kutsal Topraklar'a yönelik o zamana kadar yapılmamış bir bilimsel çalışma başlatılmış ve çıkarılan yayınlarla özellikle de Rusya içerisinde hac seyahatlerine karşı ilgide sağlanan büyük bir artışla beraber Rus köylüleri de bu seyahatlere tam anlamıyla dâhil edilmiştir. Öyle ki 19. yüzyıla kadar artarak devam eden hac seyahatleri, masrafı bilindiğinde daha çok toplumun zengin, müreffeh ve eğitimli kesimleri tarafından gerçekleştirilirken bu bağlamda 19. yüzyılla birlikte toplumsal dengelerdeki değişim ve uzun menzilli yolculukların kömürün ve buharın gücüyle daha kolay hâle gelmesi, Rusya'dan hac seyahatlerinde büyük bir artışı beraberinde getirmiştir. Hac seyahatlerindeki bu büyüme ile birlikte Rusya'nın Kutsal Topraklar'a olan tarihsel ilgisi emperyal siyasetlerinde de güç ve prestij inşasında bir yer bulmuş ve Rus hacıların bu siyasetlerde önemli bir araç hâline gelmesine neden olmuştur. Rus hacıların bu araçsal rolü, Rusya'yı Ortodoks Doğu ile kültürel ve dinî olarak birleştiren bağları kurmak ve 19. yüzyılla birlikte Rusya'nın, Balkanlar'daki

Slavlıktan ayrı Osmanlı doğusunda yaşayan Ortodokslarına yönelik Pan-Ortodoks siyasetlerinin inşasında iletişim kanallarını oluşturmak olmuştur.

19. yüzyılın başlarında devlet adamlarının ve ruhban sınıfı aracılığıyla yürütülen Kutsal Topraklar siyasetlerine, 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başlarında Rus toplumunun her tabakasından gelen ve büyük bir çoğunluğu köylü olan Rus hacılar eklenerek Kutsal Topraklar'daki Rus emperyal varlığının hissedilmesi açısından büyük önem taşımıştır. Bir başka deyişle, dönemin Avrupalı büyük güçleri olan İngiltere, Fransa ve Rusya 19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu topraklarında emperyal çıkarları doğrultusunda bölge halklarıyla ilişkiler kurarak nüfuz ve etki alanları oluşturmak için rakipler olarak karşı karşıya gelmişlerdir. Rusya için bölge Ortodokslarıyla iletişim kanalları kurması bakımından bu Rus hac seyahatlerinin sevk ve idaresi artık devlet siyaseti ve siyasî ilişkilerine fonksiyonel olarak yansımaları noktasında ele alınmış gibidir.⁵ Bu bağlamda Osmanlı Devleti ile Çarlık Rusya'sının 19. yüzyıl ilişkilerinin tarih yazımında din - kültür siyasetlerinin alt sorun alanı olarak hacılar ve hacılık olgusu dikkatimizi çekmiştir. Genel olarak devletlerarası ilişkilerde hac seyahatleri yoluyla toplum temelli eylemliliğin devletlerarası siyasetlere yansımaları ve etkileri üzerine ve bu bağlamda 19. yüzyılda Rus hacıların Kutsal Topraklar'a seyahatleri ile ilgili Batı siyasî tarih ve kültür tarihi, seyahat araştırmalarına karşılık⁶ modern siyasî toplumsal ilişkiler çerçevesinde

⁵ Bölgede Fransa Katoliklerin, İngiltere Protestan olmamasından dolayı Yahudilerin ve Rusya ise Ortodoksların hâmililiğini elde etmeye çalışmıştır. Bkz. M. Smith Anderson, *Doğu Sorunu 1774-1923*, Çev. İdil Eser, YKY, İstanbul, 2001.

⁶ Bu bağlamda yapılmış çalışmalar genel olarak azdır ve yapılan birçok çalışmada Osmanlı-Rusya ilişkilerinde toplum temelli bir eylemi temsil eden hac seyahatlerine Kutsal Topraklar sorunu özelinde bir kaç cümleyi geçmeyen ifadelerle değinilmiştir. Öte yandan Osmanlı-Rusya ilişkilerini Orta Doğu (Filistin, Suriye) üzerinden inceleyen birkaç çalışmada ise Osmanlı evrakına neredeyse hiç değinilmemiştir. Yine de bu çalışmalar tezimizin ana referans eserleri olmuştur. Bkz. Theofanis G. Stavrou, *Russian Interests in Palestine, 1882-1914. A Study of Religious and Educational Enterprise*, Institute for Balkan Studies: Thessaloniki, 1963; Derek Hopwood, *The Russian Presence in Syria and Palestine, 1843-1914 Church and Politics in the Near East*. Oxford, Clarendon P., 1969; A.L. Tibawi, Russian Cultural Penetration of Syria – Palestine in the Nineteenth Century (Part I), *Journal of the Royal Central Asian Society*, Vol. 53, Issue 2, 1966. s. 166-182; A.L. Tibawi, “Russian Cultural Penetration of Syria-Palestine in the Nineteenth Century (Part II), *Journal of the Royal Central Asian Study*, Vol 53, Issue 3, 1966, s. 309-323; 19. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı'ya Rus hac seyahatlerinin karakteristiğini ortaya koyan Weisensel'in makalesi için bkz. Peter R. Weisensel, “Russian Self-identification and Travelers' Descriptions of the Ottoman Empire in the First Half of the Nineteenth Century”, *Central Asian Survey*, 10:4, 1991, s. 65-85; Yine bu konuda yapılmış müstakil çalışmalar oldukça azdır. Bunların en başında Eileen Kane'in I. Nikolay dönemi Rusya'sının Osmanlı

bakıp yaklaşan modern Türk tarih incelemeleri zayıf olduğu anlaşılmaktadır. Az sayıda olan bu tür Batılı çalışmaların ise neredeyse hiçbirinde Osmanlı Arşiv belgeleri kullanılmamıştır. Öyle ki bu eylemliliği gerçekleştiren kitle her ne kadar Osmanlı haricindeki coğrafyadan gelse de varılan nokta Osmanlı Kudüs'ü, Kudüs Sancağı olmuştur. Dolayısıyla Osmanlı evrakı bu noktada Osmanlı idaresinin bu hacılara karşı geliştirdiği refleksleri ve politikaları göstermesi bakımından da elzemdir. Bu çalışma, Rus hacıların Kutsal Topraklar'a seyahatlerinin bölgedeki Rus emperyal çıkarlarının ilerletilmesi bakımından nasıl bir araçsal role sahip olduğunu ve bu durumun Osmanlı Devleti ile Çarlık Rusya'sının siyasî ve toplumsal ilişkilerine yansımalarını ortaya koymayı amaçlarken literatürün eksik yanı olduğu düşünülen Osmanlı tarafına da değinmeye çalışmıştır. Bu bağlamda konuyla ilgili yapılmış temel araştırma ve dönem kaynağı (seyahatler, hatıratlar, gazete haberleri) niteliğindeki eserlerden yararlanıldığı gibi Rus hacıların toplumsal sınıflara göre dağılımını ve bu seyahatlerinin dönemsel nüfus artış - azalışını; yoğunluğunu, Osmanlı idaresinin Rus hac faaliyetlerine yönelik tutumunu da göstererek konunun akışını destekleyici nitelikteki Osmanlı arşiv belgeleri kullanılarak bunlara vurgu yapılmıştır.

Tezde, emperyal Rusya'nın devlet siyasetinde hacılar, seyahatleri ve hacılık kurumuyla ilişkisi, esas olarak hac yönetimi sorunu da ele alındığından Rusya tebaasından olan ancak Rus veya Ortodoks olmayan hacıların da bu toplumsal hareketliliğin bir parçası olması nedeniyle birinci bölümde bu konu üzerinde durulmuştur. Bu bağlamda Rusyalı Yahudi ve Müslüman hacıların Kutsal Topraklar'a (Kudüs, Mekke - Medine)

---

siyasetlerinde hacıların (Rus Ortodoks hacılardan ziyade Müslüman ve Yahudi hacıların) rollerini incelediği doktora çalışması gelmektedir. Bkz. Eileen M. Kane, *Pilgrims, Holy Places, and the Multi-Confessional Empire Russian Policy toward the Ottoman Empire under Tsar Nicholas I, 1825-1855*, Princeton University (Yayınlanmamış Doktora Tezi), New Jersey, 2005; Müslüman hac seyahatlerinin Rus idaresi tarafından nasıl organize edildiğini ve buna Müslüman hacıların ne tür tepki de bulunduğunu Odessa özelinde ortaya koyan örnek bir çalışma için bkz. Eileen M. Kane, *Odessa as a Hajj Hub; 1880s to 1910s*, National Council for Eurasian and East European Research, Seattle, 2011; Öte yandan Kane'in Rusya'nın Kudüs'teki ilk Ruhanî Misyonu açmasının nedenini buraya gelen Rus hacıların çokluğundan kaynaklandığını öne süren makalesi için bkz. Eileen M. Kane, "Pilgrims, Piety and Politics: The Founding of First Russian Ecclesiastical Mission in Jerusalem", *Christian Witness Between Continuity and New Beginnings: Modern Historical Mission in the Middle East*, Eds. Martin Tamcke, Michael Marten, Berlin, 2006, s. 177-198; Rusya'dan bilhassa Hicaz bölgesine yapılan Müslüman hac seyahatlerine yönelik Çarlık Rusya'sının politikalarına değinen makale için bkz. Daniel Brower, "Russian Roads to Mecca: Religious Tolerance and Muslim Pilgrimage in the Russian Empire", *Slavic Review*, Vol. 55, No. 3, 1996, s. 567-584.

seyahatleri ve bu seyahatlerin bölgeye yönelik emperyal Rus siyasetlerindeki yeri ve etkisi sorgulanmıştır.

İkinci bölümde, Rus Ortodoks hac seyahatlerinin tarihsel arka planı ve bu seyahatlerin Kutsal Topraklar'a yönelik emperyal Rus siyasetlerine ve dolayısıyla Osmanlı - Rus ilişkilerine yansımaları değerlendirilmiştir. Rus hacılığının kurumsal alt yapısını oluşmasında pay ve rol sahibi seçkin Rus hacılar ve Kudüs'te teşekkül eden Rus Ruhanî Misyonu ve İmparatorluk Rus Ortodoks Filistin Cemiyeti gibi kurumların tarihseli ve Rus hac seyahatlerinin canlılığı ve geleceği noktasında katkılarından da bahsedilerek bu bölümün son başlığında, zaman kesiti daraltılıp 19. yüzyıl sonu itibariyle 20. yüzyıla geçişte devreden Rus hacılığının karakteristikleri üzerinde durulmuştur.

Çalışmanın üçüncü bölümünde ise Rus toplumunun her kesiminin özellikle de köylülerin yapabildiği bir eylem hâline gelmesiyle kitleleşen Rus hac seyahatlerine örnek olarak T. G. Stavrou'nun Rus hac seyahatinin mükemmel bir tasviri olarak öne çıkardığı⁷ Stephen Graham'ın *With the Russian Pilgrims to Jerusalem / Rus Köylüleriyle Kudüs'e (Seyahat)* adlı eserinin seyahat metin incelemesi yapılmıştır. Ancak seyahat metni konu bağlamında incelenirken bir İngiliz Slav Muhibbi / Slavofil (aslında bir Rus Muhibbi, Russever) olan Graham'ın 1917 Bolşevik Devrimi'ne giden süreçte Rus köylü hacılar üzerinden idealleştirdiği Rus köylülüğü ve onun köylü dindarlığına dair, bu dindarlığın da Rus ruhunun katıksız temsilcisi olduğu bakışı öne çıkarılmıştır. Dolayısıyla Graham'ın Rus köylülerine dair görüşlerini, çalışmanın sorun başlıkları çerçevesinde anlamlandırabilmek için ilk önce Stephen Graham'ın I. Dünya Savaşı öncesi gazeteci kimliğinde Rusya'daki faaliyetleri çerçevesinde Rus'un ve Rusya'nın İngiliz algısında değişmesindeki rolüne değinilerek bu bağlamda seyyah kimliğinin seyahat anlatısında kullandığı edebi kalemine yansımaları noktasında nasıl şekillendiği üzerinde durulmuştur.

---

⁷ Theofanis G. Stavrou, *Russian Interests in Palestine, 1882-1914. A Study of Religious and Educational Enterprise*, Institute for Balkan Studies, Thessaloniki, 1963.

1. BÖLÜM: RUSYA’NIN YAKIN DOĞU SİYASETLERİNDE RUS ORTODOKS OLMAYAN HACILAR

Rusya’dan Kutsal Topraklar’a yapılan hac seyahatleri emperyal tebaası gibi çok dinli, mezhepli ve milliyetli bir karaktere sahip olmuştur. Tez konusunun Rus Ortodoks hacılar ve Rusya’nın Kutsal Topraklara yönelik emperyal siyasetlerindeki rolleri bağlamında sınırlanmasına rağmen imparatorluğun tâbi unsurlarından Müslümanların ve Yahudilerin Osmanlı egemenliğindeki Kutsal Topraklar’a hac seyahatlerinin Rus emperyal siyasetlerindeki rolü birkaç açıdan değerlendirilmeyi gerektirebilir. Öyle görünüyor ki Rusya’nın dönemin Avrupalı güçleriyle girdiği yarışta kendisinin Rus ve Ortodoks olmayan tebaasının hac seyahatlerinin de emperyal Rus siyasetleri adına hem olumlu hem de olumsuz yönleri olmuştur. Bir başka deyişle, Avrupalı güçler İngiltere ve Fransa’nın ve bu ikisi arasında ve karşısında Rusya’nın 19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu topraklarında çıkarları doğrultusunda yürüttüğü bölge halklarıyla ilişkiler kurarak nüfuz ve etki alanları oluşturmak için girdiği, oyuncularını sahneleriyle beraber çeşitlenen bu yarışta yer aldığı bir sabitedir. Bu sabitede Rus Ortodoks hacılarına ve yanı sıra bölgenin diğer halklarıyla iletişim kurabilmek için Müslüman ve Yahudi hacılarına da ihtiyaç duyduğu ve bu yönde siyaseten kullanmaya çalıştığı belirtilebilir.

1.1. RUSYALI YAHUDİ HACILAR

Rusya’dan Kudüs’e yapılan Yahudi hac seyahatlerini diğer dinî grupların hac seyahatlerinden farklı kılan nokta, 19. yüzyılın ilk yarısı itibariyle bu seyahatlerin kitlesel Yahudi göç hareketinde araçsal bir rol oynamış olmasıdır. Filistin’e bilinçli bir şekilde sevk edilmek istenen Yahudi göçleri, temelde Rusya’nın batısında ve Polonya’daki Yahudilere karşı uygulanan etnik ve dinî ayrımcılık, katliamlar,

'pogromlar' ve sınır dışı edilmelerden kaynaklanmıştır.⁸ Diğer taraftan bu göçler, Avrupa'da, Orta Çağları hatırlatan Hristiyan belleğinin Yahudilere her türlü kötü muamelesinde ve bu siyasetin de öteden beri dinî ideolojik motiflere sahip olduğu bilinmektedir.⁹ 1831-1840 yılları arası dönemde Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa'nın Filistin'de Yahudilere sağladığı din özgürlüğü Yahudi yerleşimlerinin bir diğer öncü nedeni olmuştur. Öyle ki 1720 yılının sonuna kadar Yahudilerin Filistin'e girişi ve yerleşmeleri yasakken Yahudiler için bu tarih bir dönüm noktası olmuştur.¹⁰

Hacılık, Yahudilerin Filistin'e yerleşmesi için bir fırsat oluşturmasına karşın Rusya için olumsuz karşılanmıştır. Bu bağlamda Çarlık Rusya'sı, Yahudilerin Filistin'e karşı bağlılığını özellikle de bir grup Hasidî¹¹ liderin 1780'lerde Rusya'dan ayrılıp Filistin'e

⁸ Öyle ki 1897-1901 yılları arasında Kudüs Mutasarrıflığı yapmış olan Mehmet Tevfik Bey, Siyonizm hareketinin ve Filistin'e Yahudi göç dalgasının tatbikat sahasını Yahudilerin Rusya'da uğradıkları zulümlerden kaynaklandığını söylemiştir. Bkz. Mehmet Tevfik Bey (Biren), "Bir Devlet Adamının" Mehmet Tevfik Bey'in (Biren) II. Abdülhamid, Meşrutiyet ve Mütareke Devri Hatıraları I, haz. F. Reza Hürmen, Akma Yayınları, İstanbul, 1993, s. 89.

⁹ Shalom Ginat, "The Jewish Settlement in Palestine in the Nineteenth Century", *The Jewish Settlement in Palestine 634-1881*, Ed. Alex Carmel, Peter Schafer, Yossi Ben Artzi, Weisbaden, 1990, s. 166; Yahudilerin Rusya'dan göç etmeleri elbette Rusya içindeki Yahudilere uygulanan siyasetlerle ilişkili olmuştur. Emperyal Rusya'nın Yahudi siyasetlerine yönelik İngilizce literatürde birçok çalışma mevcuttur. Bunlardan John D. Klier gibi tarihçilerin çalışmaları dikkat çekmektedir. Bkz. John D.Klier, Orbach, Alexander. *Perspectives on the 1881-1882 pogroms in Russia*, Pittsburgh, Forbes Quadrangle, 1984; John D.Klier, *Russia gathers her Jews: The origins of the "Jewish question" in Russia, 1772-1825*. Northern Illinois University Press, 1986; John D.Klier, Shlomo Lambroza, *Pogroms: Anti-Jewish violence in modern Russian history*, Cambridge University Press, Cambridge, 1992; John D.Klier, *Imperial Russia's Jewish Question, 1855-1881*, Cambridge University Press; Cambridge, 1995.

¹⁰ Ginat, *a.g.m.*, s. 167.

¹¹ Kelime olarak "dindarlık" anlamına gelen Hasidilik (*Hasidism*), 18. yüzyılda Doğu Avrupa'daki (Polonya, Belarus, Ukrayna) Yahudiler arasında çıkan ve neredeyse Yahudi kitlelerinin yarısı arasında yayılan dinî bir akımdır. Hasidîler, Ortodoks Yahudilerin itikatta ve ibadette en katı grubunu oluşturmaktadır. Rusya dâhil Orta ve Doğu Avrupa'da yaşayan *Aşkenaz* (İbranicede Almanya anlamına gelen Avrupalı Yahudileri tanımlayan sözcük) olarak adlandırılan Yahudi nüfusu arasında Ortodoks Yahudilik haricinde 1789 Fransız Devrimi ile Ortodoks Yahudiliğe bir tepki olarak doğan Reformist Yahudilik de yaygındır. Hasidilik için bkz. Isidore Singer, (ed.) "Hasidism," *The Jewish Encyclopedia: 12 cilt*, Funk and Wagnalls, New York, 1901-1906, <http://www.jewishencyclopedia.com/articles/7317-hasidim-hasidism>; Öte yandan Hasidilik ile ilgili bir diğer önemli çalışma için bkz. Martin Buber, *The Origin and The Meaning of Hasidism*, Horizon Press, New York, 1960; Ortodoks Yahudilik dâhil diğer Yahudi mezhepleri hakkında kısa bilgi için bkz. Ayrıca Şinasi Gündüz (ed.), *Yaşayan Dünya Dinleri*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2010, s. 244-250; Ayrıca Yahudilikle ilgili kapsamlı bir araştırma için bkz. Dan Cohn-Sherbok, *Judaism: History, Belief, and Practice*. Routledge. 2004.

yerleşmesiyle birlikte huzursuzluk ve endişeyle yaklaşmıştır.¹² Rus şair ve devlet adamı olan G.P. Derjavin, 1805'te resmî gazetede yayımlanan makalesinde ülkeden ayrılan Yahudilerin Rusya'nın dışına zengin Ortodoks Yahudilerin¹³ mallarını çıkardıklarını söyleyerek endişesini ifade etmiştir. Dolayısıyla Rusya'daki Yahudilerin Filistin'e karşı duydukları bağlılık unutturulmalı ve imparatorluğa daha bağlı hâle getirilmelilerdi.¹⁴ 1834'de Çarlık rejimi hacıların geri dönmelerinin zorunlu olduğu yönünde bir fermân çıkararak bunu Suriye ve Filistin'deki devlet görevlilerine göndermiş ve gelen hacılara bildirmesi talimâtını vermiştir.¹⁵ Ancak bu tür tedbirlerin işe yaramadığı da görülmüştür.

Bölgede 1838'de kurulan İngiliz Konsolosluğu'nun etki alanı oluşturabilmek için Protestan nüfusun yokluğundan dolayı Rusyalı Yahudilere siyasî koruma teklif ederek misyonerlik faaliyetlerinde bulunması¹⁶, Çarlık rejiminin Yahudilere karşı kayıtsız

¹² Bu noktada bilhassa 18. yüzyıldan itibaren Hasidî grupların Kudüs'e hac için gidip yerleşmelerinin bir diğer sebebi de ibadete adayarak "ölümü beklemek" üzerine kurulu olmuş; ancak, bu hareketin etkisiyle pek çok Yahudi Kudüs'e hac vesilesiyle yerleşmeye başlamıştı. Bu argümana Siyonizm açısından dolayısıyla siyaseten şüpheyle bakan bir çalışma için bkz. Mim Kemal, Öke, *Kutsal Topraklarda Siyonistler ve Masonlar İhânetler... Komplolar... Aldanmalar*, İstanbul, 1991, s. 41.

¹³ Ayrıca belirtmek gerekirse Ortodoks Yahudilik, Hz. İsa döneminde Ferisîlikle başlayan İslâm döneminde Rabbanîlikle devam ederek ana Yahudilik bünyesini temsil eden Yahudilik anlayışıdır. Bkz. Gündüz, *a.g.e.*, s. 244-245.

¹⁴ Eileen M. Kane, *Pilgrims, Holy Places, and the Multi-Confessional Empire Russian Policy toward the Ottoman Empire under Tsar Nicholas I, 1825-1855*, Princeton University, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), New Jersey, 2005, s. 58.

¹⁵ Kane, *a.g.t.*, s. 59; Öte yandan Mehmet Tevfik Beyin hatıralarında değindiği bir hadise bu noktada manidardır. Buna göre Filistin'de bulunan her bir Yahudi yabancı konsolosluklar tarafından yabancı bir ülkenin tebaası olduğu ispat edilene kadar Osmanlı tebaası kabul edilirdi. Tevfik Beyin Kudüs Mutasarrıflığı döneminde yaşanan bir olayda Yafa Rus Viskonsolosluğu bir Yahudiye konsolosluktan askerlik kâğıdı göndermiş ancak Yahudi kendisinin Osmanlı vatandaşı olduğunu söylemesine rağmen zoraki konsolosluğa götürülüp zaptedilmişti. Mutasarrıf Tevfik Bey bu duruma müdahale ederek zaptedilen Yahudinin serbest bırakılmasını sağlamıştı. Bkz. Mehmet Tevfik Bey (Biren), *a.g.e.*, s. 97-98. Bu bağlamda bu hadise Rusya'nın Filistin'e bir şekilde göçen Yahudilerden hala vazgeçmediğini göstermesi bakımından önemlidir.

¹⁶ Elbette bu bağlamda Filistin'de kurulan İngiliz konsolosluğunda bölgede İbrahim Paşa rejiminin Avrupalılara karşı müsahamalı tavrı ve hem sonra ilan edilecek 1839 Gülhane Hatt-ı Hümayunu önemli rol oynamıştır. Gülhane Hattı Hümayunu için bkz. Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi, Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri (1789-1856)* Cilt V., TTK Yay., Ankara, 1983, s. 169-192; Ayrıca Filistin'de Protestan Misyonerlik Cemiyeti'nin kuruluşunu ve faaliyetlerini inceleyen kapsamlı bir çalışma için Bkz. Charlotte van der Leest, *Conversion and Conflict in Palestine: The Missions of the Church Missionary Society and the Protestant Bishop*

politikalarında bir değişime neden olmuştur. Bölgeye 1839'da ulaşan Rus konsolosu Konstantin Baziliy'in ilk icraatı buradaki Rusyalı Yahudilerin ihtiyaçlarını karşılamak için bir vekil atamak olmuştur.¹⁷ Ancak Baziliy'in politikaları Rusya'nın kendi içinde Yahudilere karşı şiddetlenen dışlayıcı ve ayrımcı faaliyetlerinden dolayı başarısız olmuş ve Filistin'deki Rusyalı Yahudiler İngilizlere terk edilmiştir.¹⁸ Yine de 19. yüzyılın ikinci yarısında Rus Dışişleri Bakanlığı Kudüs'teki Ortodoks ruhbanlarına talimâta bulunarak Polonyalı ve Rusyalı Yahudilere iyi davranılmasını kaydetmiştir. Onları buradaki cemaatin unsurlarından biri olarak nitelendirmişler ve değişik nedenlerden ötürü ellerinden kaçırdıklarını belirtmiştir.¹⁹ Bununla birlikte bölgedeki İngiliz himâyesindeki Yahudilere karşı istihbarat sağlanması için Rusyalı Yahudilerin hac seyahatleri ve bölgeye yerleşmeleri de teşvik edilmiştir.²⁰

Osmanlı idaresi, Rusya'dan bölgeye yapılan Yahudi hac seyahatlerine, Yahudi göçlerine endişeyle ve şüpheyile yaklaşmış, Rusya'nın bu içerde "zulmettiği" unsurunun tedricen Filistin'e yerleşmelerini sağlaması ihtimâlini de uzak tutmamıştır. Bu bağlamda hac vasıtasıyla yapılan göçleri peşinen engellemek isteyen Osmanlı idaresi 19. yüzyılın sonu itibariyle hac için Filistin'e girecek Yahudilere, Osmanlı Devleti'nin konsolosluklarından vize almak, ülkelerine geri döneceklerine dair bir garanti olmak üzere para teminatı yatırmak ve giriş tarihlerinden sonraki 30 gün içerisinde Filistin'i terk etmeleri gibi şartlar koşmuştur.²¹ Öte yandan Osmanlı idaresi Kutsal Topraklar'a

---

Samuel Gobat, (Yayınlanmamış Doktora Tezi) Leiden University, Leiden, 2008; Filistin'deki Yahudiler arasında yapılan İngiliz misyonerlik faaliyetlerine dair Bkz. M. A. Gidney, *The History of the London Society for Promoting Christianity amongst the Jews, from 1809-1908*, London, 1908; Ayrıca Kudüs'deki İngiliz konsoloslğunun Filistin'e yerleşen Yahudilerle olan ilişkilerine dair detaylı bilgi için Bkz. A.M. Hyamson, ed., *The British Consulate in Jerusalem (in relation to the Jews of Palestine, 1838-1914)*, 2 vols. London, 1939, 1942; Ayrıca bkz. A. L. Tibawi, *British Interests in Palestine 1800-1901*, Presses Universitaires de France, London, 1961.

¹⁷ Kane, *a.g.t.*, s. 62-63.

¹⁸ Kane, *a.g.t.*, s. 65.

¹⁹ Derek Hopwood, *The Russian Presence in Palestine and Syria, 1843-1914*, Oxford, 1969, s. 53.

²⁰ Kane, *a.g.t.*, s. 67.

²¹ Neville J. Mandel, "Ottoman Policy and Restrictions on Jewish Settlement in Palestine 1881-1908; Part I", *Middle Eastern Studies*, Vol. 10, No. 3, 1974, s. 328. Ayrıca bkz. Fahir Armaoğlu, *Filistin Meselesi ve Arap - İsrail Savaşları (1948 - 1988)*, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara, 1991, s. 15-16.

gelen Yahudilerin ne amaçla geldiklerini (hacılık veya göç - yerleşme), Yahudileri ülkeye kabul etmeden önce ve sonra da öğrenmeye çalışmıştır. Osmanlı idaresinin kaygısını ortaya koyan bu tür belgelere, Osmanlı Arşivi'nde rastlamak mümkündür.²² Osmanlı idaresi Yahudi göçlerini çoğu zaman engellemeye çalışsa da, nihaî olarak Kudüs'e yapılan bu göçleri daha çok çevre bölgelere yönlendirmek mecburiyetinde kalmıştır.²³

1.2. RUSYALI MÜSLÜMAN HACILAR

Rusya'dan Kutsal Topraklar'a hac seyahatinde diğer bir grup olan Müslümanlar da, Rusya'nın Kutsal Topraklar siyasetlerine çeşitli etkilerde bulunmuştur. Türkistan ve Kafkasya gibi bölgelerin Rusya'ya ilhakı sonrası imparatorluğa dâhil olan Müslüman nüfusla birlikte özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısında popülerlik kazanan, Rus istihbâratı yanında Rus devlet temsili nezdindeki ad aldığı biçimiyle “Pan-İslâmcı” ve “Pan-Türkçü” akımlar, Çarlık idaresini bu bölgelerdeki Müslümanlar ile Osmanlı

---

²² Rus vapuruyla Odessa'dan Yafa'ya geldikleri bildirilen Yahudilerin ziyaret için mi yoksa yerleşmek için mi geldiğinin öğrenilip bilgi verilmesi hakkında Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti'nden Kudüs Mutasarrıflığı'na çekilen telgraf için belge: BOA DH.SFR 41/ 21, 22. C. 1332.

²³ Rusya'dan hicret eden Musevi muhacirlerin Kudüs ve Akka sancakları dışında kalan Filistin toprağında iskânları için yine örnek bir belge: BOA MV. 64/ 15, 03 N 1308; Ayrıca Kudüs'e yapılan bu yoğun Yahudi göçlerini sınırlamaya çalışan Osmanlı Devleti, Yahudilerin Filistin sınırları içerisinde toprak mülkiyeti edinmelerini de yasaklamıştı. Yahudilerin Filistin'e yerleşmelerine karşı gelişen Osmanlı siyasetleri (tedbirleri) Sultan II. Abdülhâmid döneminin (1876-1909) karakteristiği olmuştur. Bu bağlamda Türkçe literatürde Osmanlı'nın Yahudi siyasetleri ve Filistin'e Yahudi göçüne dair çalışmalar için Mim Kemal Öke, *Osmanlı İmparatorluğu, Siyonizm ve Filistin Sorunu 1880-1914* İstanbul, 1982 eserine bkz. Ayrıca aynı yazarın *Kutsal Topraklarda Siyonistler ve Masonlar İhânetler... Komplolar... Aldanmalar*, İstanbul 1991; Selim Okuyan, *Filistin'in Gölgesinde Abdulhamit ve Theodor Herzl*, İstanbul, 2008; Catherine Nicault, “Osmanlı Kudüs'üne Dönüş”, *Kudüs 1850-1948 Osmanlılardan İngilizlere: Ruhanî Birliktelikle Siyasi Yırtılma Arasında*, Çev. Estreya Seval Vali, İstanbul, 2001, s. 37-94.

Devleti arasında kurulabilecek muhtemel iletişim kanallarını kapatmaya sevk etmiştir.²⁴ Kutsal Topraklar'a hac seyahatleri ise Osmanlı ile Rusyalı Müslüman nüfus arasında kurulabilecek bir iletişim ve etkileşim kanalı olması nedeniyle çarlık idarecileri tarafından engellenmeye çalışılmıştır. Ancak Rusya'nın bu bölgelerde yönetiminin güçlü olmaması nedeniyle Müslüman halkı huzursuz etme ve kışkırtma endişesiyle beraber hac seyahatlerine tam anlamıyla bir yasak getirilememiştir.²⁵ Çarlık idaresi tarafından çeşitli bahaneler üretilerek hac seyahatlerinin yasaklandığı zamanlarda ise seyahatlerin gayrı resmî yollardan²⁶ gerçekleştiği görülmüştür.²⁷ Örneğin salgın hastalıklar bahane edilerek hac seyahatlerinin yasaklandığı durumlarda kontrolsüz hac seyahatlerinin artması sebebiyle salgın hastalıkların daha da yaygınlaştığı gözlemlenmiştir.²⁸ Bundan dolayı çarlık rejimi hac seyahatlerini devlet himâyesine alarak yeni düzenlemeler getirmiş ve bu şekilde Müslüman hacıları gittikleri coğrafyada gözetim altında tutmaya çalışmıştır.

Değişen Çarlık siyasetine yön veren Rus devlet bakışında hacılığa resmi hâmi ve malî kuvvet konumuna geliş vardır. Rusya, Müslüman hac coğrafyasında kendisini Rus prestijinin koruyucusu olan savaş gemileri gibi vasıtalarla daha da görünür hâle getirmiştir.²⁹ Rus prestijinin tesisinden ayrı, 'iç işleri' bahsinde kendi tebaasına uyguladığı baskı siyasetlerini (Yahudi ve Müslüman tebaanın dinî ve sair kültürel hak ve hürriyet sorunu) bu zeminlerde zâhiren bertaraf etmeye çalıştığı bile söylenebilir. Rusya'dan haccın ve hacıların himâyesi sorunu aynı zamanda devletlerarası olduğu

²⁴ Daniel Brower, "Russian Roads to Mecca: Religious Tolerance and Muslim Pilgrimage in the Russian Empire", *Slavic Review*, Vol. 55, No. 3, 1996, s. 571.

²⁵ Brower, *a.g.m.*, s. 581-583

²⁶ Semerkand ve Buhara'dan Afganistan'a; Mezar-ı Şerif, Kabil ve Peşaver'den Bombay'a, deniz yoluyla Cidde, Yanbo üzerinden Mekke ve Medine'ye ulaşıldı. Bkz. Mustafa Kütükçü, "Rusya'da Haccın Tarihi Serüveni", *Karadeniz (Black Sea - Чёрное Море)*, Sayı 12, 2011, s.186; Ayrıca konuyla ilgili kapsamlı bir çalışma için bkz. Alexandre Papas, Thomas Welsford ve Thierry Zarcone (ed.), *The Roads of Pilgrimages between Central Asia and the Hijaz*, Berlin, 2011.

²⁷ Brower, *a.g.m.*, s. 571-572.

²⁸ Brower, *a.g.m.*, s. 578; Öyle ki bu durum uluslararası bir sorun hâlini almış ve bunun için çeşitli uluslararası konferanslar düzenlenmiştir. Kuneralp'in makalesi bu konu hakkında detaylı bilgi vermektedir. Bkz. Sinan Kuneralp, "Pilgrimage and Cholera in Ottoman Hedjaz 1931-1911", *Studies on Turkish-Arab Relations*, Annual 4, 1989, Taiv, s. 69-81.

²⁹ Gerald H. Robinson, *With the Pilgrims to Mecca*, London and Newyork, 1902, s. 83.

kadar sorunlu Rus imgesini Avrupa kamuoyunda olumluya da çevirmek için mekanik bir muamele görmüştür. Böylece kendi Müslüman tebaası üzerinde Müslümanların hâmisî olma iddialarını daha somut bir söylem hâline getirdiği söylenebilir. Bu bağlamda Odessa, İmparatorluktaki (Müslüman) hac trafiğinin kavşağı hâline gelmiş ve hacca gitmek isteyenlerin Rusya'dan çıkış noktası olmuştur.³⁰

Müslüman hac seyahatlerinin her aşamasında kendini hissettiren Çarlık idaresi imparatorluktan Kutsal Topraklar'a giden hacıların istatistiğini de tutmuştur. İstanbul'daki Rus Elçiliği bu anlamda hac seyahatlerinde gözlemci kurum rolünü üstlenmiştir. Eileen M. Kane'in çalışmasında belirttiğine göre 1831 yılında Rus Dışişleri Bakanlığı, İstanbul'daki Rus Elçiliğinin Ticaret Bölümü Şefi Pavel Pisaniy'e Rusya'dan deniz yoluyla Kutsal Topraklar'a (Kudüs, Aynaroz, Mekke-Medine) giden hacıların kaydını tutması talimâtını vermiştir. Pisaniy'in kayıtları 1831-1838 ve 1845-1850 yılları arasını kapsamaktadır. Bu kayıtlarla ilgili önemli nokta Ortodoks olmayan hacıların hac seyahatlerinde nüfus çoğunluğuna sahip olduğunu göstermesidir. Buna göre Rusya'dan gelen her 14 hacıdan 11'i Müslüman olup geri kalan 3'ünün çoğunluğunu Yahudi ve bir kısmını da Hristiyan, Hristiyanların ise sadece bir bölümünün Rus Ortodoks olarak işaretlenmesidir.³¹ Yine 1870'lerde İstanbul'daki Rus elçiliği, hacıların sayısında artış gözlemlemiş ve bu sefer hacıların sadece Kırım, Kafkasya ve İdil-Ural bölgesinden değil Rusya'nın ücra köşelerinden olan Sibiryaya ve Türkistan'dan geldiğini rapor etmiştir.³² Nitekim Rusyalı hacılar toplamında Müslümanlar en kalabalık grubu oluşturmuştur. Mustafa Kütükçü'nün Rusyalı Müslüman hacılarınla ilgili makalesinde yine Müslüman hacılarınla ilgili yazılmış Rusça bir kaynağa atıfta bulunularak 1897 yılı

---

³⁰ Müslüman hac seyahatlerinin Rus idaresi tarafından nasıl organize edildiğini ve buna Müslüman hacıların ne tür tepkilerle karşılık verdiğini Odessa özelinde ortaya koyan örnek bir çalışma için bkz. Eileen M. Kane, *Odessa as a Hajj Hub; 1880s to 1910s*, National Council for Eurasian and East European Research, Seattle, 2011.

³¹ Kane, Yahudilerin sadece Kudüs'e, Ortodoks Hristiyanların Kudüs'ün yanısıra Aynaroz gibi farklı kutsal yerlere, Müslümanların ise Mekke-Medine'ye giderken önemli bir kısmının Kudüs'e de uğradıklarını Pisaniy'in kayıtları doğrultusunda belirtmiştir. Ancak bu kayıtlarda Rus Ortodoks hacıların hariç diğer dini grupların sayısının yıllara göre oldukça değişken olduğunu söylemiştir. Bu da Rusya içi gayri Ortodokslara karşı uygulanan siyasetlerin yıllara göre hac seyahatlerine yansması olarak yorumlanabilir. Bkz. Kane, *a.g.t.*, s. 35-36; Brower da çalışmasının genelinde Müslüman hacıların çokluğundan bahsetmiş ve Rus idaresinin buna karşı uyguladığı politikalar üzerinde durmuştur. Bkz. Brower, *a.g.m.*, s. 567-584.

³² Brower, *a.g.m.*, s. 571.

nüfus sayımına göre yaptığı bir hesapta, Rus Ortodoks nüfusun %0.023'ü hacca giderken Müslüman nüfusun 0.079'u hacca gittiğini öne sürmüştür. Ne var ki Müslüman hacılar sadece yüzdelik dilimde değil sayı olarak da fazla idiler.³³

Kutsal Topraklar'a gelen Ortodoks hacıların azlığı yüzünden çok sayıda Müslüman ve Yahudi hacının varlığı bölgedeki, özellikle Kudüs'teki yerel Ortodoks topluluklar üzerinde Ortodoksluğun hâmililiğini iddia eden Rusya'nın, imaj kaybı yaşayacağı düşüncesiyle de olumsuz karşılanmıştır.³⁴ Bu çelişkili ve med-cezir siyasetin, yüzyılın sonlarına doğru berraklığa kendini bıraktığı anlaşılmaktadır. Müslümanların kütleli denilebilecek sayısal üstünlüğünü göz önünde bulunduran Çarlık yönetimi hac yol ve güzergâhları, hac seyahat ve ziyaret yerlerinin dinî, siyasî ve sıhhî durumu gibi konularda inceleme yapması için birçok Rus devlet görevlisini Kutsal Topraklar'a göndermiştir. Nitekim 1898-1899 yıllarında bu amaçla Rus ordusunun sadık Müslüman albaylarından olan Abdülaziz Devletşin de hacca gönderilmiştir. Abdülaziz Devletşin'in hac seyahati sonrası yazdığı rapor, 19. yüzyıl sonları ve 20. yüzyıl başlarında Rusya'nın Müslüman hac seyahatlerine yönelik politikalarında Müslüman hacıların stratejik araç olarak işgal ettiği yeri anlamak açısından ayrı bir yerde durmaktadır.³⁵ Çarlık rejiminin

³³ Kütükçü, *a.g.m.*, s.186; Öyle ki Rus Ortodoks hacıların, Rus devletinin siyasî kaygılarıyla bu bölgeye getirilmiş olmasına rağmen yine çoğunluk Müslümanlardadır. Bunun muhtemel nedenlerinden biri de hac kavramının İslâmiyet'te diğer ilâhî dinlerden farklı olarak gönüllülüğten ziyâde şarta bağlı zorunluluk esası üzerine kurulmuş olmasıdır: Hac maddî imkânı olan sağlıklı her kadın ve erkek için hayatta bir defa olmak üzere farzdır. Bkz. Faruk Harman, Abdülkerim Özaydın, "Hac: İslâm'dan Önceki Dinlerde Hac", "Hac: İslam'da Hac", *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DVİA)*, Cilt 14, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul, 1992, s. 382-386, 386-389.

³⁴ Kane, *a.g.t.*, s. 50; Ayrıca Rusya'nın Müslüman bölgelerinden yapılan hac seyahatleri Hicaz'a yani Mekke ve Medine'ye yapılmaktaydı. Ancak bu hac seyahatlerinde İslâm için önem olarak üçüncü sırada yer alan Kudüs bu bağlamda haccın bir parçası ve konaklama noktasıydı. Bu konuyu Kudüs'teki aynı zamanda hacılar tarafından konaklama yeri olarak kullanılan tekkeler (Özbek, Afgan ve Hint Tekkeleri) üzerinden inceleyen çalışma için bkz. Thierry Zarcone, *Kudüs'teki Orta Asyalı ve Hintli Sufi Hacılar*, Çev. Berna Akkıyal, Kabalcı Yayınları, İstanbul, 2012.

³⁵ 1898'de Kurmay Yüzbaşı olan ve aynı zamanda ilerleyen tarihlerde de Rus Erkan-ı Harbiyesi'nin Asya Kısmı'nda (Dairesi; Aziatskaya Çast') rol üstlenecek olan Abdülaziz Devletşin, raporunda Hicaz'ın coğrafi bölümlerini, burada bulunan Osmanlı kuvvetlerinin durumunu, Rus hacıların etnik özelliklerini bildirmiştir. Aynı zamanda Devletşin raporunda Müslüman hacılığın birçok milletten Müslümanı birleştirmek gibi bir siyasî öneme sahip olup olmadığı üzerinde durmuş, ancak sonuç olarak böyle bir durumun söz konusu olmadığını "kendi tebaamızdan (:Rusya tebaası) olan Tatar ve Kırgız bile birbirini tanımak istemiyor" diyerek ifade etmiştir. Bkz. Alex Marshall, *The Russian General Staff and Asia, 1860-1917*, Routledge,

Müslüman tebaasıyla Kutsal Topraklar politikalarında işbirliğine gittiğini göstermesi bakımından da Devletşin gibi Rusyalı Müslüman devlet görevlilerin faaliyetleri büyük önem taşımaktadır.

Çarlık rejiminin değişen siyasetleri, Osmanlı idaresinde de Rusyalı Müslümanlara karşı algısal bir değişime neden olmuştur. Bu bağlamda Rusya devleti tarafından hacca gönderilen Albay Abdülaziz Devletşin'e dair Osmanlı Arşivi'nde tespit edilen bir belge burada değerlendirilmeyi hak eder niteliktedir. Öyle ki bu kayıt Abdülaziz Devletşin'in Osmanlı idaresince fark edildiğini ve takibe alındığını da göstermesi bakımından ayrıca önem taşımaktadır.³⁶ Öte yandan Müslüman hacıların Rus siyasetlerine araçsal rollerine bir başka örnek de Tahsin Paşa'nın hatıralarında bahsettiği hacca giderek Rusya yanlısı faaliyetlerde bulunan "Rus ajanı Orenburg Müftüsü"dür. Buna göre Orenburg Müftüsü yol üzerinde İstanbul'da Hünkâr'ın huzuruna kabul olunduktan sonra Mekke ve Medine'ye giderek burada birkaç ay kalmış ve Devlet-i Âliye aleyhine hakaretlerde bulunmak ve Rus Hükümeti lehine yerel halka ve ulema sınıfına Rusların iyiliklerinden bahsetmek suretiyle "fesat tohumu ekmiştir."³⁷ Dolayısıyla bu tür örneklerle her iki imparatorlukta da Rusyalı Müslüman tebaaya karşı değişen, "Müslüman" da olsa

---

New York, London, 2006, s. 123; Kütükçü'ye göre Devletşin'in raporu neticesinde Müslüman hac seyahatlerini düzenleyici çeşitli kurallar geliştirilerek uygulamaya konulmuş ve Müslüman hac seyahatleri Kudüs'e giden Hristiyan hacılarınla eşit hâle getirilmeye çalışılmıştır. Bkz. Kütükçü, *a.g.m.*, s. 183.

³⁶ Belgeye göre Rus hükümetinin Müslüman tebaasına uyguladığı hac yasaklarına rağmen Orta Asya'da Rusya'ya birçok hizmetlerde bulunmuş Rusya seraskerinden Abdülaziz Devletşin'in Rus hükümetince bu sene Medine-i Münevvere'ye hacca gönderilmesi önemli bir maksat üzere olduğu belirtilmiştir. Seyyar memurluğu sırasında kendisiyle defalarca mülakat edilmesine rağmen maksadının tam olarak anlaşılamadığı söylenerek durumu mektupla bildiren Kafkasyalı Reşid Efendi'nin Abdülaziz'e eşlik etmesiyle hal ve hareketinden maksadının anlaşılması ve bu hususta gösterilen ehemmiyete göre miralay Abdülaziz'in hükümet-i mahalliyeye tarafından da göz hapsine alınması lüzumu daha ziyade muvafık bir önlem olduğu derkar bulunmuştur. Bkz. BOA Y.PRK.AZJ 47/4, 29. Z. 1320. Ayrıca bkz. EK 1. Ayrıca bu dönemde Rusya'dan her dinî ve etnik gruptan Osmanlı'ya hac vasıtasıyla gelip geri dönmeyenler üzerinde Rusya'nın uluslar arası ortamda Osmanlı topraklarına gelip geri dönmeyenleri de kendi tebaasından addettiği ve Osmanlı idaresinin de bundan bir hayli tedirgin olduğu görülmektedir. Bkz. Tahsin Paşa, *Sultan Abdülhamid; Tahsin Paşanın Yıldız Hatıraları*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1999, s. 317.

³⁷ Öyle ki müftü, Rusya'ya dönüşünde Hicaz'a seyahati sırasında yaşadıklarına ve halka telkinlerine dair bir eser yazarak Rus hükümetine sunmuştur. Eserinde bölgeye yerel adetleri ve lisanı bilen siyasette hünerli konsolosların gönderildiği ve maddi yardım yapıldığı takdirde istenilen başarının elde edileceği ve bölgede Osmanlı'nın hiçbir hükmünün kalmayacağını söylemiştir. Bkz. Tahsin Paşa, *a.g.e.*, s. 406.

“Rusya’dan gelen” her kişi veya gruba yönelen genel güven ve şüphe duygusu ve algısı ve buna bağlı devlet siyasetini anlama açısından da önem taşımaktadır.

Her iki vak’anın da tarihi dikkate alındığında “İslâm” veya İttihâd-ı İslâm” adıyla Hâmid devrinde bir İslâmcı siyaset tezi sorununda, hem Hâmid devri hem de 1908 Meşrutiyet - İttihad ve Terakki iktidarında, I. Dünya Savaşı’nda da imâl edilen bir İttihad-ı İslâm düşüncesinin, romantizminden gerçekliğine tartışıldığı, İslâm ve Osmanlı ve Osmanlı dışında kalan Türk Dünyası entellektüelleri arasındaki yorum farkları olduğu bilindiğinde bunların, ‘Pan-İslamizm’ veya ‘Pan-Türkizm’ sıfatlarında imâl ve tercüme edebiyata karşı da düşünce zemininde cevaplar verilmiştir. Dolayısıyla 19. yüzyılın ‘Büyük Devletleri’nin kolonyal ve emperyal siyasetleri bağlamına ve bu devletlerin resmî ve gayrı resmî siyasî entellektüel, akademik çevrelerinde ve bunların kalemlerinin matbuat zemininde yer bulan edebiyatına da yerleşen “Pan” siyasetlerin tartışmalarına, yüzeysel genellemelerle değil, derin ve “doğru” tespitlerle yaklaşmak, düşünce-görüş ve yaklaşım çatallaşmalarının izini sürmek gerektiği sorusu önemlidir. Zira her iki olgunun, gerek Pan-İslamizm ile Pan-Türkizm’in, ithal terimler olduğu bilindikte, Türkiye ve Türk dünyası siyasî edebiyatındaki, yüzyıl başı siyasî kavram alanı ve bunun çeşitli düşünce-eylemlerde tasarrufu olarak “İttihad-ı İslâm”ın kavradığı dünyevî gerçeklik arasında kavramsal olduğu kadar tartışma nesnelere özgün ayrışması, İslâmların mahallî-millî objektif ve subjektif şartlarının analizi de vardır: İslâmlar; İslâmların kaderi, geleceği, siyaseten ve medeniyet tasavvurlarında Batılı değerler manzumesi ile uzlaşma ve çatışma modeli; Batı fakat emperyalist Batı ile mücadelenin araçları vs. tartışma konularıdır. Bu çerçevede Büyük Britanya, Rusya, Fransız askerî araçlara işgal edilen topraklarının kolonileştirilmesi tarihinde tebaa olarak İslâmların (entellektüel ve dinî ulemeden ayrı kolonyal siyasetlerin etkisinde sınıfsal - entellektüel değişmeye bağlı olarak ortaya çıkan Batı tarzında milliyetçilik akımının gücü) tarihsel geçmiş ve bugün ilişkisini yaşanan zaman için de gerçekçi amaç - araç bağıyla kurarak hedeflerini tayin ettikleri de söylenebilir. Hatta bunun, İngiliz doğu siyasetlerinde, meselâ “Hilâfet hareketleri” noktasında da istismar edilmesi, bu hat

üzerinde Rusya'nın da 'Pan-İslâmcı' ve 'Pan-Türkçü' korkusu (*phobie*) bahisleri de yeniden sorgulanır olmaktadır.³⁸

19. yüzyılın son çeyreğinde Çarlık rejiminin Müslüman tebaası üzerinden oluşturmaya çalıştığı "emperyal kimlik" siyasetleri, yani Ruslaştırma ve Ortodokslastırma faaliyetlerinin görece başarılı sonuçları bu açıdan da anlamlıdır.³⁹ Ruslaştırma faaliyetlerine karşı Osmanlı devleti Hâlifelik makamı aracılığıyla bölge halkları ile kültürel ve dinî bağlarını korumaya çalışmıştır.⁴⁰ Ancak Müslüman ve Türk

³⁸ Abdulaziz Davletşin'e dair belgenin tarihi 29 Mart 1903, BOA Y.PRK.AZJ 47/4, 29. Z. 1320. Tahsin Paşa'nın hatıralarında bahsettiği "Rus ajanı Orenburg Müftüsü" olayının tam olarak tarihi bilinmese de Sultan II. Abdülhamid devrinin sonları olan 1900'lerin başlarına tekabül ettiği düşünülmektedir. Bkz. Tahsin Paşa, *a.g.e.*, s. 406; Ayrıca Hâmid devri İslâmcı siyaset tezi üzerine bir çok çalışma mevcuttur. Bunlardan başlıca eserler için bkz. Selim Deringil, *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji: II. Abdülhamid Dönemi (1876- 1909)*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2002; Cezmi Eraslan, *II. Abdülhamit ve İslam Birliği: Osmanlı Devleti'nin İslam Siyaseti 1856-1908*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1992; Kemal Karpat, *The Politicization of Islam: Reconstructing Identity, State, Faith and Community in the Late Ottoman State*, Oxford University Press, Oxford, 2001; İ. Süreyya Sırma, *II. Abdülhamit'in İslam Birliği Siyaseti*, Beyan Yayınları, İstanbul, 1990. Elbette bu konuda bir dolu edebiyat vardır. Okuduklarımız hakkında bir değerlendirme yapılmıştır.

³⁹ Bu bakımdan Çarlık siyasetlerine örnek olarak, Rusya'nın seçilecek imamların Rusça bilmelerini şart koşturmak, müftüleri kendi taraftarı olan kişilerden seçmek, bir kısım ayetlerin mushaflara basılmasını engellemeye çalışmak ve mescid inşa edilmesini zorlaştırmak gibi icraatlarla topraklarında yaşayan Müslümanları dinlerinden ve kimliklerinden uzaklaştırmayı hedeflediğine dair Petersburg Sefaret-i Seniyyesi Müsteşarı Ali İhsan bin Mehmed tarafından takdim edilen arıza için bkz. BOA Y. PRK. EŞA 13/14 25. B. 1308, *Belgelerle Osmanlı-Türkistan ilişkileri (XVI-XX. Yüzyıllar)*, Ankara, 2005, s. 129-133; Ayrıca Deringil'in de Müslüman beyzâdelerin Ruslar tarafından hoşnut tutularak çocuklarını Rus okullarına göndermeye zorlanmaları ve birçok dinî liderin elçilik raporlarında Ruslarla işbirliği yaptığını dair yazışmaların yanı sıra Ortodoks misyonerlerin aktif bir şekilde Müslüman bölgelerde faaliyette bulunmaları önde gelenlerdir. Yine 1894'te medreselerde Rusçanın zorunlu hale getirilmesi ve Müslümanlara üniversitelerde sağlanan Rusça eğitim önde gelen politikalandır. Bkz. Selim Deringil, "The Ottoman Empire and the Russian Muslims Brothers or Rivals" *Central Asian Survey*, 13, No. 3, 1994, s. 411-413. Bütün bunlar Deringil'in bahsettiği Ruslaştırma ve Ortodokslastırma üzerinden "emperyal kimlik" yaratma siyasetlerini de destekler niteliktedir. Bkz. Deringil, *a.g.m.*, s. 409.

⁴⁰ Bu bağlamda yukarıdaki belgelerde de görüldüğü gibi Osmanlı Devleti Çarlık Rusya'nın Müslüman tebaasına yönelik Ruslaştırma ve Ortodokslastırma faaliyetlerini yakından takip ettiğine dair birçok belge mevcuttur. Bu bağlamda Rusya'nın Müslüman halk ile olan ilişkilerini günü birlik kararlarla halkın mezhep, âdet ve alışkanlıklarını dikkate almadan yürüttüklerinden ötürü Ruslaştırma politikasının yanlış olduğu yönünde belge için bkz. BOA Y.A.HUS 175/23, 14. M. 1301; St. Petersburg Osmanlı Büyükelçiliği Başkâtibi Abdülbaki Bey'in ifadesine göre Rusya Müslümanları'nın dinî hayatlarını güçlkle yaşadıklarına dair belge için bkz. BOA Y. PRK. EŞA 13/ 54, 1. L. 1308; Kazan Türkleri'nin Rus hükümdarlarından Korkunç İvan ve II. Katerina'dan beri baskı altında tutuldukları / Çocuklarına ilkokulu Rus mekteplerinde okuma şartı getirilen Kazan halkının yaşadıkları güçlüklerin giderilmesi için Rus resmî makamlarına

bölgelerdeki Rus ağırlığı arttıkça ve Ruslaştırma faaliyetlerinde görece başarılar elde edildikçe Osmanlı idaresi Rusyalı Müslümanları “yabancı” gözüyle görmeye başladığı söylenebilir.⁴¹ Rusyalı Müslümanların yabancılaşmasına karşı Osmanlı idaresinin tedirginliğini ortaya koyması bakımından Tiflis’te ikamet eden Hasan Hasib Efendi’nin St. Petersburg’daki Osmanlı Elçiliği’ne gönderdiği 18 Mart 1887 tarihli raporda, Rus Hükümeti’nin bütün gücüyle Ruslaştırma politikası izlediği ve bu politikanın amacının ise Ortodoks olmayan tebaanın ruhlarını kazanmak olduğu ifade edilmiştir. Çarlık rejiminin Müslümanların ruhlarını kazanmak için uyguladığı bir diğer politika da kimi zaman Ruslaştırma faaliyetlerini yumuşatarak Çar’ın kendisini “Ak Padişah” olarak sunmasını sağlamak suretiyle Çar’ı Müslümanların hâmisî olarak ilân etmektir.⁴²

Bu politikalarla elde edilen kısmî başarı, Osmanlı idaresinde Rusya Müslümanlarına karşı şüpheler doğurmuş ve Rusyalı Müslümanlara resmî gözünde “Rus gibi” muamele etmesini beraberinde getirmiştir. Bu durumun yansıması olarak Mekke’ye giden her Müslümana yardımcı olmak ve Mekke’yi ulaşılabilir hâle getirmekle yükümlü olan Osmanlı Padişahı⁴³ daha önceleri bu görevini maddî yardımlar yaparak yerine getirirken,⁴⁴ yüzyıl dönümünde Rusyalı hacıların hac seyahatleri için yardım isteklerini

---

yaptıkları başvuruların sonuç vermediğini aktaran belge için bkz. BOA Y.MTV. 57/50, 1309, *Osmanlı Belgelerinde Kazan*, Ankara: Başbakanlık Arşiv Genel Müdürlüğü Yayınları, 2005, s. 35-40, 45-48, 48-54.

⁴¹ Deringil, *a.g.m.*, s. 410; Bir kez daha vurgulamak gerekirse Abdülaziz Davletşin gibi Osmanlı coğrafyasına hac için gelen Rusyalı Müslümanların Osmanlı idaresince takip edilmesi buna güzel bir örnektir.

⁴² Deringil, *a.g.m.*, s. 411- 413.

⁴³ Suraiya Faroqhi, *Hacılar ve Sultanlar (1517-1683)*, Çev. Gül Ç. Güven, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1994, s. 152

⁴⁴ Hac dönüşü uğradığı İstanbul’dan memleketine gitmek üzere yola çıkan Semerkandlı âlim Muslihuddin Taşkendî’nin güvenliğinin sağlanması için yol üzerindeki kadılara hitaben gönderilen hüküm için bkz. BOA Mühimme Defteri, 21 / 598 Z 98; İstanbul’dan Buhara’ya dönen Muhammed Şerif Bey’in ağırlanmasından duydukları memnuniyet ile yeni gönderilen elçi Molla Mir Seyyid Süca’nın Hacca gitmek istemesi durumunda kendisine her türlü yardımın yapılması talebine dair Buhara Hâkimi Seyyid Gazi Han’ın Veziri Muhammed Danyal tarafından Sadaret’e gönderilen Farsça arızanın tercümesi için bkz. HAT No. 778, M 1200; Belgeler için bkz. *Belgelerle Osmanlı-Türkistan ilişkileri (XVI-XX. Yüzyıllar)*, Ankara, 2005, s. 4, 12-14. Osmanlı devletinin Türkistanlı Müslümanların hac seyahatleri için yardımlarını göstermesi bakımından yine Osmanlı Devleti - Hokand Hanlığı ilişkileri bağlamında makalenin hac bahsiyle ilgili kısmına bkz. Abdulkadir Macit, “Osmanlı Devleti ile Hokand Hanlığı Münasebetleri”, *İlmi Etüdler Derneği (İLEM Yıllık)*, Yıl 4, Sayı 4, 2009, s. 67-81.

geri çevirdiğine dair belgelere de rastlanmıştır.⁴⁵ Dahası, Osmanlı idaresi yabancıların Hicaz'da mülk sahibi olmaları durumunda beraberlerinde kolonyal güçleri de getirebileceğini düşünerek Hicaz'da Osmanlı Müslümanları hâricindekilere gayrimenkul satışını yasaklamıştır. Aynı zamanda Hicaz valisi Osman Nuri Paşa,⁴⁶ 17 Temmuz 1885 tarihli raporunda Hicaz'daki kötü koşullardan dolayı “yabancı” Müslümanları şikâyet etmiştir. Osman Nuri Paşa, eğitim kurumlarının içinde bulunduğu kötü koşullardan dolayı “yabancıları” suçlamış ve her yerde Bâb-ı Âli'nin bağışlarıyla yaşayan ve vergi ödemeyen yabancı Müslümanlar olduğunu belirtmiştir.⁴⁷

Diğer taraftan, Deringil, 1894 yılında Buhara Emiri'nin, Hacı Mirza Muhammed'le İstanbul üzerinden Hicaz'a gönderdiği hediyelerin Osmanlı memurları tarafından kontrol edilmek istenmesi sonucu çıkan küçük çaplı bir diplomatik kriz üzerinde durmuştur. Osmanlı memurları, hediyelerin bulunduğu sandıkları kontrol etmek istemiş, ancak Hacı Mirza Muhammed bu tür bir muamelenin Buhara Emiri şahsında saygısızlık olduğunu düşünerek kontrole karşı çıkmıştır. Sonuç olarak Rus Elçisi devreye girmiş ve “bu tür bir muamelenin Buharalı Müslümanların kalbini kıracağı” sözleriyle sorunun çözüme kavuşturulmasını sağlamıştır.⁴⁸ Bu olay Rus diplomatların bu tür durumları kendi Müslüman tebaasını yine Müslüman olan Osmanlı'ya karşı koruyarak İslâmîliğin asıl hâmisinin Rusya olduğu izlenimini vermesi bakımından önemlidir. Rusya'nın bu tür

⁴⁵ Buna göre Çarlık Rusya'sı tebaasından olup hac ve akrabalarını ziyaret amacıyla Bahçesaray'dan gelenlere harcırah verilmemesi hususunda karar alınmasına rağmen önceki yardımlara ithafen bu seferlik yardım yapılması yönünde belge için BOA A.MKT.NZD 275/93, 24. C. 1275; Öte yandan Osmanlı idaresi bu tür yardımlarını tamamıyla kesmemiştir. Öyle ki Buhara ve Çin'den hac için geldikleri İstanbul'da parasız kalan hacıların Cidde'ye veya Andican'a sevk edilebilmeleri için gerekli paranın Maliye Nezareti'nce ödenmesine dair 31 Mart 1912 tarihli Meclis-i Vükela mazbatası BOA MV. 163/36, R 1330, *Belgelerle Osmanlı-Türkistan İlişkileri (XVI-XX. Yüzyıllar)*, Ankara, 2005, s. 110-111.

⁴⁶ Osman Nuri Paşa'nın (1840-1898) kısa biyografisi için bkz. M. Metin Hülagü, “Topal Osman Nuri Paşa Hayatı ve Faaliyetleri”, *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, Sayı 5, 1994 s. 145-153.

⁴⁷ Osman Nuri Paşa 1882-1886 yılları arasında Hicaz valiliği yaparken 1885'te Bâb-ı Âli'ye yazdığı rapor için bkz. Selçuk Akşin Somel, “Osman Nuri Paşa'nın 17 Temmuz 1885 Tarihli Raporu” *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi (AÜDTCF, TAD)*, XVIII/29, 1996, s.7.

⁴⁸ Deringil, *a.g.m.*, s. 414. Deringil'in kullandığı belge haricinde yine aynı vak'ayla ilgili bir başka belgede de Buhara Emiri tarafından gönderilen bazı hediyelerin bulunduğu sandığın Mekke'ye varıncaya kadar yolda gümrük memurları tarafından açılıp muayene edilmemesini ve irsalinin geciktirilmemesini Rus sefirinin iltimas ettiği dairdir. Bkz. BOA Y.A.HUS 296/108, 10. Za.1311.

politikalarla Müslüman tebaasının gönlünü kazanmak noktasında geçici bir başarı elde ettiğini de göstermektedir. Diğer taraftan bu bir tek örnek bile Rusyalı Müslümanların Osmanlı idaresiyle muhalefete düştükleri zamanlarda da Rus tebaası olmanın getirdiği avantajlarını kullandıklarına dair düşündürücüdür. Bu esasen iki imparatorluğun tebaa siyasetlerinin girift boyutunda da uzun değerlendirmeyi hak etmektedir.

Osmanlı idaresinin Rusyalı Müslüman hacılara karşı şüphelerini destekler nitelikte olan Kane'in çalışmasına göre, Rusya aslında Kafkasya'yı ilhakından sonra coğrafi idarî taksimatta yaptığı değişikliklerle birlikte imparatorluk inşasında Müslümanların rollerini anlamıştır. Dolayısıyla Çarlık rejimi, Müslümanların Kutsal Topraklar'a hac seyahatlerini engellemek adına geliştirdiği birçok politikaya karşın Rus ve Ortodoks olmayan unsurlarını bölgedeki bazı yerel Ortodoks unsurların aleyhine destekleyip kullanmışlardır.⁴⁹

Bu doğrultuda bir Rus gazetesinin haberine göre hac izni verilmesi şartıyla Şeyh Şamil'e karşı Rusların yanında savaşan Kafkas halklarından olan Müslüman Kabartaylara övgülerde bulunulabilmiştir. Bu bağlamda hacılığın Rusya'nın güney sınırlarında imparatorluk inşasında önemli bir rol oynayabileceğini düşünen Kafkaslar ve Yeni Rusya Genel Valisi M. S. Vorontsov'un idaresindeki Müslümanlara karşı Mekke'ye hacılık gibi kısıtlamaları kaldırma noktasında uyguladığı politikaların pratik anlamda Rus politikalarına katkıda bulunduğunu ortaya koymuştur.⁵⁰ Aynı zamanda Rus başkonsolosu Baziliy çoğunluğu Müslüman olan Kudüs'te, Rusyalı Müslümanlar üzerinden çarın İslâm'a karşı toleransını sembol olarak göstermiş ve yerel Müslüman elitler ve topluluklarla bağlar kurmaya çalışmıştır.⁵¹

---

⁴⁹ Eileen Kane'in birçok arşiv belgesi, gazete ve dönemin Kutsal Topraklar'daki Rus memurlarının eserleri ve yazışmalarını kullanarak yaptığı doktora tez çalışması, I. Nikolay dönemi (1825-1855) Çarlık rejiminin Rusyalı Müslümanlara karşı politikalarının Kutsal Topraklar politikalarına etkisini ortaya koyması bakımından önem taşımaktadır. Bkz. Eileen M. Kane, *Pilgrims, Holy Places, and the Multi-Confessional Empire Russian Policy toward the Ottoman Empire under Tsar Nicholas I, 1825-1855*, Princeton University (Yayınlanmamış Doktora Tezi), 2005.

⁵⁰ Kane, *a.g.t.*, s. 50.

⁵¹ Kane, *a.g.t.*, s. 21.

Bu durumun Kutsal Topraklar politikalarına yansımalarının nedenleri arasında Kutsal Topraklar'daki dinî mezhebî çeşitlilik ve bu seviyelerde Müslüman ve Yahudilerin büyük nüfus payına sahip olması ile Rus Kilisesi ile diğer Doğu Ortodoks Kiliseleri (Rum Ortodoks, Ermeni Gregoryen, Süryani Ortodoks, Yakubî Ortodoks, Kıptî Ortodoks...) ve Doğu Katolik-*Uniat* Kiliseleri (Keldanî, Marunî, Melkit Katolik, Kıptî Katolik, Süryanî Katolik, Malabar Katolik, Ermeni Katolik, Rum Katolik...) ⁵² arasındaki bağların zayıflığı, Hristiyanlığın doğu coğrafyasında mezhep parçalılığının siyasetlere etkisi sorunu önde gelmiştir. Bir başka deyişle Rusya, Kudüs'teki yerel Müslüman ve Yahudi topluluklarla Rus devlet memurları arasındaki bağın kurulması için Yahudileri ve Müslümanları manipüle edebilmiştir. ⁵³

Çarlık Rusya'nın Kutsal Topraklar politikalarında İslâm'la iç siyasetlerinde gösterdiği 'siyasî hukuku' ve doğrudan veya dolaylı olarak med-cezir tutumları bilindiğinde stratejik olarak hacıları himâye etmesi gerektiğini görmüştür. Bu bir taraftan, iç siyasetler bağlamında yumuşak karnın Müslüman ve Yahudi temsilinde kabulü olmuştur. Bilinçli ve sistemli üretilmiş politikalar olmaktan ziyâde, Rusya diğer "büyük güçlerin" şark siyasetleri yanında kendi şark siyasetinde bu soruna konjonktürel yaklaşım ona göre muamelelerini biçimlendirmiştir. ⁵⁴

---

⁵² Bu kiliselere dair gerekli açıklama bir sonraki bölümün giriş kısmında verilmiştir.

⁵³ Kane'in tezi bu noktalar üzerinde genel olarak durmuştur.

⁵⁴ Brower, *a.g.m.*, s. 583.

2. BÖLÜM: RUSYA'NIN YAKIN DOĞU VE KUTSAL TOPRAKLAR SİYASETLERİNDE RUS ORTODOKS HACILAR

Bu bölümde Osmanlı - Rus ilişkilerinin genel karakterini ortaya koymaktan ziyâde bu ilişkilerin bir parçası olan Kutsal Topraklar⁵⁵ ile Rus hac seyahatlerini ve bu iki olgunun bölgeye yönelik emperyal Rus politikalarına ve dolayısıyla Osmanlı - Rus ilişkilerine nasıl yansıdığı ele alındı. Osmanlı'nın Asya topraklarının, Anadolu dışındaki doğusunda bulunan ve Rus Ortodoks düşüncesinde de Kutsal Topraklar olarak anılan farklı bölgeleri incelemek yerine sadece (Hz. İsa'nın Beytü'l-lahim, Kudüs ve Nasıra'da geçirdiği yıllara dayanan) *Kudüs-i Şerif* ve civarındaki Rus (hacılık) faaliyetlerine odaklanıldı. Ancak Rus hacılık olgusuyla bağlantılı Rus ruhanî misyonlarının da bir parçası olarak eğitim faaliyetlerinin coğrafyasının genişliği bilindiğinde, hudutlarının dışında etkin bir emperyal kurum özelliği ile varlığını eyleme geçirmek ve Osmanlı'nın bu sancağında 'Rus evini kurmak' üzere Rusya'nın, Filistin, Suriye ve Lübnan ile Mısır'ı da içine alan eski, daha yerinde olarak Antik Doğu halklarının canlı temsilcilerinin de yaşadığı toprakları da dikkat ve ilgi alanında tuttuğu görülmüştür.⁵⁶ Zira bu bölgelerin nüfusunun çoğunluğunu Müslümanlar oluştursa bile Müslümanlar arasında batınî mezhep mensuplarının⁵⁷ (esasen İslâmiyet'in mahallî ve millî kabulleri

---

⁵⁵ "Ortodoks Doğu" (giriş bölümünde ifade edildiği anlamıyla) Rusya için yani bir bakıma Bizans'ın en geniş sınırlarını içeren coğrafyada bulunan Ortodoks Hristiyanların kutsal mâbedlerinin bulunduğu bölgelere Kutsal Topraklar (Aynaroz - Mt. Athos, Yedi Kiliseler, Kudüs, Nubya...) denilmektedir.

⁵⁶ Bu tür örnek çalışmalar mevcuttur. Bkz. B.M. Dantsig, *Blijniy Vostok v Russkoy nauke i literature*, Moscow: Izdatelstvo "Nauka": Glavnaia redaksiya vostoçnoi literaturu, 1973; Benzeri çalışmaların yanı sıra çalışmanın ilerleyen kısımlarında konumuzun dışına çıkmamak suretiyle A.N. Muravyev, A.S. Norov, K.M. Baziliy, Porfiriy Uspenskiy, Antonin Kapustin gibi Kutsal Topraklar'da Rusya'yı temsil eden dinî ruhban ve devlet görevlisi şahsiyetlerin bölgeyle ilgili çalışmalarına da değinilmiştir.

⁵⁷ Öyle ki Çarlık Rusya'nın Filistin ve özellikle Suriye'de yaşayan İslâm mezhebi cemaatleri dikkate alan politikalarını göstermesi bakımından ilerleyen kısımlarda da üzerinde duracağımız ilk Kudüs Rus Ruhanî Misyonu'nun kurucusu ve Ortodoks Doğu'da seyahatlerde bulunan 19. yüzyılın en önemli Rus seyyahlarından olan Başrahip Porfiriy Uspenskiy'in bu bölgelerdeki *batınî* İslâm grupları için Kutsal Sinod'a telkinleri büyük önem taşımaktadır. Buna göre 1842'de Lübnan olaylarının bizzat tanığı olan Uspenskiy, bölgedeki grupların Marunî-Dürzî yönetiminden memnun olmadığını ve Suriye genelindeki yönetimde yeniden yapılanma durumunda buradaki muhtelif dinî grupların çıkarlarını koruyabilmek için yabancı destek arayacaklarını, dolayısıyla Rusya'dan böyle bir destek sağlanması durumunda buradaki

ve yorumlanmasına göre dallanması içinde Şialığın çeşitlenmesi: Arap ve Türk topluluklar arasında, tarihsel olarak bunların da tasavvufî tarikat-cemaat özellikleri taşıması) yanı sıra Doğu Ortodoks (Rum Ortodoks, Ermeni Gregoryen Ortodoks, Süryani Ortodoks Yakubi Ortodoks, Kıpti Ortodoks...) ⁵⁸ ve Doğu Katolik (Keldani, Marunî, Melkit Katolik, Kıpti Katolik, Süryani Katolik, Malabar Katolik, Ermeni Katolik, Rum Katolik...) ⁵⁹ gibi Hristiyan grupların varlığı, Rusya'nın çarlık hudutları dışındaki emperyal iddiaları noktasında da yönetebildiği din siyasetleri ekseninde uygun bir faaliyet sahası oluşturmuştur.

Rus hac seyahatlerini incelerken salt Rus Ortodoks hacılığını bir kurum olarak uzun uzadıya ele almaktansa Rusya ile Osmanlı arasındaki bu sahaya yönelik karşılıklı politikalara yansıyan gelişmeler, dönüm noktaları ve bu gelişmelerde Rus hacıların yeri üzerinde durulması gerekli görüldü. Yine 19. yüzyılda Rus hacılığının kurumsal alt yapısını oluşturan seçkin Rus hacıların, Kudüs Rus Ruhanî Misyonu ve İmparatorluk Rus Ortodoks Filistin Cemiyeti gibi kurumların, hacılık enstrümanındaki geçmişi ve Rus hac seyahatlerine siyaseten olumlu konumlanması ve katkıları da değerlendirildi. Ancak hem kurum olarak Rus hacılığının evreleri sorunu hem de kısaca durduğumuz her bir hudut aşırı faaliyet gösteren bu Rus emperyal kurumları bağımsız çalışmalara konu olabilecek nitelikte geniş kapsamlı, birçok başlıklarda soruların genişleyeceği alan

---

Nusayrilerin de Ortodokslaştırılabileceğini söylemiştir. Bkz. Kane, *a.g.t.*, s. 100. Ayrıca Nusayrilik (:Arap Aleviliği) için bkz. İlker Kiremit, *XIX. Yüzyılda Nusayriler (Arap Alevileri)*, Hacettepe Üniversitesi, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 2012, Ayrıca Alevî, Bektâşî, Hurûfî, Kalenderî, Kızılbâş Tahtâcılar, Bâtnîlik ile ilgili birçok çalışma mevcuttur. Bunlardan Suriye özeli için bkz. F.J. Bliss, *The Religions of modern Syria and Palestine*, New York, 1951; Bernard H. Springett, *Secret Sects of Syria and the Lebanon*, George Allen & Unwin Ltd, London 1922.

⁵⁸ Rus Kilisesi'ni kapsayan Doğu (Ortodoks) Hristiyanlığı'na dair kapsamlı bir çalışma için bkz. Michael Angold (ed.), *The Cambridge History of Christianity: Eastern Christianity*, Vol. 5, Cambridge University Press, Cambridge, 2008; Ayrıca Aziz S. Atiya, *Doğu Hristiyanlığı Tarihi*, Çev. Nurettin Hiçyılmaz, Doz Yayınları, İstanbul, 2005.

⁵⁹ Bu kiliseler Ortodoks ve Katolik Kiliselerinin birleşme arzuları sonucu 1569 yılında ortaya çıkmıştır. Kendi hiyerarşilerini kurmalarına ve Ortodoks ayin geleneklerinde devam etmelerine rağmen Papalığın üstünlüğünü tanımışlardır. Bkz. A. Fortescue, *The Uniate Eastern Churches*, London, 1923; Ayrıca Rusya'nın imparatorluk sınırları içerisinde bulunan Doğu Katoliklere yönelik politikaları için bkz. Theodore R. Weeks, "Between Rome and Tsargrad: The Uniate Church in Imperial Russia 1886-1917", *Of Religion and Empire: Missions, Conversion, and Tolerance in Tsarist Russia*, Ed. Robert P. Geraci and Michael Khodarkovsky, Ithaca, 2001, s. 70-91.

konularıdır.⁶⁰ Dolayısıyla tezin bu bölümünün içeriği, doğrudan özel karaktere sahip, 1917 Devrimi öncesine tarihlenerek I. Dünya Savaşı arifesinde gerçekleşen Rus Ortodoks köylü hac seyahatini anlamlandırabilmek ve esasen bu kurumlara bağlı olarak da biçimlenen politikalar üzerinde fikir verecek bir zemini yakalamak olmuştur. Konuyla ilgili yapılmış temel araştırma ve dönem kaynağı niteliğindeki seyyahın diğer eserlerinden yararlandığı gibi Rus hacıların toplumsal sınıflara göre dağılımını ve bu seyahatlerinin dönemselsel nüfus artış - azalışını; yoğunluğunu, Osmanlı idaresinin Rus hac faaliyetlerine yönelik tutumunu da göstererek konunun akışını destekleyici nitelikteki Osmanlı arşiv belgelerinden de yararlanılmıştır.

---

⁶⁰ Bu alandaki çalışmaların çoğu 1900'lerin başlarına tarihlenen Rusça'daki Şarkiyat edebiyatına, bunun Ortodoks Doğu bilgisine dâhil edilebilir dönem akademik eserleridir. Ancak az sayıda da olsa yüzyılın ikinci yarısına tarihlenen, 80lerin ve 90ların başında inceleme konularının bu yöne kaydığını, belki de yeniden canlandığını da işaretleyen İngilizce başvuru eserleri mevcuttur. Bkz. A.A. Dimitriyevskiy, *Imperatorskoye Pravoslavnoye Palestinskoye Obşçestvo i ego deyatelnost 1881-1907*, St. Petersburg, 1907; V.N. Hitrovo, *Pravoslavie v svyatoy zemle* (Palestinskiy Sbornik, i.), St. Petersburg, 1881; A.A. Giers, *Rossiya i Blijny Vostok*, St. Petersburg, 1906; N.F. Kapterev, *Harakter otnoshenii Rossii k pravoslavnomu vostoku v XVI i XVII st.*, N.p., 1914; Nikolay N. Lisovoy, ed., *Rossiya v Sviatoy Zemle. Dokumenti i materialy*, 2 vols. Mejdunarodniye otnoşeniya, Moscow, 2000–01; Nikolay N. Lisovoy, *Russkoye duhovnoye i politiçeskoye prisutstviye v Sviatoy Zemle i na Blijnem Vostoke v XIX - nachale XX v.*, Indrik, Moscow, 2006; Derek Hopwood, *The Russian Presence in Palestine and Syria, 1843-1914*, Oxford 1969; Theofanis G. Stavrou, Peter R. Weisensel, *Russian Travelers to the Christian East from the Twelfth to the Twentieth Century*, Columbus, OH, 1986; W.E. Moseley, *Russian Diplomacy and the Opening of the Near Eastern Question in 1838-9*, Harvard, 1934; T.E. Dowling, *The Orthodox Greek Patriarchate of Jerusalem*, London, 1913; J. Graham, *Jerusalem, its Missions, Schools, Converts, etc.* London, 1858; S. Bolshakoff, *The Foreign Missions of the Russian Orthodox Church*, New York, 1942; A.A. Dimitrievskiy, *Naçalnik Dukhovnoy Missii v Ierusalime Antonin*, St. Petersburg, 1904; Arhimandrit Kiprian, *Otets Antonin Kapustin, arhimandrit i naçalnik Russkoy Duhovnoy Missii v Ierusalime (1817-94)*, Belgrade, 1934; Fedor I. Titov, *Preosviaşçenniy Kirill Naumov, Episkop Melitopolskii, bivşii nostoiyatel russkoi duhovnoy missii v Ierusalime*, Kiev, 1902; Lora Gerd, "Arhim. Antonin Kapustin i ego nauçnaya deyatelnost (po materialam peterburgskih arhivov)," *Rukopisnoe nasledie russkih vizantinistov v arkhivah sankt-peterburga*, ed. Igor P. Medvedev, St. Petersburg, 1999, s. 8-35; A. A. Dmitrievskiy, *Episkop Porfiriy (Uspenskiy) kak initsiator i organizator pervoi Russkoy Duhovnoy Missii v Ierusalime i ego zaslugi v polsu Pravoslaviya i v dele izuçeniya Hristianskogo Vostoka (Po povodu stoletiya so dnya ego rojdeniya)* St. Petersburg, 1906; Aleksei A. Dmitrievskii, "Naçalnik Russkoy Duhovnoy Missii v Ierusalime arhimandrit Antonin (Kapustin) kak deyatel na polzu pravoslaviya na Vostoke, i v çastnosti v Palestine," *Soobşçeniya Imperatorskago Pravoslavnago Palestinskago Obşçestva*, vol. 15, no. 2, 1904, s. 95–148; Aleksei A. Dmitrievskiy, "Oçerk o jizni i deyatelnosti arhimandrita Leonida (Kavelina), tretego naçalnika Russkoy Duhovnoy Missii v Ierusalime, i ego nauçniye trudi po izuçeniyu Pravoslavnogo Vostoka," *BogoslovskieTrudi*, 36 (2001): 57-175;

2.1. ORTODOKS DOĞU VE RUSYA

Rusların Ortodoks Doğu ile ilişkileri erken dönemlerde Doğu Roma Kilisesi ve Rus Kilisesi arasındaki ilişkiler ile sınırlı kalmıştır.⁶¹ Bu ilişkiler, Kiev Rusya'sının varlığını parçalayan ve doğu Slav unsurları knezliklere bağlı, adem-i merkeziyetçi yöneten Altın Orda egemenliğinde (1223-1480) gerçekleşen dinî ve siyasî gelişmelerden etkilenmiş ve kopmalara neden olmuş, Doğu Roma'nın Rus Kilisesi'nin idarî meseleleri üzerindeki kontrolünün azalmasına yol açmıştır.⁶² İki kilisenin arasındaki gerilimin başlangıcı ise Rumların, özellikle de Rusya'nın Rum Başpiskoposu Isidor'un 1439'da Floransa (Basel) Konsili'ne katılması olmuştur. Ruslara göre Ortodoksluğa ihanet eden Rumlar, 1453'te Türklerin Ortodoksluğun kutsal merkezi olan İstanbul'u, ikinci Roma'yı ele geçirmesi sonucu Ortodoksluğu Papalığa tâbi kılan Ferrara Konsili nedeniyle Tanrı tarafından cezalandırılmıştır. Isidor'un halefinin Ferrara Konsili'ni inkârı dahi Rus Kilisesi ile Rum Kilisesi arasında bir iyileşme sağlayamamıştır.⁶³

Rus Moskova Kilisesi ile Ortodoks Doğu arasındaki ilişkilerdeki bir diğer faktör de Bizans'ın siyasî çöküşü idi. Rusya'nın Moskova Knezliği etrafında birliği sağlayarak merkezî bir krallığın siyasî yayılışını başlatıp ideolojik meşruiyeti sağlayıcı kuvvet olarak kimi Rus din adamlarının, Çar IV. İvan'dan itibaren Moskova'nın Ortodoksluğun merkezi olduğunu öne sürmeleri gerçeği de vardı. Piskov Manastırı'ndan Keşiş Papaz Filoteus, Büyük Knyaz III. Basil'e yazdığı bir mektupta (16. yüzyılın ilk çeyreği), Birinci Roma'nın sapkınlıkları yüzünden, İkinci Roma'nın Türkler yüzünden yıkıldığını ancak yeni ve Üçüncü Roma'nın "Kuzey'de" belirdiğini ve sonsuza dek var olacağını yazmıştır.⁶⁴ Bu bağlamda Moskova'nın Bizans'ın halefi olacağı siyasî dinî görüşü

⁶¹ Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya: XVIII. Yüzyıl Sonundan Kurtuluş Savaşına Kadar Türk - Rus İlişkileri (1798-1919)*, TTK Yay., Ankara, 2011, s. 2.

⁶² Theofanis G. Stavrou, *Russian Interests in Palestine, 1882-1914. A Study of Religious and Educational Enterprise*, Institute for Balkan Studies, Thessaloniki, 1963, s. 7.

⁶³ Stavrou, *a.g.e.*, s. 7-8.

⁶⁴ Derek Hopwood, *The Russian Presence in Syria and Palestine, 1843-1914 Church and Politics in the Near East*. Oxford, Clarendon P., 1969, s. 4.

zamanla “Moskova - Üçüncü Roma Nazariyesi” olarak emperyal devirler için de (Petro ve sonrası) siyasî bir söyleme dönüşmüştür.⁶⁵

Öte yandan İstanbul’un zaptı sonrası Osmanlı egemenliği altında olmayan Ortodoksların sadece Rusya’da olması nedeniyle Osmanlı tebaası Rus olmayan birçok Ortodoks (-Slav asıllı) topluluk da Çarın Ortodoksluğun savunucusu olduğunu düşünmeye başlayacaktır, elbette bu erken 18. yüzyıl ve 19. yüzyılın din ve milliyet siyasetlerinin emperyal tebaa yönetimlerinde ‘iç işleri’ noktasında sorun olmaya başladığı bir seviyededir. Osmanlı’nın “iş” ajandası, ‘Büyük Güçler’in bu sorunla ilişkilendirilmeleri ölçüsünde artacaktır. Dolayısıyla Rusların dünya Ortodoksluğunun lideri olduğu fikri Doğu Hristiyanları (Rumlar ve Balkan Slavları) arasında yayılmaya başlayacaktır. Ancak Ortodoksluğun yeni merkezine şüpheyile yaklaşan Fener Rum

---

⁶⁵ Bu söylemin oluşmasında III. İvan’ın Bizans Prensesi Sofya Paleolog ile evlenmesiyle Moskova knezlerinin hâkimiyet haklarındaki ideolojik meşruiyetin oluşmasının da payı vardı. Bu bağlamda Sofya Paleolog ile Rusya’ya yerleşen Rumlar Moskova knezine kendisinin Bizans imparatorlarının halefi olduğunu yönündeki telkinleriyle III. İvan, İstanbul’un düşmesinin ardından korumasız kalan Ortodoksluğun en yüksek koruyucusu olduğu fikrini benimsemiştir. Nitekim Bizans İmparatoru Konstantin Monomah’ın Rus knezlerine hükümdarlık alâmetleri ve taç verdiği gibi muhtelif meşruiyet zeminleri de formüle edilerek geliştirilen ideolojiyle nihayetinde İstanbul’un da bir gün Ruslar tarafından alınacağı iddia edilmeye başlanmıştır. Öyle ki bu yeni ideolojinin Rus tarihinin ilerleyen safhalarında Rus devlet adamlarının elinde son derece etki bir silah haline geleceği de görülecektir. (Bu bağlamda bu görüş en temelde Osmanlı İmparatorluğu hedefi almış ve 19. yüzyılda da Rusya’nın Boğazlar meselesi ve İstanbul’u ele geçirme planlarına dair yaklaşımında da başat rol oynamıştır.) Bkz. Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917’ye Kadar*, TTK Yay., Ankara, 2010, s. 139-141; Etrafı doğuda Kazan Hanlığı, batıda Polonya-Litvanya ve İsveç Krallıklarıyla çevrili olan IV. İvan savaşlarda bu ideolojiyi kullanabilmiş ve aynı zamanda Rusya’nın batılı devletlerle ilişkilerinde de bağımsız tek Ortodoks ülke olarak Ortodoksluğun hamiliğini iddia etmesi diplomatik sahada Rusya’ya batılı devletlerle eşit zeminde diyaloglarda bulunma imkânı sağlamıştır. Ancak 1667’deki Moskova Konsili’nde “Moskova - Üçüncü Roma Nazariyesi” resmî söylemden çıkarılarak bu görüş formüle edilirken çoğu şeyin sonradan üretildiği ve gerçek olmadığı söylene de bu nazariye Rus tarihi boyunca Rus bilinçaltında yer almıştır. Nitekim Çar I. Nikolay (1825 - 1855) ve Çar III. Aleksander (1881-1894) dönemlerinde farklı şekillerde kendisini göstermiştir. Bkz. Alar Laats, "The Concept of the Third Rome and its Political Implications", *Religion and Politics in Multicultural Europe: Perspectives and Challenges*, (ed.) Kilp, Alar; Saumets, Andrews, Tartu University Press, Tartu, 2009, s. 105, 112; Ayrıca “Üçüncü Roma” teriminin anlamı ve Rus Kilisesi’nin bu görüşü formüle edişine dair bkz. Daniel H. Shubin, *A History of Russian Christianity, Vol I. From the Earliest Years through Tsar Ivan IV*, Algora Publishing, New York, 2004, s. 173-175; Ayrıca bu alanda kapsamlı bir araştırma için bkz. John Meyendorff, *Rome, Constantinople, Moscow. Historical and Theological Studies*, St. Vladimir’s Seminary Press, New York, 1996.

Patrikliği resmî olarak Rum Ortodokslar üzerindeki üstün konumundan hiç vazgeçmemiştir.⁶⁶

2.1.1 İlk Rus Ortodoks Hac Seyahatleri

Ruslar için Yakın Doğu ve özel olarak Kutsal Topraklarla dinî ve siyasî ilişki bağının gayri resmî boyutunu hacılık kurumu, bu kurumun da yerleştiği Kutsal Topraklar'a dinî amaçlı seyahatler bahsi oluşturmaktadır. Sair Hristiyan inanırlar için olduğu gibi Ruslar için de Kutsal Topraklar'a ziyaret, çeşitli tabaka ve sınıfların dünyevî yaşam biçimlerinde ve yaşantılarında, dinin dünyevilikte işgal ettiği yerin ve önemin derecesine koşut olarak ulaşılması arzu edilen bir merhaleyi, belki kimilerinde bir zirveyi de temsil etmekteydi. Dolayısıyla birçok tehlikeye rağmen Kutsal Topraklar'a ziyaretler Orta Çağlardan itibaren gerçekleşmekteydi. Doğu Roma Kiliseleri ile Rusya'nın ilişkilerindeki karmaşıklığa rağmen Kudüs, Orta Çağ ve klasik devirde Rus düşüncesini inşa eden ruhbanlık ve bunun kilisesinde görevlilerle beraber Kilise dışı Ortodoks temsiliyet için de en önemli kutsal şehir olarak görülmüş ve bu şehrin hükmettiği toprakları ziyaret edenler "kutsanmış" kabul edilmiştir.

Rusların Hristiyanlığı kabulünden hemen sonra Kudüs, İstanbul ve Aynaroz gibi kutsal ibadet yerlerinin, kilise ve manastır komplekslerinin var olduğu mekânlara bir bütün olarak yaklaşılmış, bu yerler Kutsal Topraklar olgusu içinde değerlendirilmiş, ilk seyahatlerini yapmaya başlayan Rus hacılarda toplumsal köken olarak ruhanî şahsiyetler öne çıkmıştır. Bu ruhbanlar Doğu Kiliseleri'yle ilişkiler kurarak "yeni" Rus Kilisesi'ne prestij kazandırmaya çalışırken bir taraftan da Rus hacı kimliğinin çeşitlenmesine bağlı

---

⁶⁶ Öyle ki Rusya'nın Bizans'tan sonra siyasî manada yükselişiyle Rus Ortodoks Kilisesi'nin geliştirdiği "Moskova-Üçüncü Roma Nazeriyesi"ne rağmen daha 1589'da Rus Patrikliği'nin kurulmasıyla Fener Rum Patrikhanesi Rus Patrikliğini dünya Ortodoksluğunun önem sırasında birinci olarak değil (İstanbul, İskenderiye, Antakya ve Kudüs Patrikhanelerinden sonra) beşinci sıraya koymuştu. Bu durum baştan itibaren kiliseler arası rekabete işaret etmektedir. Bkz. Stavrou, *a.g.e.*, s. 8-10.

olarak seyahatlerde, orta çağlardan itibaren tüccarlar, sivil ve asker bürokratlar, hanedan mensupları ve köylüler de dâhil olmuştur. Nitekim hac seyahatlerinin artışıdaki nedenler arasında manevî tatmin boyutunun yanı sıra maddî boyut da yer tutmuştur. Bu bağlamda Rus hacı adaylarının seyahatleri öncesi “günahlarının affı için dua etmeleri” karşılığında maddî yardımlar elde etmeleri bir tarafa hac seyahatinin tamamlanıp Rusya dönüşü sonrası toplumsal statü kazanımı, kendi sınıf ve tabakaları içinde daha fazla itibar ve saygınlık elde edinimi gibi olumlu etkileri de üzerinde hissetmişlerdir. Salt ruhanî kisvede değil, bu Topraklar’ı “görmek”ten ileri gelen bir tür yazılı olmayan imtiyaza da kavuştuklarından seçkin kişiler olarak kabul edilmişlerdir. Bu durum elbette seyahatin niteliği söz konusu olduğunda, önce - sonra ilişkisinde seyyahın kimliğine koşut olarak sıralanan bu kişi ve grupların dünyevî plan ve gelecek tasavvurları açısından birçok pratik çıkar da sağlamaktaydı.⁶⁷

Bu tür hac seyahatleri, hacıların seyahat anlatılarını, seyahat not ve raporlarının kaleme alındığı bir edebiyatı da doğurmuştur. Hacılar bu anlatılarında Kutsal Topraklar’a kendilerini götüren dürtüleri, ziyaret ettikleri yerleri ve bu seyahatlerin kendi hayatlarına etkileri gibi konulara değinmişlerdir. Bunlardan ilki ve en bilineni Papaz Danil’in 1106 - 1107 yılları arasında Kutsal Topraklar’a seyahatini anlatan eseridir.⁶⁸ Hatta Danil’in seyahatnâmesi Rusya dışındaki dünyaya seyahatin kaleme alındığı ilk eser olması bakımından ayrıca önemlidir.⁶⁹ Papaz Danil’in eseri Kutsal Topraklar hakkında yazılmış ilk Rus seyahatnâmesi olması ile birlikte Kutsal Topraklar’a yapılan ilk Rus hac seyahati de değildir. Öyle ki Danil eserinde Kudüs’te karşılaştığı Kievli ve Novgorodlu hacılardan bahsetmiştir. Öte yandan hakkında neredeyse hiçbir şey bilinmemesine rağmen bilinen ilk Rus hacısı 1062’de Kudüs’e seyahat eden

---

⁶⁷ Stavrou, *a.g.e.*, s. 11.

⁶⁸ Öyle ki daha ilk dönemlerde Kutsal Topraklar’a yapılan bu seyahatler sırasında kaleme alınan eserler, *hojdeniya* (Rusça’da yürümek anlamına gelen *hodit* kelimesinden türeyen ve ‘seyahat, gezi’ olarak tercüme edilebilir bir terim) biçiminde ad alan bir seyahat anlatı türünün doğmasına sağlamıştır. Bkz. V.V. Barthold, *Rusya ve Avrupa’da Oryantalizm*, çev. Kaya Bayraktar – Ayşe Meral, Küre Yay., İstanbul, 2004, s. 244; Papaz Daniil’in seyahatnâmesinin tam metni için bkz. C. W. Wilson, *The Pilgrimage of the Russian Abbot Daniel in the Holy Land 1106-1107A. D.*, London, 1888.

⁶⁹ C. Raymond Beazley, “The Oldest Monument of Russian Travel”, *Transactions of the Royal Historical Society (New Series)*, Vol. 14, 1900, s. 175.

Varlaam'dır. Dolayısıyla Kudüs'ün daha 12. yüzyılda Ruslar için fiilî bir hac mekânı olduğu aşikârdır.⁷⁰

Papaz Danil'in seyahatnâmesi, dönemin Haçlılarla Müslümanlar arasındaki siyasetlere ilişkin verdiği bilgilerin yanı sıra İstanbul'dan Kudüs'e giden güzergâhtaki yerleşim yerleri hakkında sosyo-ekonomik ve dinî bilgiler vermesi bakımından ayrıca önem taşımaktadır.⁷¹ Danil'in bu noktada yapmaya çalıştığı, İstanbul'dan Kudüs'e giden yolu daha sonra bu yolu kullanacak Rus hacılara bir nevi tarif ederek rehberlik etmektir.⁷² Dolayısıyla Papaz Danil'in seyahatnâmesi köylüden çara kadar Rus toplumunda Kutsal Topraklar'a karşı olan ilginin artmasında ve dolayısıyla Rus hac seyahatlerinin ivme kazanmasında bir başlangıç rolü oynamıştır. Nitekim tedricen 16. yüzyılın başlarına gelindiğinde özel olarak Kutsal Topraklar için rehber anlatılar tercüme edilmiş ve basılmıştır.⁷³ Ruhbanların yanı sıra tüccar kimliğindeki Rus hacılar da hac seyahatleri aracılığıyla Rusya ile Kutsal Topraklar arasında kurulan bağda etkin rol oynamışlardır. Nitekim Çar IV. İvan tarafından görevlendirilen Tüccar Vasiliy Pozniakov 1558 – 1561 yılları arasında birçok hediye ile İstanbul, Aynaroz ve Kudüs gibi Doğu Patrikliklerini ziyaret ederek ve Rus Çarının hediyelerini getirerek, mesajlarını iletmiştir. Böylece

---

⁷⁰ Yazar, N.K. Gudziy'in Ortaçağ Rus edebiyatı üzerine yazdığı bir eserine atıfta bulunarak bu seyahatlerin Rusların "yalıtılmış Hristiyanlık inancından çıkmak" ve "evrensel Hristiyanlık tabakasına dâhil olmak" ile ilgili olduğu ve dolayısıyla "Rus kilisesinin konumunun yükselmiş" olduğunu belirterek Rus hac seyahatlerinin işlevini vurgulamaktadır. Bkz. Altay T. Özcan, "Papaz Daniil'in XII. Yüzyılda İstanbul ile Kudüs Arasında Yaptığı Yolculuk", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, Cilt XXIV, Sayı 2, 2009, s. 70-71.

⁷¹ Papaz Danil'in eseri esas olarak Haçlılar üzerine de önemli bir kaynaktır. Bkz. Beazley, *a.g.m.*, s. 33.

⁷² Papaz Danil Kudüs'e giderken durduğu noktalar; Marmara Adası, Gelibolu, Aydos, Kazdağı, Bozcaada, Midilli, Sakız, Efes / Selçuk, Sisam, İdari, Baynaz, Tiklos, İstanköy, Harki, Rodos, Fethiye, Patara, Antalya, Kıbrıs ve Yafa olarak sıralanmıştır. Bkz. Özcan, *a.g.m.*, s.73.

⁷³ Stavrou, *a.g.e.*, s. 18. Ayrıca Barthold, *Khojdenia* türünün en meşhurlarından olarak nitelendirdiği Kutsal Topraklara üç kez seyahat eden ve üçüncü seyahatini de 1389 yılında gerçekleştiren Metropolit Pimen'den ve yine Don nehri yoluyla (Azak) Karadeniz üzerinden 1420'de hac seyahatini gerçekleştiren Hiyerodiakr Zosime'den de bahsetmiştir. Bkz. Barthold, *a.g.e.*, s. 244.

Rusya'nın Doğu Patriklikleriyle özellikle de Kudüs'le olan ilişkilerin gelişmesinde bu seyahat önemli rol oynamıştır.⁷⁴

2.1.2. Osmanlı-Rus Siyasî İlişkilerinde Kutsal Topraklar ve Rus Ortodoks Hacılar Meselesinin Başlangıcı

17. yüzyılın sonlarına doğru kendi gelişimi ve Osmanlı Hristiyanlarıyla etkileşimine paralel olarak Rusya'nın, bu açıdan ilişkilerinde dönüm noktasını 1699'da Karlofça Antlaşması oluşturur. Bu antlaşma Rusların Osmanlı'ya karşı kazandığı ilk zaferin de belgesi sayılabilir. Rusya, Osmanlı'nın Avusturya ile bu uzun savaşlarının sonunda Ortodoksluğun önde gelen gücü olarak ortaya çıkmış ve Viyana'daki görüşmelerde Kutsal Kabir (Kamame) Kilisesi'nin Rumlara iadesi gibi dinî konular üzerinde durmuştur. Dolayısıyla bu andlaşma sonucunda Rusya'nın kazanımlarının belki önemsiz olmasına rağmen Büyük Petro'nun Osmanlı idaresiyle Osmanlı Hristiyanları arasına mutavassıt kuvvet olarak müdahale girişimleri açısından bir mesafe de alınabilmiştir.⁷⁵ Öyle ki Kutsal Topraklar meselesinin Osmanlı-Rus ilişkilerinde ilk defa ele alınması 13 Haziran 1700 tarihli İstanbul Barış Andlaşması ile olmuştur. Bu andlaşmanın önemi Rusya'nın dinî meselelerde Osmanlı İmparatorluğunun iç işlerine müdahalesi konusundadır. Söz konusu andlaşmanın 12. maddesinin içeriğinde Kudüs'ü ziyaret etmek isteyen Rus halkına ve rahiplerine izin verileceği, geçecekleri yerlerde gümrük vergisi ve haraç alınmayacağı, ayrıca yol kâğıtları için de para alınmayacağı ve Ruslara Osmanlı topraklarında zarar verici harekette bulunulmayacağı belirtilmiştir.⁷⁶

⁷⁴ Pozniakov'un seyahati sırasında kaleme aldığı seyahatnâme için bkz. Vasiliy Pozniakov, *Hojdenie Kuptsa Vasilia Pozniakova*, ed. H. M. Lopayev, *Provoslavnie Palestinskii Sbornik XVIII*, St. Petersburg, 1887; Ayrıca bkz. Stavrou, *a.g.e.*, s. 18.

⁷⁵ Stavrou, *a.g.e.*, s. 19.

⁷⁶ İstanbul Barış Andlaşmasının 12. maddesi için bkz. Nihat Erim, *Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri*, Cilt I, Ankara, 1953, s. 46; Ayrıca 11 Haziran 1896 tarihli bir belgede de Osmanlı idaresi Kudüs'ü ziyaret edecek Rus hacılardan gümrük, haraç ve yol kağıdı parası

Büyük Petro'yla birlikte Rus Kilisesi'nin; Moskova Patrikhânesi'nin kurumsal varlığının devletin hizmetkârı hâline getirilerek Kutsal Sinod'un kurulması, 18. yüzyıl boyunca Rusya'nın Osmanlı Yakın Doğusu'nu içine alan umum Doğu siyasetlerinde de kendini kısa sürede göstermiş ve dış politikada dinî meseleler siyasî hesap-kitap işinin manipülatif araçları hâlini almıştır. Dolayısıyla bu yüzyılda Osmanlı ile Rusya arasında birçok savaş ve anlaşmanın sonunda da dinî meselelere yer verilmiştir. Büyük Petro 1711 Prut Seferi sırasında Osmanlı'ya karşı Ortodoksluğu kullanarak Balkanlar'da bir Ortodoks ayaklanması başlatmayı ummuş ancak bu mümkün olmamıştır.⁷⁷ Yine de Rusların Osmanlı topraklarındaki dindâşlarını Osmanlı yönetimine karşı kışkırtma fikri ilk defa bu savaşla çıkmış ve sonraki iki yüzyıl boyunca Osmanlı'ya yönelik çarlık politikalarının merkezinde yer almıştır.⁷⁸ Öte yandan 1739'da Belgrad Andlaşması'nda Rusya'nın çabalarına rağmen dinî meseleler arka planda kalmış ancak Avusturya ordularıyla birlikte Osmanlı'ya karşı savaşan Rusya savaş sırasında gösterdiği askerî başarılarla Balkan Ortodoksları nezdinde prestijini artırmış ve buradaki "Slav Ortodoks halkların ümitlerini kuzeyde yükselen dinî ve millî bağlarının olduğu Rusya'ya bağlamaları" için önemli bir kırılma noktası sağlamıştır.⁷⁹ Bu bağlamda 18. yüzyıl,

---

alınmaması gerekliliğini Rusya ile 1113. Ra. 1 tarihinde yapılan antlaşmaya maddesine dayandırmıştır. (Ancak bu belgede İstanbul Barış Andlaşması olduğu düşünülen anlaşmanın neden 6 Ağustos 1701 olarak ifade edildiği tarafımızca anlaşılamamıştır.) Bkz. BOA A.DVN.NMH 33/15, 1313. Z. 29; Ayrıca Osmanlı İmparatorluğu'ndaki seyahat izinlerine dair kapsamlı bir araştırma için bkz. Hamiyet Sezer, "Osmanlı İmparatorluğunda Seyahat İzinleri (18-19. Yüzyıl)", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt 21, Sayı 33, s. 105-124; Öte yandan sadece Stavrou'nun adı geçen eserinde ve O'Brien'in makalesinde rastlanan bilgide yine İstanbul Barış Andlaşmasının 12. maddesine benzer hükümlere sahip Rus hacıların Osmanlı topraklarından Kutsal Topraklar'a seyahatlerine dair hükümlerin 1681 Bahçesaray Andlaşmasında olduğu söylenmiştir. Bkz. Stavrou, *a.g.e.*, s. 19-20; C. Bickford O'Brien, "Russia and Turkey, 1677-1681: The Treaty of Bakhchisarai", *Russian Review*, Vol. 12, No. 4, 1953, s. 266-267.

⁷⁷ 1711 Prut Andlaşması ve 1829 Edirne Andlaşması'nda dinî motiflerden ziyade İsveç Kralı Demirbaş Şarl'ın durumu, Azak Kalesi ve iki ülke arasındaki sınırlarla ilgili konular ön plana çıkmıştır. Anlaşma maddeleri için bkz. Erim, *a.g.e.*, s. 49-59.

⁷⁸ Orlando Figes, *Kırım: Son Haçlı Seferi*, Çev. Nurettin Elhüseyni, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2012, s. 40.

⁷⁹ Stavrou, *a.g.e.*, s. 20; Ayrıca 18 Eylül 1739 tarihli Belgrad Andlaşması'nda Rusya ile ilgili olan maddelerde Azak Denizi'nin, Azak Kalesi'nin ve Kabartay Kalesi'nin durumu gibi siyasî meseleler ön plana çıkmıştır. Antlaşma metni için bkz. Erim, *a.g.e.*, s. 83-92; Uzunçarşılı'ya göre Osmanlı ordusu bütün gücüyle Avusturya üzerine yüklenmiş ve Rusya cephesinin az kuvvet ve bir seraskerle idare edildiği için Ruslar burada bir takım başarılar elde etmişlerdi. Nitekim 18 Eylül 1739 yılında Avusturya'nın Osmanlı ile Belgrad Andlaşmasını imzalaması ile Rusya da savaşı bırakıp anlaşmaya dâhil olmuştur. Bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı*

Rusya'nın dış politikasında Osmanlı'ya karşı kullanacağı Ortodoksluk enstrümanı bakımından kendini 19. yüzyıla bırakan süreçte bir haberci olmuştur.

1769-1774 Osmanlı-Rus Savaşı sonrası Osmanlı Devleti ile Rusya arasında imzalanan Küçük Kaynarca Andlaşması, Rusya'nın Osmanlı Ortodokslarıyla ve Kutsal Topraklarla kurulu ve kurulacak bağlarını ve ilişkilerinde niteliksel değişmeyi de ifade eder ve bir dönüm noktasıdır. Öyle ki savaş sırasında Akdeniz'de faaliyetlerde bulunan Rus donanması bu sıralarda Suriye'de isyan hâlinde bulunan Şeyh Zahir Ömer ve Mısır'da isyan hâlinde olan Şeyhülebed Bulutkapan Ali Bey'e yardımlarda bulunarak Osmanlı'yı bir başka uğraşın içine çekmeye çalışmıştır. Buna göre Zahir Ömer, Şeyhülebed Bulutkapan Ali Bey ile birlikte Akdeniz'de faaliyet gösteren Rus donanması başkumandanı Amiral Orlof ile irtibata geçerek Suriye'de girişeceği harekâtta kendisine yardımcı olması durumunda öteden beri Rusların ilgisini çeken Kudüs'ü ve Kutsal yerleri Ruslara vereceğini söylemiştir. Nitekim Ruslardan yardım sözü alan Ali Bey ve Zahir Ömer kısa sürede Gazze, Remle, Nablus, Kudüs, Yafa, Sayda ve Şam'ı ele geçirmesiyle Rus donanması asilere yardım için İskenderiye ve Hayfa limanlarına gemilerini göndermiştir. Daha da ileriye giden Rus donanması, 1772'de Şam Valisi Osman Paşa kumandasındaki Osmanlı kuvvetlerini Sahl al-Gazi'ye bölgesinde yenen Zahir Ömer'le 6 bin akçe karşılığında Ayda'da girişeceği mücadeleye destek verme ve Beyrut sahillerini bombalama konusunda anlaşarak buradaki 300 hanenin harap olmasına sebep olmuş ve 22 Haziran 1772'de karaya asker çıkartsa da tutunamayarak geri çekilmiş ve Beyrut'tan ayrılmıştı. Bu sıralar Osmanlı ile yapılan mütarekelerden sonuç alamayan Ruslar 1773'te donanmalarındaki birkaç gemiyle tekrar Beyrut'a gelerek Ali Bey ve Zahir Ömer'e yardım getirmişlerdi. Rusların bölgedeki nihaî amacı Dürzî - Marunîleri tahrik ederek Şam'ı ayaklandırmaktı. Fakat Ali Bey'in Mısır'da yenilmesiyle Osmanlı hükümeti ile anlaşmak zorunda kalan Zahir Ömer'i Ruslar tekrar kendi taraflarına çekmek istedilerse de başarılı olamamış ancak 1775'te tekrar isyan eden Zahir Ömer'in Yafa sahillerine gönderilen Osmanlı donanması tarafından ortadan kaldırılmasıyla Suriye'de de sükûnet sağlanmıştır.⁸⁰ Rusya'nın savaş

Tarihi IV. Cilt 1. Kısım: Karlofça Antlaşmasından XVIII. Yüzyılın Sonlarına Kadar, TTK Yay., Ankara, 1995, s. 289-291.

⁸⁰ Bu bağlamda bağımsız bir devlet kurmak planları içerisinde olan Bulutkapan Ali Bey Osmanlı-Rus Savaşını iyi bir fırsat olarak görmüş ve Mısır ve Hicaz'da faaliyet göstererek

sırasında bu bölgedeki faaliyetleri aslında buraya karşı Rus ilgisini göstermesi bakımından hayati önem taşımaktadır. Bu da demek oluyor ki Rusya öteden beri bu bölgelerdeki muhalif grupların farkında ve yakinen takipçisi idi. Ancak bütün bunlara rağmen Rusya savaş sonrası bölgeye dair bir talepte bulunabilecek durumda da değildi.

Küçük Kaynarca Andlaşması'yla, sonuçları bilindiğinde Rusya, Karadeniz ve Kuzey Kafkasya'da toprak kazanımları, Osmanlı İmparatorluğu'nda serbest ticaret hakkı, İstanbul'da mukim elçilik gibi hakların yanı sıra bir takım dinî imtiyazlar da elde etmişti. Küçük Kaynarca Andlaşması'nın bir asır sonra dahi Osmanlı Devleti ile Rusya arasında önemli bir sorun olacak bölümü de dinî imtiyazlar yani Rusya'nın Osmanlı Ortodoksları üzerinde andlaşmanın 7, 14, 16, 17 ve 24. maddelerine dayanarak himâye iddia etmesiydi.⁸¹ Buna göre 7. maddede Osmanlı Hristiyanlarının, mezhep farklılığına değinilmeden (sadece Ortodokslar değil) dinî yaşantıları ve kiliseleriyle beraber Osmanlı Devleti'nin koruması altında bulunduğu belirtilmiştir.⁸² 14. madde gereğince Rusya, İstanbul'un Galata tarafında, Beyoğlu'nda herkesin, bilhassa da İstanbul üzerinden geçen Rus hacılar, tüccarlar ve Rum Ortodoksların kullanabileceği adı Rus-Grek olan bir Rus Kilisesi inşa edebilecek, Rus elçileri bu kilise için istekte bulunursa Osmanlı idaresi bunları dikkate alacaktı. Böylece fetihten bu yana kilise inşa edilmeyen İstanbul'a ilk defa kilise inşa ederek Rusya, Osmanlı tebaası olan Rum Ortodoksların gözünde prestijini artıracaktı. Ancak bu maddeden anlaşıldığı gibi Rusya'nın korumakla mükellef olduğu Osmanlı Ortodoksları değil İstanbul'da inşa edilecek Rus kilisesi

---

Sultan ül-Mısır ve'l-Bahreyn unvanı aldıktan sonra Akka'da bulunan Şeyh Zahir Ömer ile haberleşerek Batılı devletlerle ittifak yapmaya çalışmıştır. Dolayısıyla bu sırada Akdeniz'de faaliyet gösteren ve Kudüs ile Kutsal yerlerle tarihî ve dinî bağları olan Rusya'ya da bu bölgeleri vaat etmek suretiyle yardım elde etmeye çalışmıştır. Bkz. Osman Köse, *1774 Küçük Kaynarca Antlaşması (Oluşumu-Tahlili-Tatbiki)*, TTK Yay., Ankara, 2006, s. 87-89; Ayrıca Zahir Ömer ve Şeyhülebed Bulutkapan Ali Bey'in kısa biyografileri için bkz. Ferudun Emecen, "Zahir Ömer", *DVIA*, Cilt 44, s. 90-91 ve Ferudun Emecen, "Ali Bey, Bulutkapan", *DVIA*, Cilt 2, s. 383-384.

⁸¹ Küçük Kaynarca Andlaşması'nın maddeleri için bkz. Erim, *a.g.e.*, s. 121-137.

⁸² Öte yandan İsmail H. Danişmend Küçük Kaynarca Andlaşmasına değinirken orijinal maddeleri vermek yerine kısaca söz konusu maddenin (7. madde) "Rusya'yı Türkiye'de Hristiyanlığın hâmisî hâline getirdiğini" söylemiştir. Bkz. İsmail Hamî Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, C.IV, İstanbul 1972, s. 58; Buna karşılık Bekir Sıtkı Baykal, Rusya'nın söz konusu andlaşmanın 7. maddesini kendi görüşlerine göre yorumladığına vurgu yapmıştır. Bekir Sıtkı Baykal, "Makamat-ı Mübareke Meselesi ve Bâb-ı Âli", *Bellekten*, Cilt XXIII, Sayı 90, Ankara, 1959, s. 244.

olacaktı. Bu andlaşma üzerine çalışan Köse'ye göre Osmanlı idaresi İstanbul'da yapılacak kiliseye halkın buna karşı geleceğini söyleyerek sakıncalarından bahsetmiş ve andlaşmanın 14. maddesi andlaşma imza aşamasındayken uygulama dışı bırakılmıştı.⁸³

Öte yandan Ruslara, Osmanlı Ortodokslarına yönelik hamilik hakkı verildiği antlaşma metninde tam olarak ifade edilmese de 16 ve 17. maddelerdeki Rusların Osmanlı Ortodokslarına yönelik kollayıcı taleplerinden Osmanlı Ortodoksları üzerinde koruyuculuk üslendiği de anlaşılmaktadır. Bu da anlaşmada Osmanlı Ortodokslarına yönelik Rusya'ya himâye hakkı verilmese de Rusların antlaşmaya bu tür hükümleri kurnazlıkla eklediğini de göstermiştir.⁸⁴

Rusların Osmanlı Hristiyanlarına yönelik hamilik iddiaları 1775'te II. Katerina'nın Osmanlı'ya karşı elde ettiği bu başarıyı bir manifesto şeklinde "*Ortodoks mezhebimiz filizlenmeğe başladığı yerlerde bundan böyle imparatorluğumuzun yüksek himayesi altında, bütün şiddet ve zulümden korunmuştur*" sözleriyle yayınlaması sonucu Rusya'ya Osmanlı Ortodokslarını koruma hakkı verildiği söylenmiştir.⁸⁵ Öte yandan 1775'de Rus hükümeti, Fransızca tercümesiyle yayınladığı antlaşma metnindeki Rus kilisesini Rum Kilisesi olarak kasıtlı bir şekilde yanlış telaffuz etmiş (7. maddede bulunan) ve Rum Kilisesi üzerinde himaye hakları olduğunu Avrupa'ya benimsetmiştir. Öyle ki Avusturya elçisi Franz Thugut'un andlaşma maddelerini görmeden Rusya'ya mezhep ayrılığı gözetilen bir dini hâmilik verildiğine dair yaptığı değerlendirmeleri de Avrupa diplomasisi ve tarihçiliği tarafından kaynak olarak kullanılmıştır.⁸⁶

---

⁸³ Köse, *a.g.e.*, s. 205-207.

⁸⁴ Buna göre 16. madde gereği Rusların, Eflak ve Buğdan ahalisinin sorunları hakkında Osmanlı makamlarına başvurabileceği, 17. maddede Osmanlı Devletinin dinî konularda Hristiyanları baskı altına almayacağı, 23. maddede ise Osmanlı'nın Gürcistan ve Mingreli'deki Hristiyanların dinî faaliyetlerine müdahalede bulunmayacağı söylenirken Rusya'nın da Gürcistan'ın içişlerine karışmayacağı açıkça ifade edilmişti. Ancak bu maddeler Rusya'ya Osmanlı Ortodokslarına yönelik temsilcilik ve himâye hakkı tanıdığı anlamına da gelmiyordu. Bkz. Köse, *a.g.e.*, s. 208-209; Ayrıca Küçük Kaynarca Andlaşması'nın 16, 17 ve 23. maddeleri için bkz. Erim, *a.g.e.*, s. 127-131.

⁸⁵ Ancak 1774'te imzalanan Küçük Kaynarca Andlaşması yürürlükte olduğu 13 yıl boyunca andlaşma maddelerini öne sürerek Ortodoks tebaa üzerinde hak iddia etmeyen Rusya, bu iddialarını 1853 Kırım krizi sırasında gündeme getirmiştir. Bkz. Köse, *a.g.e.*, s. 209-210.

⁸⁶ Thugut'un yaptığı değerlendirmelere dair bkz. Roderic H. Davison, "Russian Skill and Turkish Imbecility: The Treaty of Kuchuk Kainardji Reconsidered", *Essays in Ottoman and*

Neticede Rusya, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ortodoks nüfus ve Kutsal Topraklar üzerinde 19. yüzyıla kendini bırakan süreçte yaptığı propagandalarla Avrupalı devletler nezdinde “Osmanlı Ortodokslarının hâmilik hakkını” elde etmişti. Bu noktada Rusya, Osmanlı'nın işlerine karışarak Balkanlar, Karadeniz ve Kutsal Topraklar üzerinde her geçen gün daha da nüfuz kazanmıştır.⁸⁷ Dolayısıyla Osmanlı'nın Ortodoks tebaasının hukuku ile ilgili sorunlarda Rusya'ya müdahale hakkının doğması Rusya'nın Yakın Doğu ve Osmanlı Hristiyanlarına karşı siyasî duruşunu da resmî olarak şekillendirmiştir.⁸⁸ Bu bağlamda andlaşmanın 8. maddesinde Rusya'dan gelen Rus Ortodoks hacılar hakkında da hükümler bulunmaktaydı. Buna göre Rus tebaasından din adamı olsun veya olmasın her bir şahsın Kudüs ve diğer Kutsal yerleri ziyaret için tam özgürlük ve izne sahip olması, bu hacıların Osmanlı toprağında hiçbir şekilde vergiye tâbi tutulmaması, hacılara güvenlikleri için yol izni ve fermân sağlanması, hiçbir haksızlık ve saldırıya maruz bırakılmaması, bilakis kanunlarla katı bir şekilde korunması gibi hükümler bulunmaktaydı.⁸⁹

Küçük Kaynarca Antlaşması sonrası Kudüs'e yapılan Rus hac seyahatlerinin bir kez daha güvence altına alınmasıyla Kutsal Topraklar'a Hristiyanlığın ilk yıllarında birkaç yılda bir hac seyahati gerçekleşirken bu güvenceyle artan hac seyahatlerinin olumlu etkisinde Rusya'nın Kutsal Topraklarla bağı da güçlenmeye başlamıştır. Dolayısıyla bu dönemde Kutsal Topraklar'a seyahat eden Rus hacıların sayısındaki artışı Osmanlı arşiv belgelerinde takip etmek mümkündür. Öyle ki Küçük Kaynarca'nın hemen ardından (18. yüzyılın son çeyreğinden 19. yüzyılın ilk 30 yılından örnekler) Tanzimât öncesine

---

Turkish History, 1774-1923, The Impact of the West, University of Texas Press, Austin, 1990, s. 38-49; Bu bağlamda Osman Köse'ye göre bazı tarihçiler andlaşmanın orijinal metnini incelemek yerine maksatlı olarak yanlış tercüme edilmiş Fransızca metni esas almışlardı. Bkz. Köse, *a.g.e.*, s. 205-212; Nitekim Küçük Kaynarca Andlaşması bazı değerlendirmelerde “Rus hüneri Türk beceriksizliği” olarak görülmüştür. Buna Davison'un makalesi bir örnektir. Bkz. Davison, *a.g.e.*, s. 29-51. Öte yandan Rusya karşısında çok büyük darbeler almış Osmanlı'nın yenilginin ardından çaresiz bir şekilde kabul etmek zorunda kaldığı bir andlaşma olarak da değerlendirilmiştir. Bkz. Köse, *a.g.e.*, s. 137.

⁸⁷ Wlodzimierz Baczkowski, “Russia and the Holy Land” *The Eastern Quarterly* Vol. 2, 1949, s. 42; A.L. Tibawi, “Russian Cultural Penetration of Syria – Palestine in the Nineteenth Century (Part I)”, *Journal of the Royal Central Asian Society*, Vol. 53, Issue 2, 1966. s.166.

⁸⁸ Stavrou, *a.g.e.*, s. 21; Ayrıca 1774 tarihli Küçük Kaynarca Andlaşması ile ilgili bilgi için bkz. Kemal Beydilli, “Küçük Kaynarca Antlaşması”, *DVİA*, Cilt 26, s. 524-527.

⁸⁹ Küçük Kaynarca Antlaşması'nın 8. maddesi için bkz. Erim, *a.g.e.*, s. 124-125.

kadar artan sayıda Rus hacılara verilen ferdî yol izni niteliğindeki padişah fermânlarına *Cevdet Hâriciye Evrakı*'nda birçok sayıda tesadüf edilmektedir.⁹⁰

2.2. XIX. YÜZYILDA RUSYA'NIN KUTSAL TOPRAKLAR MESELESİNDE RUS ORTODOKS HACILARIN YERİ

Napolyon Bonapart'ın 1798-1801'de Mısır'ı işgaline kadar gerçekleşen Rus hac seyahatlerine rağmen Kutsal Topraklar'da somutlaşan ya da hayata geçen Rus çıkarlarından söz edilememekle birlikte⁹¹ diğer Avrupalı güçlerin de Suriye ve Filistin'de dinî, ticarî ve siyasî temelli Avrupalı ikameti yok denecek kadar az ve sadece birkaç limanda mevcuttu.⁹² Bölgenin Avrupalıların çıkarlarına ve bu çıkarlar arasındaki siyasî ve din merkezli yönetilen bir kültürel rekabete açılması 1831'de Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın⁹³ oğlu İbrahim Paşa'nın Suriye'yi işgali sonrası başlamıştır. Yeni rejimle birlikte Hristiyan gruplara Müslümanlarla eşit haklar verilmiş, Şam ve Kudüs'te ilk yabancı konsoloslukların açılmasına ve misyonerlik faaliyetlerine izin verilmiştir. Nitekim Avrupalı güçlerin ve Osmanlı'nın askerî müdahaleleri ve Lübnan'daki ayaklanma sonucu 1840'da İbrahim Paşa Suriye'den çekilmiştir. Ancak Kavalalı'nın

⁹⁰ Ferdî Rus hacılara verilen Padişah fermânı (yol izni / emri) güvenli geçiş hakkı anlamına gelmekteydi. Erken tarihli bu tür yol izinleri niteliğindeki Padişah fermânlarına örnek olarak bkz. BOA C.HR 64 / 3172, 04. L. 1193 (15 Ekim 1779); BOA C.HR 83 / 4105, 26. L. 1231 (19 Eylül 1816); BOA C.HR 91 / 4529, 29. N. 1232 (12 Ağustos 1817); BOA C.HR 107 / 5143, 06. S. 1248 (5 Temmuz 1832). Ayrıca bkz. EK 2.

⁹¹ Roger Heacock, "Jerusalem and the Holy Places in European Diplomacy." *The Christian Heritage in the Holy Land*, Eretz: Israel, 1995, s. 202.

⁹² *Levant* (Doğu Akdeniz) limanlarının 19. yüzyılın başlarıyla birlikte Avrupa'da gerçekleşen endüstri devrimi ve gelişen kapitalist sisteme paralel olarak önemi dereceli olarak artacaktır. Rusya'nın bu limanlarda İngiltere ve Fransa'dan sonra konsüler ağı kurduğu bilindiğinde, Levant limanlarını msl. Halep özelinde 18 yüzyıl için ele alan şu esere bkz. Ralph Davis, *Aleppo and Devonshire Square: English Traders in the Levant in the Eighteenth Century*, London, 1967.

⁹³ Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın Mısır valiliğine dair detaylı bilgi için bkz. Atilla Çetin, *Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın Mısır Valiliği: Osmanlı Belgelerine Göre*, İstanbul, 1998.

oğlu İbrahim Paşa Suriye'yi, misyonerleri, konsolosları ve ticaretiyle Avrupa'ya çoktan açmıştır.⁹⁴

Rusya'yı bu dönemde Kutsal Topraklar'da etkisini artırmaya iten dört faktör mevcuttu. Birincisi, 1838'de İngiltere'nin Kudüs'te konsolosluk açan ilk Avrupalı güç olmasıdır. İkincisi, Rusya'dan Kutsal Topraklar'a göç eden Yahudilerin varlığı ve bunların Rus tâbiyetini henüz yitirmemiş olmasıdır. Üçüncüsü, İngiliz Protestan misyonerlerin Kudüs'te, Amerikalıların Beyrut'ta faaliyet göstererek bölgedeki yerli Ortodoksları ve Rus Yahudilerini Protestanlığa döndürmeye çalışmalarıdır.⁹⁵ Dördüncüsü, daha somuttur: Antakya Patrikliği'nin 1842'de Rusya'ya bir ruhanî heyet yollayarak Katolik ve Protestan kiliselerinin misyoner cemiyet ve tarikatları marifetiyle Arap Ortodokslara karşı en büyük tehdid olduğu, bu yabancı misyonların faaliyetleri uyarısı yapılmıştır.⁹⁶ Dolayısıyla bu rekabet 19. yüzyılın ilk yarısında bu bölgeye karşı olan Rus çıkarlarını şekillendirmiş ve bölgedeki Rus etkisi büyük ölçüde artmıştır.⁹⁷ Özellikle de Yunan

⁹⁴ Hopwood, *a.g.e.*, s. 9; Bu bağlamda Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı sırasında Rusya'nın pozisyonu burada istisnâ bir yer tutmaktadır. Buna göre Rusya, bir valisine mağlup olarak maddî ve manevî anlamda çökmüş Osmanlı Devleti'ne, İngiltere ve Fransa gibi Avrupalı devletlerin yardım etmemesini fırsat bilerek krize müdahil olmuş, donanma ve askerlerini İstanbul'a göndererek Mısır kuvvetleri kendi sınırlarına çekilene dek İstanbul'da kalmış ve bu şekilde bir nevi Osmanlı Devleti'ne hâmilik rolü oynamıştı. Nitekim Rus kuvvetleri İstanbul'dan ayrılmadan hemen önce de 1833 yılında Osmanlı Devleti ile Hünkâr İskeleyi Andlaşmasını imzalayarak diğer Avrupalı devletlere nazaran Osmanlı üzerinde daha fazla etki kazanmıştı. Ancak bu etki İngiltere ve Fransa gibi diğer Avrupalı devletlerin müdahil olmasıyla kısa sürecekti. Bu anlatı, malum isyanla beraber Mısır Meselesi olarak Osmanlı son yüzyıl siyasî tarihinde Şark Meselesi'nin bir boyutunu da teşkil eder. Bkz. Şinasi Altundağ, *Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı Mısır Meselesi 1831-1841*, I. Kısım, TTK Yay., Ankara, 1988, s. 145-159; Ayrıca Suriye'de 1830'ların başlarından 1840'a kadar sürecek İbrahim Paşa yönetimi hakkında detaylı bilgi için bkz. Sebahattin Samur, *İbrahim Paşa Yönetimi Altında Suriye*, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri, 1995.

⁹⁵ İngilizlerin Filistin'de bilhassa da Rusyalı Yahudiler arasındaki faaliyetleri için bkz. M. A. Gidney, *The History of the London Society for Promoting Christianity amongst the Jews*, from 1809-1908, London, 1908; A.M. Hyamson, ed., *The British Consulate in Jerusalem (in relation to the Jews of Palestine, 1838-1914)*, 2 vols. London, 1939, 1942.

⁹⁶ Öyle ki Roma Katolik Kilisesi'nin bu sahayla olan bağı Haçlı kültürüyle de beslenerek 16. yüzyılda, coğrafi keşiflerle Akdeniz rekabeti içinde yeniden irtibat kurulmuş, modern zamanlar için teşkilâta kavuşan misyonerlik faaliyetinin başlaması 1622'de *Propaganda Fide*'nin kurulmasıyla gerçekleşmiştir. Bkz. Hopwood, *a.g.e.*, s.30.

⁹⁷ Kronolojik olarak 1821'de Osmanlı idaresine karşı Yunan Ayaklanması, 1828-29 Osmanlı-Rus Savaşı, 1831'de Kavalalı Mehmet Ali'nin Suriye'yi işgali ve İstanbul'a doğru ilerlemesi (Mısır Meselesi), 1833'de II. Mahmud ile I. Nikolay arasında askerî ittifak ve karşılıklı yardımlaşma üzerine imzalanan Hünkâr İskeleyi Anlaşması ile Osmanlı devletinin bir nevi

Ayaklanmasıyla birlikte Kudüs Rum Patrikliği'nin maddî sıkıntıya düşmesi ve Rusya'nın yerinde yardımlarıyla Rusya bölgesine müdahil olmaya başlamıştır. Rusya'nın siyasî çıkarlarla bölgeye yönelmesi Rus hac seyahatlerinde de kendisini göstermiş ve 1830'lar itibariyle Rus hac seyahatlerinde büyük bir artış gerçekleşmiştir.⁹⁸

2.2.1. XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Rus Ortodoks Hac Seyahatleri

19. yüzyılın ilk yarısında Küçük Kaynarca Andlaşması'nın da bir sonucu olarak Kutsal Topraklar'a olan Rus hac seyahatlerinde düzenli bir artış görülmüştür. Bu dönemin Rus hacıları toplumun üst tabakalarından olup devlet adamları ve soylulardan oluşmaktaydı. Rus hac seyahatlerinin bu doğrultudaki niteliğinin kırılma noktası siyasî gelişmelere paralel olarak seyretmiştir. Dolayısıyla, Tanzimat'a girerken, Osmanlı sahasında 1830'lar Rus hacılığı için bir kırılma noktası olmuş ve bu dönemde Rus toplumunun seçkin şahsiyetleri bölgeye hacı olarak seyahat etmişlerdir. 1830'ların devlet memurları ve soylularından oluşan Rus hacılarının kaleme aldıkları seyahatnâmeler, Rusların Kutsal Topraklar'a olumlu ilgisinde belirgin bir şekilde teşvik edici olmuştur.

Hacca gidene kadar yalnızca birer dindar köylü olan Rusların, hacı olduktan sonra yazar, devlet adamı ve hatta asilzâde gibi toplumsal statü elde etmesine⁹⁹ en güzel örneklerden olan ve 1830'larda Rusya'da Kutsal Topraklar'a karşı ilgide artışa önyak olan en önemli Rus hacılardan biri de Andrey Nikolayeviç Muravyev (1806-1874)'dir. Puşkin'den Lermontov ve Turgenyev'e 20'li ve 30'lu hatta yüzyılın ikinci yarısı edebiyat, sanat ve siyaset kültür hayatında yer alan Muravyev'in, 1830'larda Kutsal Topraklar'a seyahati ve bu seyahati sırasında kaleme aldığı iki ciltlik *Puteşestvie k Sviatım Mestam v 1830 godu (1830 senesinde Kutsal Topraklara Seyahat)* adlı kitabı

Rusya himâyesine girmesi ve bu durumdan İngiltere'nin Londra Andlaşması ile önünün alınması olarak sıralanabilir. Bkz. A.L. Tibawi (a), *a.g.m.*, s.167.

⁹⁸ Tibawi (a), *a.g.m.*, s.167-168.

⁹⁹ Tibawi (a), *a.g.m.*, s.169.

Rus idarecileri ve toplumunda Kutsal Topraklar'a karşı olan yüce bir sempatinin doğuşunda da belirleyici olmuştur. Öyle ki Muravyev yazdığı iki ciltlik seyahatnâmesini Çar I. Nikolay'a sunmuş ve bunun üzerine İmparator kendisini Kutsal Sinod'a idareci olarak atamıştır.¹⁰⁰ Muravyev bu göreve atandıktan sonra Kudüs'te Rus hacılarının konaklaması ve Rus okullarının kurulması için bina satın alınmasını öngören bir program başlatmıştır. Böylece daha önceleri Rum Kiliselerinde konaklamak zorunda kalan Rus hacıların konaklama sorunları çözülmeye çalışılmış ve dolayısıyla Kutsal Topraklar'a seyahat eden Rus hacıların sayısında artış görülmeye başlamıştır.¹⁰¹

Rus soyluları arasında Kutsal Topraklar'a olan hac seyahatlerine ilginin adeta yeniden doğmasını sağlayan Muravyev'in bu eseri, hemen kısa süre içinde 1834'de bölgeye seyahat eden ve dönemin en önemli hacılarından olan Avram Sergeyeviç Norov¹⁰²(1795-1869)'u bu konuda teşvik eden önemli bir faktördür. Öyle ki Norov yazdığı eserinin giriş kısmında Muravyev'in eserinin Kutsal Toprakları kendisine daha

¹⁰⁰ Kalinowska, *a.g.e.*, s. 115; A.N.Muravyev'in İstanbul, Kahire ve Kudüs ve civarında yaptığı ve Çar I. Nikolay'a sunduğu seyahatlere dair iki ciltlik seyahatnâmesi için bkz. A. N. Muravyev, *Puteşestvie Ko Svjatym Mestam v 1830 Godu*, Çast I, St. Petersburg, 1833; A. N. Muravyev, *Puteşestvie Ko Svjatym Mestam v 1830 Godu*, Çast II, St. Petersburg, 1840; Ayrıca Muravyev bu iki seyahati haricinde 1849-1850 yıllarında Aynaroz, Yunanistan, Filistin ve İstanbul'a yaptığı seyahatleri anlatan iki ciltlik eseri için bkz. A. N. Muravyev, *Pisma s Vostoka v 1849-1850 goda*, Çast I, St. Petersburg, 1851; A. N. Muravyev, *Pisma S Vostoka v 1849-1850 goda*, Çast II, St. Petersburg, 1851.

¹⁰¹ James Alan Tabor, *In the Service of the Russian Tsar The Life and Work of Konstantin Mikhailovich Bazili, 1809-1884*. University of Minnesota (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Minnesota, 2003, s. 68; 1830 ve 40'larda da Rus yardımlarıyla manastırlar restore edilmiş ve Erika (Jericho), Ürdün, Yafa, Beytü'l-lahim (İbranice Beytüllahim, bu dilden Batı dillerine) ve Nasıra'da (Nazaret) kurulan manastırlar da hacılara konaklama imkânı sağlanmıştır. Bkz. Hopwood, *a.g.e.*, s. 25; Ayrıca bu dönemde Rus hac seyahatlerindeki niteliksel değişimi görmek için, mesela yanlarında aileleri oldukları hâlde, gezmek için Beyrut'a gidecek olan bir kısım "Rus beyzâdesine" yol emri verilmesine dair BOA A.DVN.DVE 1/42, 1258. Z. 29; Ayrıca ziyaret amacıyla Kudüs, Aynaroz ve Tur-i Sina'ya gitmek isteyen, Rusya tebaasından İvan Feodorot Serafof ile Kornil Giratkin'e mürur tezkiresi verilmesine dair, Rus Elciliği'nin takririni için bkz. BOA A.DVN.DVE 1A/60, 14. L. 1260.

¹⁰² Napolyon Savaşları gazisi olan Norov, ordudan ayrıldıktan sonra İçişleri Bakanlığında daha sonra da 1850'den 1858'e kadar Eğitim Bakanlığı'nda Bakan Yardımcısı ve Bakan olarak çalışmıştır. Kutsal Topraklara 1834-35 ve 1860-61 tarihlerinde olmak üzere iki kez seyahat etmiştir. Bkz. Izabela Kalinowska, *a.g.e.*, s. 122; Norov hakkında birçok çalışma yapılmıştır. Bkz. Peter R. Wiesensel, *Avraam Sergeevich Norov: Nineteenth Century Russian Traveler, Bureaucrat and Educator*. University of Minnesota, 1973; *Prelude to the Great Reforms: Avraam Sergeevich Norov and Imperial Russia in Transition*, Minneapolis, MN: Minnesota Mediterranean and East European Monographs, 1995; aynı yazarın "A.S. Norov and the Pan-Orthodox Cause." *Cyrrillomethodianum III*, 1975, s. 111-138.

da yakın hâle getirdiğinden bahsetmiştir. Norov'un 1830'ların ortalarında Kutsal Topraklar'a seyahati sırasında kaleme aldığı eserleri,¹⁰³ yine döneminde Rus toplumunun özellikle de Rus bürokratlarının Kutsal Topraklar'a yönelik dikkatini çekmesi bakımından büyük önem taşımaktadır.¹⁰⁴

Ayrıca Rus elitlerinin Hristiyanlığın ikonu olarak Kutsal Topraklar üzerine hac anlatılarında Ortodoksluk unsurlarına ağırlık vermesi, bu dönemde Rusların giderek Avrupaî fikirlerden uzaklaşmaları, belki kendilerini bilerek yalıtma düşüncesini de göstermesi bakımından önemlidir.¹⁰⁵ Bu noktada Ortodoks motiflerin Rus hacılık anlatılarına bu denli yansımış olmasında 1930'lar Rusya'sında düşünsel bir akım olarak ortaya çıkan Slavofil düşüncenin de etkili olduğunu söylemek mümkündür.¹⁰⁶ A.N. Muravyev ve A.S. Norov'un seyahatleri sırasında kaleme aldıkları eserde ziyaret ettikleri coğrafyalar ve buradaki halklar hakkında verdikleri birçok bilgi dönemin Rus Doğu algısının şekillenmesinde de önemli rol oynamıştır.¹⁰⁷

¹⁰³ Avram Sergeviç Norov'un Ortodoks Doğu'ya (Osmanlı Doğusu'na) yaptığı birçok seyahat vardır. Bunlardan 1834-35'de Mısır ve Nubya'ya Seyahati, 1847'de basılan Apokalips'de (Yuhanna tarafından Patmos Adası'nda yazılan, insanlığın geleceğine dair anlatılarda bulunan metin) bahsedilen Yedi Kilise'ye Yolculuk adlı seyahati ve iki ciltlik 1835 senesinde Kutsal Topraklara Yolculuk adlı seyahatleri dikkat çekmektedir. Bu seyahatlerin haricinde Norov, farklı tarihlerde yine Osmanlı Doğusu'ndaki muhtelif Kutsal mabedlere de seyahat etmiştir. Norov'un seyahatleri (ve kaleme aldığı seyahatnâmeleri) şöyle sıralanmaktadır: A.S. Norov, *Puteşestvie Po Sitsili V 1822 Godu*, Çast I - II, St. Petersburg, 1828; A.S. Norov, *Puteşestvie Po Svyatoy Zeml V 1835 Godu, Avraama Norova*, Çast I - II, St. Petersburg, 1838-1844; A.S. Norov, *Puteşestvie K Semi Tserkvam, Upominaemym V Apokalipsise*, St. Petersburg, 1847; A.S. Norov, *Puteşestvie Po Egiptu i Nubii V 1834-35 g. Avraama Norova K Puteşestviyu Po Svyatoy Zemle*, Çast I., St. Petersburg, 1853; A.S. Norov, *Puteşestvie Po Egiptu i Nubii V 1834-35 g. Avraama Norova K Puteşestviyu Po Svyatoy Zemle*, Çast II., St. Petersburg, 1853; A.S. Norov, *Avraama Norova K Puteşestviyu Po Svyatoy Zemle*, Çast II., St. Petersburg, 1853; A.S. Norov, *İzsledovaniya Ob Atlantid, A. A. Norova*, St. Petersburg, 1854; A.S. Norov, *İarusalem i Sinayski, Zapiski Vtorova Puteşestvie Na Vostok*, A.S.Norova, St. Petersburg, 1878.

¹⁰⁴ Theofanis G. Stavrou, Peter R. Weisensel, *a.g.e.*, s. 224-25, 229-30.

¹⁰⁵ Kalinowska, *a.g.e.*, s. 140.

¹⁰⁶ Slavofilizm geleneksel Rus değerlerinin Batı hayat tarzına olan üstünlüğünü ve Ortodoksluğun Rus halkının birliğinin temel ögesi olduğunu savunan dönemin Rusya içindeki Rus geri kalmışlığına Batılılaşmada çare bulan Batıcı yaklaşımlarına karşı verilmiş bir çeşit gelenekçi cevap niteliğinde düşünce akımı idi. Slavofil düşünceye dair ayrıntılı bilgi için bkz. Andrzej Walicki, *Rus Düşünce Tarihi, 1760-1900: Aydınlanmadan Marksizme*, Çev. Alaeddin Şenel, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, s. 159-191.

¹⁰⁷ Bu metinler üzerinden 19. yüzyıl Rus bürokratinin Doğu anlayışını anlamak da hâliyle mümkündür. Bu bağlamda adı geçen Rus seyyahların eserlerindeki Osmanlı ve Doğu algısı için

Rus hacılığının bir kültür yaratarak hacılığın popülerleştirilmesi sonucu Rus toplumunda Kutsal Topraklara gitmek düşüncesi geniş kitlelerce manevî anlamda arzulanan bir olgu hâline gelmiştir. Bu bağlamda 19. yüzyılda sıradan bir Rus Ortodoks hacının ruh dünyasını yansıtmaya bakımından bir Ortodoks Hristiyan'ın Kudüs'e seyahat etmek için "başarısız girişimi"ni anlatan *The Way of a Pilgrim and The Pilgrim Continues His Way (Hacının Yolu ve Hacı Yoluna Devam Eder)* adlı anonim eser ilginçtir. Bu eserin Kırım Savaşı sırasında yazıldığı düşünülmektedir. Bazı tarihçiler bu eseri Kutsal Topraklar için bir propaganda eseri olarak görürken diğerleri 19. yüzyılın ortalarına ait eğitimli bir kişi tarafından yazılmış ve Rus ruhaniliğini zaman karakteristiğinde yansıtan bir eser olarak görmektedir. Ancak eser incelendiğinde dönemin diğer seyahatlerinde karşılaşılan sorunları içermesi bakımından gerçek hikâyeye dayandığı düşünülmektedir. Dolayısıyla fakir bir Ortodoks köylünün bu tarihlerde Kutsal Topraklara gitmek için üstesinden gelmesi gereken sorunları da göstermesi eseri ayrıca değerli kılmaktadır.¹⁰⁸

2.2.2. Kudüs'te Rus Ruhanî Misyonları

19. yüzyıla kadar Hristiyanlık için dinî inanç, mezhep ve bunlara bağlı cemaat, tarikat sistemlerinin misyoner faaliyetine kapalı olan Osmanlı ve Osmanlı dışı İslâm toprakları (Rusya, Britanya İmp. Hindistan) 19. yüzyılda Batılı Protestan İngiliz, İskoç, Alman, Amerikan, yine Katolik Fransız, Alman vd. Hristiyan cemiyet ve tarikatlarının teşkilâtı

---

bkz. Peter R. Weisensel, "Russian Self-identification and Travelers' Descriptions of the Ottoman Empire in the First Half of the Nineteenth Century", *Central Asian Survey*, 10:4, 1991.

¹⁰⁸ Eserde Rusya'nın Orel eyaletinden anonim bir hacı Kudüs'e gitmeye niyetlenir ve Odessa'ya gider. Ancak burada kendisine Kutsal Topraklar'a hac seyahati için yardım vaadinde bulunan tüccarın ölmesiyle Rusya içinde bitmeyen yolculuğu başlar ve Rusya'nın birçok kilise ve manastırını gezer. Detaylı bilgi için bkz. Eileen M. Kane, *Pilgrims, Holy Places, and the Multi-Confessional Empire Russian Policy toward the Ottoman Empire under Tsar Nicholas I, 1825-1855*, Princeton University (Yayınlanmamış Doktora Tezi), New Jersey, s. 42-44; Seyahat metni için bkz. R.M. French (trans.) *The Way of a Pilgrim, and The Pilgrim Continues His Way*, San Francisco, 1973.

misyonerlik faaliyetlerine açılmış ve Kutsal Topraklar'da da bu zeminde birçok misyoner okulu kurulmuştur. Batılı misyonerlik faaliyetleri bölgedeki Ortodokslar üzerinde önemli sonuçlar elde etmiş ve 19. yüzyılın başı itibariyle Kutsal Topraklar'daki Ortodoks nüfusta gözle görülür bir düşüş gerçekleşmiştir. Bu durumun nedenleri arasında 1821'deki Yunan Ayaklanması ve bu ayaklanmanın Kudüs Patrikliğine getirdiği maddî sıkıntıların kritik rol oynaması gösterilebilir. Yine Doğu Ortodoksluğu'nun kiliselerinde Arap Ortodoks ve Rum Ortodokslar arasındaki rekabet, Ortodoks ruhbanlığın ahlâkî ve kültürel seviyelerinde bozulması, Kutsal Topraklar'da Ortodoks dışı hayırsever eğitim kurumları yanında bunlar marifetiyle de yürütülen misyonerliğin yükselişine sahne olmuştur. Dolayısıyla Ortodoksluk çekiciliğini kaybederken Katoliklik ve Protestanlık mezheplerine toplu geçişler gerçekleşmekteydi.¹⁰⁹

Katolik misyonerlik faaliyetleri, Doğu Katolikleri özellikle de Lübnan Marunîleri üzerinde Fransız siyasî himayesinin kurulmasını ve Papa'nın üstünlüğünü tanıyan Doğu Katolik (Uniat)¹¹⁰ grupların sayısında artışa neden olmuştur. Öyle ki Osmanlı idaresi bu durumu önlemek için 1723'te Ortodoks Patrikliklere fermân göndererek kendi Ortodoks tebaalarının din değiştirmesine engel olunmasını istemiştir. Ancak Kavalalı Mehmet Ali Paşa döneminde Hristiyan misyonerlere verilen izin en çok Fransa'nın işine yaramış 1728'de Antakya'da kurulan Doğu Katolik Patrikliği'ne ek olarak 18. yüzyılın sonuna doğru Filistin'de de Doğu Katolik Kilisesi ortaya çıkmış ve 1829'daki bir fermânla Doğu Katolik grupların burada ibadetlerine izin verilmiştir. Rusların iddialarına göre Katolik misyonerleri tarafından açılan okullar aracılığıyla Kudüs Patrikliği'nin bölgesinde bulunan Katolik sayısı 1840 ile 1880 yılları arasında 3.000'den 13.000'e çıkmıştır.¹¹¹

Bunun yanında 1841-42 yıllarında Kudüs ve civarında yapılacak İngiliz-Prusya misyonerlik faaliyetleri doğrultusunda Anglikan Kilisesi'nin kurulması ve bu amaçla Anglikanların, Rusyalı Yahudiler ve Arap Ortodokslar arasında yürüttüğü misyonerlik faaliyetlerine bir tepki olarak Rusya'nın bölgede muğlâk olan amaçları da

¹⁰⁹ Baczkowski, *a.g.m.*, s.42.

¹¹⁰ Doğu Katolik kavramı ikinci bölümün giriş kısmında verildiği anlamıyla kullanılmıştır.

¹¹¹ Hopwood, *a.g.e.*, s.31.

belirginleşmeye başlamıştır. Rusya açısından bu gibi tehlikeler Suriye'den gelen diplomatik raporların yanı sıra Antakya Patrikliği tarafından Rusya'ya gönderilen ruhanî delegasyonun ziyaretinde de vurgulanmıştı.¹¹² Bu doğrultuda 1839'da Beyrut'ta Rus Konsolosluğu kurulmuş ve ilk tayin edilen Konsolos K. M. Baziliy¹¹³ bölgeye ulaştığında Kutsal Toprakların artık Avrupalılara kapalı olmadığını söyleyerek Rusya'nın bölgedeki çıkarları gereği yerel Ortodokslar üzerinde etki kurma gayretleri üzerinde vurgusuna başlamıştır.¹¹⁴ Bu dönemde Konsolos Baziliy'in dostluğuyla birlikte A.N. Muravyev, Kutsal Topraklar'da Rus çıkarlarının ilerletilmesi için çalışmıştır. Zira Kutsal Topraklar'da Rus çıkarlarını ilerletmek için en başta Rusya'nın Kudüs'teki fiziksel "görünürlüğünü" artırarak buradaki Rus varlığını Rus hacılar üzerinden bir sosyal hareketlilik hâline getirmek gerekiyordu. Bu bağlamda bir kısmı sadece Paskalya'yı kutlamaya ve büyük bir kısmı da Noel'den Paskalya'ya kadar Kutsal Topraklar'da kalmaya gelen Rus hacıların Kutsal Topraklar'da geçirdikleri üç ayı aşkın süre düşünüldüğünde Kutsal Topraklar'da daha fazla görünürlük ve Rus kitlesel hareketliliği kazanmaya çalışan Rusya açısından Rus hacılar önemli bir role sahip olacaktır. Öyle ki bu dönemde hac gruplarının liderleri askerlerden oluşurken gelen bazı Rus hacılar da propagandacı görevi üstlenerek kulaktan kulağa yakın zamanda Kutsal Toprakların Rus idaresi altına gireceğini yayıyorlardı.¹¹⁵

Öte yandan bu faaliyetlerin ardı sıra Rusların Kutsal Topraklar'da daimî misyon açmak için ilk adımı 1841'de atılmıştı. Buna göre Kutsal Topraklar'a gelen Rus hacılarının kötü koşullarda Rum manastırlarında konaklamak zorunda kalmaları Başkonsolos Baziliy'in üzerinde durduğu bir diğer konuydu. Durumu İstanbul'daki Rus Konsolosluğuna bildiren Baziliy, Rus hacılar için misafirhâneler (*hostel*) inşa edilmesi

---

¹¹² Tibawi (a), *a.g.m.*, s.170.

¹¹³ K.M. Baziliy Rusya'nın ilk Suriye ve Filistin Başkonsolosu'dur. Biyografisi için bkz. James Alan Tabor, *In the Service of the Russian Tsar: The Life and Work of Konstantin Mikhailovich Bazili, 1809-1884*, University of Minnesota (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Minnesota, 2003; Baziliy'in buradaki bir diğer görevi de bölgedeki Osmanlı yönetimini iyi bir şekilde analiz edip kayıt altına almaktır. Bu doğrultuda Baziliy'nin kaleme aldığı eser anlamlıdır. Bkz. K. Baziliy, *Siriya i Palestine pod Turetskim Pravitelstvom*, 2 vols., St. Petersburg, 1875.

¹¹⁴ Tibawi (a), *a.g.m.*, s.168.

¹¹⁵ Nitekim, Rus devlet ve kilisesinde Kutsal Topraklar'daki Rus çıkarlarına karşı güçlü unsurlar bulunması, bu propagandanın altının boş olmadığını da göstermekteydi. Bkz. Tibawi (a), *a.g.m.*, s.169.

gerektiğini ancak bu durumun bölgedeki Rumları rahatsız edebileceğini belirtmiştir. Dolayısıyla imparatorun emriyle mevcut iki Rum Manastırı yenilenerek misafirhâneye çevrilmek suretiyle Rumların idaresinde Rus hacılar için konaklama imkânı sağlanmıştır.¹¹⁶ Bu şekilde imparatorun Rus Dışişleri Bakanı Kont Karl R. Vasilyeviç Nesselrode'den (1822-1856) bu konularla ilgili detaylı bilgi istemesi üzerine Nesselrode, Kutsal Topraklar'da bir Rus Ruhanî Misyonu'nun gerekliliğine vurgu yapmış ve bunun üzerine Kudüs'e bir Rus ruhbanının gönderilmesine karar verilmiştir.¹¹⁷ Dolayısıyla Başrahip Porfiriy Uspenskiy,¹¹⁸ Osmanlı idaresinin ve Avrupalı diplomatik temsilcilerin dikkatinin çekmemek adına bölgeye hacı olarak gönderilmiştir.¹¹⁹ Uspenskiy bölgedeki Ortodoks Kilisesi'nin kurumsal durumunu keşfetmek, yerel Ortodoksların sempatisini kazanmak, Ortodoks topluluğun ihtiyaçlarını soruşturmak,¹²⁰ Kudüs Patrikliği'ni yeniden organize etmek ve Ortodoks misyonerlik faaliyetlerini yerel nüfus arasında gözden geçirmekle görevlendirilmiştir.¹²¹ Bu doğrultuda Eylül 1843'te İstanbul'a ulaşan Uspenskiy, burada Kudüs ve İstanbul Patrikleriyle görüşmüş ve Ekim'de Beyrut'a hareket ederek burada on ay kadar bir süre geçirmiştir. Burada birçok şehir ve köyü gezerek Ortodoks kiliselerini ve yerel papazları ziyaret eden Uspenskiy bu bağlamda en yalıtılmış durumdaki Arap Ortodoks yerleşimlerini ziyaret eden ilk Rus olmuştur. Uspenskiy, Ağustos 1844'de hükümete

¹¹⁶ Stavrou, *a.g.e.*, s. 32; Ayrıca Th. Stavrou'nun bizzat ilk Kudüs Rus Ruhanî Misyonu'nun kuruluşu üzerine bir makalesi de vardır. Bkz. Th. Stavrou, "Russian Interests in the Levant 1843-1848 Porfirii Uspenskii and establishment of the first Russian ecclesiastical mission in Jerusalem", *Middle East Journal*, Vol. 17, No. 1/2, 1963.

¹¹⁷ Stavrou, *a.g.e.*, s. 32-33; Hopwood, *a.g.e.*, s.33.

¹¹⁸ Porfiriy Uspenskiy hakkında yazılmış fazla eser yoktur. Ancak kendisiyle ilgili kaynaklar ve kendisinin kaleme aldığı eserlerin çokluğuna rağmen faaliyeti yalnızca Rus ekseninde değerlendirilmiş, İngilizce eserlerde dahi yok denecek kadar az kullanılmıştır. Porfiriy Uspenskiy, *Kniga Btia Moevo (Hayatının Kitabı)*, vol.1,2,3,4,5,6,7,8, St. Petersburg, 1894-1908 adlı 8 ciltlik kendi hayatını ve Kutsal Topraklar'daki faaliyetlerini kaleme aldığı eseri bunlardan en önemlisidir. Yine "Ortodoks Doğu" başlıklı birçok bilimsel ve tanıtıcı kitap kaleme almıştır. Aynı zamanda Kutsal Topraklar'da Rus Kitab-ı Mukaddes arkeolojisi üzerine yapılacak çalışmaların da öncüsü olmuştur. Uspenskiy'in detaylı biyografisi için bkz. M. V. Bezobrazov, *Materialy dlya Biografiya Porfiria Uspenskavo*, St. Petersburg, 1910.

¹¹⁹ Tibawi (a), *a.g.m.*, s.170; Ancak Uspenskiy bölgede kendine verilen misyonu gizli tutmamış ve herkesin kendisini sıradan bir hacı olarak değil de bölgeye gönderilmiş bir Rus diplomatik ajanı olarak bildiğini söylemiştir. Rusya'ya döndüğünde ise bu durumdan dolayı kendisine yönelik büyük tepkiyle karşılaşmıştır. Bkz. Stavrou, *a.g.e.*, s. 37.

¹²⁰ Tibawi (a), *a.g.m.*, s.171; Hopwood, *a.g.e.*, s.34.

¹²¹ Baczkowski, *a.g.m.*, s.43.

sunacağı raporlarla birlikte İstanbul'a geri dönmüştür.¹²² Raporları, Suriye'deki Ortodoks Kilisesi'nin problemleri, gayri Ortodoks misyonerlik faaliyetleri ve ileriye yönelik kendi fikirlerini içermiştir.¹²³ Buna göre Kudüs'te bir Rus ruhban önderliğinde kalıcı misyon kurularak bölgedeki Rum Fenerli ruhbanlara karşı yerel Arap Ortodoksları kuşatacak eğitim faaliyetlerinde bulunulmasını gerekli görmüştür.¹²⁴

Uspenskiy raporunu sunduktan sonra Sina ve Aynaroz'a seyahat etmiş¹²⁵ ve 1845'te Rusya'ya dönüşüyle birlikte tavsiyelerinin uygulanması için faaliyet göstermeye başlamıştır. Uspenskiy'in faaliyetleri olumlu sonuç vermiş ve imparatorun onayıyla misyon 1847'de Kudüs'e gönderilmiştir.¹²⁶ Sonuç olarak 1847 yılında Uspenskiy yönetiminde ilk Rus Ruhanî Misyonu'nun bölgeye gönderilmesinin temel nedeni Katolik ve Protestan misyonerlerin yerel Ortodoks gruplara yönelik faaliyetlerinin bölgede Ortodoksluk için tehdit oluşturmasıydı.¹²⁷ Ancak 1850'lere gelindiğinde Katolikler ve Ortodokslar arasında Beytü'l-lahim'deki Kutlu Doğum Kilisesi ve Kutsal Kabir (Kamame) Kilisesi üzerindeki bu iki mezhebin hakları çerçevesinde artan bir

¹²² Hopwood, *a.g.e.*, s. 37.

¹²³ Hopwood, *a.g.e.*, s. 39; Ayrıca bkz. Bruce Alan Masters, *Christians and Jews in the Ottoman Arab World: The Roots of Sectarianism*, Port Chester, NY, USA: Cambridge University Press, 2001, s. 153.

¹²⁴ Stavrou, bölgedeki Rum ruhban sınıfı içerisinde reformlar yaparak yerel Arap Ortodoksların sadece Rumlar arasında değil bütün Ortodoksların gözünde saygınlığını artırmak birinci Kudüs Rus Ruhanî Misyonu'nun temel görevi olduğunu vurgulamıştır. Bkz. Stavrou, *a.g.e.*, s. 32.

¹²⁵ Uspenskiy'in 1845'de Sina ve Aynaroz'a yaptığı seyahatler sırasında kaleme aldığı ve geçtiği yerlerin tarihi, yerel insanların kökenleri, manastırların ve çevresindeki kutsal yerlerin tarihi ve manastırlardaki elyazmalarının tanıtımını yaptığı eserlerinin orijinal metinleri için bkz. Porfiriy Uspenskiy, *Pervoe Puteshestvie v Afonskie Monastyri i Skity Arkhimandrita, Nyne Episkopa, Porfiriya Uspenskogo v 1845 godu*, Çast I i Çast II, St. Petersburg, 1877; Porfiriy Uspenskiy, *Pervoe Puteshestvie v Sinaiskii Monastyr v 1845 godu*, St. Petersburg 1856; Öte yandan Uspenskiy, Kırım Savaşıyla birinci Kudüs Rus Ruhanî misyonunun ilga edilmesinden sonra Ortodoks Doğu'nun kutsal köşelerine (Aynaroz, Sina Manastırı, Tire şehrine (Sur şehri), ve Mısır'daki bir takım manastırlar) birçok bilimsel amaçlı seyahatlerde bulunmuştur. Bu seyahatleri sırasında kaleme aldığı birtakım eserlerinden Sina ve Aynaroz'a ikinci seyahatleri için bkz. Porfiriy Uspenskiy, *Vtoroe Puteshestvie v Sinaiskiy Monastyr v 1850 godu*, St. Petersburg, 1850; Porfiriy Uspenskiy, *Vtoroe Puteshestvie po Sviatoy Gore Afonskoy Arkhimandrita, Nyne Episkopa, Porfiriya Uspenskogo v godu 1858, 1859 i 1861, i Opisanie skitov afonskih*, 1880. Yine bunlardan Mısır'daki manastırlara yaptığı seyahatleri için bkz. Porfiriy Uspenskiy, *Puteshestvie po Egiptu i v Monastyri Svatogo Antonina Velikogo i Prepodobnogo Pavla Five iskogo, v 1850 godu*, St. Petersburg 1856.

¹²⁶ Hopwood, *a.g.e.*, s. 40-41.

¹²⁷ Tibawi (a), *a.g.m.*, s. 172.

gerginlik mevcuttu. III. Napolyon, Ortodokslara verilen imtiyazların durdurulması ve 1740 Kapitülasyonu'ndan doğan ayrıcalıklar gereği Katoliklere haklarının iadesi, Rusya ise “Ortodoksların hâmisî” olmanın getirdiği haklar gereği Osmanlı idaresinden karşı taleplerde bulunuyordu. Neticede Osmanlı 1852’de tartışmayı Katolikler lehine sonlandırmış ancak Rusya’nın buna karşılık taleplerde bulunması Kırım Savaşı’nın (1854-1856) nedeni olmuştur.¹²⁸ Dolayısıyla, Kırım Savaşı 1853’te genel manada Kutsal Topraklar üzerinde Avrupalı güçlerin yoğunlaşan rekabeti sonucunda çıkmıştı. Bu rekabette Ortodoksluğun savunucusu Rusya’nın, Katolikliğin savunucusu Fransa aleyhine bölgede ilerlemesi ve İngiltere’nin ise bu bölgeyi Hindistan yolu için hayatî önemde görmesi askerî çatışmayı doğurmuştu.¹²⁹

Uspenskiy’in misyonu genel anlamda başarısızlığı, Kırım Savaşı öncesi Kutsal Topraklar üzerine radikal ve hayalperest görüşlerden kaynaklanmaktaydı. Radikal ve hayâlperest görüşleri temsil eden Uspenskiy’e göre Rusya, bütün Ortodoks ve Slavları aydınlatmak üzere buyrulmuştu. Rusya’nın egemenliğinde Ermenistan, Arap toprakları ve Etiyopya ile birlikte bütün Slav milletlerini içeren bir birlik kurulacaktı.¹³⁰ Bu bağlamda “Kutsal Rusya” tasarımı toprağa bağlı sınırları olan bir vatani değil Kutsal Kabir Kilisesini ana mabed olarak esas alıp bütün Ortodoks Doğu’yu kapsayan bir

---

¹²⁸ Bu bağlamda Fransa’nın temsil ettiği Katoliklerle Rusya’nın temsil ettiği Ortodokslar arasındaki Kutsal yerler üzerinden hak iddia ve çekişmelerini ve bu zeminde her iki tarafın tehditleriyle karşı karşıya kalan Bâb-ı Âli’nin Kutsal Yerler sorunu üzerinden hakemlik rolü oynaması ve nihayetinde bu sorunun Bâb-ı Âli’yi savaşa götürdüğü süreci ele alan örnek bir çalışma için bkz. Baykal, *a.g.m.*, s. 141-167.

¹²⁹ Buna göre Kırım Savaşı’nın görünür sebepleri arasında Kutsal yerler sorunu merkezde idi. Çar I. Nikolay’ı temsilen Prens Mençikof liderliğindeki olağanüstü Rus heyeti, III. Napolyon’un talepleri doğrultusunda Kutsal Kabir Kilisesi’nin bakımı ve anahtarının Katoliklere verilmesinin iptalini ve bu hakkın Ortodokslara yani Rumlara verilmesinin yanı sıra Osmanlı Ortodokslarının hukuken Rus himayesine verilmesi gibi ağır taleplerde de bulunmuştu. Öte yandan savaşın arka plandaki sebepleri arasında da Çar I. Nikolay’ın Osmanlı’yı tamamen ortadan kaldırarak İstanbul ve boğazları ilhak etme planları söz konusu idi. Neticede Rusya’nın geleneksel güneye, sıcak denizlere inme politikaları İngiltere ve Fransa gibi Avrupalı devletleri Rusya’ya karşı savaşa ikna etmişti. Bkz. Kurat, *a.g.e.*, s. 65-74; Bu bağlamda elbette Kırım savaşının sebepleri arasında 1830 ve 1840’ların Slavofil felsefesiyle ivme kazanmış motifler ağır basmaktaydı. Bkz. Stavrou, *a.g.e.*, s. 39; Ayrıca Kırım Savaşı’na dair detaylı bilgi için bkz. David M. Goldfrank, *The Origins of the Crimean War*, Harlow: England, 1994; Yine Edouard Driault’nun *Şark Meselesi* kitabında konuyla ilgili detaylı bilgiler bulunmaktadır. Bkz. Edouard Driault, *Şark Mes’alesi: Bidayet-i Zuhurundan Zamanımıza Kadar*, çev. Nafiz, Berikan Yayınevi, Ankara, 2010, s. 224-245.

¹³⁰ Hopwood, *a.g.e.*, s. 7.

Ortodoks İmparatorluğunu temsil ediyordu.¹³¹ Uspenskiy'in de bir bakıma temsil ettiği bu anlayışa göre Kutsal Topraklar, Ruslar için manevî vatanlarının bir uzantısıydı. Bu noktada insanoğlunun geleceğinin Batı'nın liderliğini öteleyip Rus medeniyetinin temeli olan Ortodoksluğu benimsemekten geçtiğini düşünen Uspenskiy gibi Slavofiller ve Rus Ortodoks kalem erbabı, Kırım Savaşını bir çeşit iyilikle kötülük arasında yaşanan ve insanoğlunun kaderini belirleyecek bir savaş olarak görüyorlardı.¹³² Dolayısıyla 1830 ve 1840'lardaki Kutsal Topraklar'a yönelik Rus düşünce sisteminin radikal yapısı da Kırım Savaşı'nın nedenleri arasında sayılması gerekmektedir.

Neticede Uspenskiy'in planlarının realiteden uzak olmasının yanı sıra yeterli finansal destekten de yoksun bırakılması, Misyonun amaç ve programının Kutsal Sinod ile Dışişleri Bakanlığı arasında bölgeye yönelik politikalar bağlamında dinî ve seküler çıkar karmaşasına dönüşmesi ve son olarak bölgedeki Rum ve yerel Ortodokslar arasındaki dengenin kurulamaması, bu ilk Misyonun kurumlaşması önündeki engel sebepler olarak sıralanabilir.¹³³ Ancak bu başarısızlıklara karşılık Uspenskiy önderliğindeki Rus misyonunun en büyük başarısı bölge adına gelecek referanslı politikaların temelini atmış olması¹³⁴ ve Kırım Savaşı öncesi Akra, Hayfa ve Yafa gibi yerlerden toprak satın alınmasıydı.¹³⁵

Kırım Savaşı sonrası Rusya'nın askerî ve siyasî anlamda Akdeniz'den uzaklaştırılmasının yanı sıra Karadeniz'deki askerî varlığına da son verilmiş ve 1856 Paris Barış Antlaşması'nda Batılı devletler Rusya'nın savaş öncesi Osmanlı Ortodokslarını himâyeye hakkını talebini boşa çıkarmak için Osmanlı Devletini, Hristiyan tebaanın hak ve ayrıcalıklarını belirleyen 1856 Islahat Fermanı'nı çıkarmaya

¹³¹ Figes, *a.g.e.*, s. 33; Ayrıca "Kutsal Rusya" düşüncesini fikir tarihi bağlamında inceleyen örnek bir çalışma için bkz. Michael Cherniavsky, "'Holy Russia': A Study in the History of an Idea", *The American Historical Review*, vol. 63, No. 3, 1958, s. 617-637.

¹³² Bu bağlamda Kırım Savaşı'nın Kutsal Yerler ve dinî motiflere dayalı sebepleriyle birlikte kitabında "Din Savaşları" başlığıyla ele alan Figes'in çalışması için bkz. Figes, *a.g.e.*, s. 31-51; Bu bağlamda Uspenskiy örneği Pan-Ortodoks ve Slavofil düşüncenin Rus ruhban zemini üzerindeki etkisini göstermesi bakımından ayrıca önem taşımaktadır. Andrzej Walicki, *The Slavophile Controversy: History of a Conservative Utopia in Nineteenth-Century Russian Thought*, (trans.) Hilda Andrews-Rusiecka. Clarendon Press, Oxford, 1975.

¹³³ Hopwood, *a.g.e.*, s. 45.

¹³⁴ Stavrou, *a.g.e.*, s. 39.

¹³⁵ Tibawi (a), *a.g.m.*, s.173.

zorlamışlardı. Bu bağlamda Avrupalı devletler Rusya'nın daha önce Osmanlı'daki Ortodoksları bahane ederek elde etmeye çalıştığı hak ve imtiyazları andlaşmalarla elde etme gayretleri ve bunu fiilen kabul ettirmeleri Osmanlı topraklarında gerçekleşecek birçok karışıklığı beraberinde getirecek ve dolayısıyla dönemin karakterini belirleyecektir.¹³⁶

Öte yandan Rusya, siyasî manada Kutsal Topraklar'dan dikkatini başka bölgelere yönlendirmek zorunda bırakılırken tam olarak iddialarından vazgeçmemiş, ancak Osmanlı üzerindeki baskısını hafifletmek zorunda kalmış, Rus Ortodoks Kilisesi ve Yakın Doğu'daki Ortodoks kiliselerini kullanarak dinî kanallar yoluyla yine de baskı kurmaya çalışmıştır. Bu politika kendini özellikle Rus Çarlarının Ortodoks Doğu'ya çıkan geleneksel yollar üzerindeki Kudüs Patrikliği'ne nüfuzunda kendisini göstermiştir.¹³⁷ Dolayısıyla, Kırım Savaşı Rusya'nın Kutsal Topraklar'daki siyasî ilerlemesini sekteye uğratsa bile araç kıldığı dinî faaliyetlerinde bir duraklama getirmemiş ve Rusya, 1856 Paris Antlaşması sonrası bu faaliyetlere kaldığı yerden devam etmiştir.¹³⁸

---

¹³⁶ Bu durum Osmanlı İmparatorluğu içinde 1858 Cidde Olayları ve 1860 Suriye Lübnan bunalımı gibi karışıklıkları da beraberinde getirerek Osmanlı'yı dış müdehaleye açık hâle getirmiştir. Her iki olayda da Osmanlı Devleti'nin egemenlik sahasını dikkate almadan İngiltere ve Fransa olaylara fiilen müdahil olmuştur. Bkz. Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi Islahat Fermanı Devri 1856-1861*, Cilt VI, TTK Yay., Ankara, 1983, s. 29-63; Nitekim 1856'da yayınlanan Islahat Fermanı bu tarihten sonraki Osmanlı siyasî yapısını ve karakterini yansıtmaması bakımından da büyük önem arz etmektedir. Bkz. Roderic H. Davison, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform, 1856-1876*, Çev. Osman Akınhay, Agorakitaplığı, İstanbul, 2005.

¹³⁷ Stavrou, *a.g.e.*, s. 24.

¹³⁸ Baczkowski, *a.g.m.*, s. 43; Ancak Rusya, Kırım Savaşı yenilgisinin ardından yaklaşık otuz yıl süreyle siyasî ilerlemesini Kafkasya ve Türkistan yönünde gerçekleştirmeye bir bakıma mecbur bırakılmıştır. Ancak Rusya'nın bu sahada ilerlemesi "Büyük Oyun" adı verilen Rusya ile Britanya İmparatorluklarını Orta Asya üzerinden çekişmeye götürecek başka bir safhayı açmıştır. Bu bağlamda Rusya'nın Kafkasya ve bilhassa da Türkistan'daki askerî ilerlemesine dair birçok çalışma mevcuttur. Karl Ernest Meyer ve Shareen Blair Brysac, *Tournament of Shadows: The Great Game and the Race for Empire in Central Asia*. Washington: Counterpoint, 1999; Gerald Mogran, *Anglo-Russian Rivalry in Central Asia: 1810-1895*, Frank Cass, London, 1981; Richard A. Pierce, *Russian Central Asia, 1867-1917: A Study in Colonial Rule*. University of California Press, Los Angeles, Berkeley, 1960; Nicholas B. Breyfogle, *Heretics and Colonizers: Religious Dissent and Russian Colonization of Transcaucasia, 1830-1890* University of Minnesota, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Minnesota, 1998; J.F. Baddeley, *The Russian Conquest of the Caucasus*, London, 1908; Daniel R. Brower and Edward J. Lazzerini, eds. *Russia's Orient: Imperial Borderlands and Peoples, 1700-1917*. Indiana University Press, Indianapolis, IN, 1997.

Kutsal Topraklar'daki ikinci Rus Ruhanî Misyonu iki ana siyasî figürden, kont Nesselrode'nin halefi ve 1877-78 Osmanlı- Rus Harbi ve Berlin Kongresi'ne kadar Rus doğu siyasetlerine biçim verecek olan Dışişleri Bakanı Prens Aleksandr Gorçakov (1856-1878) ve Çarın biraderi Grandük Konstantin Nikolayeviç'ten ilham almıştır. Gorçakov, yeni misyonun Kutsal Topraklar'da Rusya'nın saygınlığını artıracığına inanmaktaydı. Bu dönemde Rusya ile Kutsal Topraklar arasındaki bağlantıda keskin bir yükselişe neden olan en büyük gelişme ise 1856'da Grandük Konstantin Nikolayeviç tarafından *Rus Buharlı Gemi ve Ticaret Şirketi*'nin kurulmasıydı. Bu şirketin kuruluşunda güdülen ve beklenen Odessa ile Yafa arasında bir hat kurularak Rus hacılar için düzenli ve ucuz seyahatler organize etmek ve başlangıçta Rus hacılar aracılığıyla ve etkileri ölçüsünde Kutsal Topraklar'da Rusların dinî ve sosyal hareketliliğinin önünü açmaktı.¹³⁹ Bu doğrultuda Kırım Savaşı sonrası Kutsal Topraklar'a yönelik yenilenen emperyal Rus politikaları için bölgeye Rus din adamları gönderilmeye başlanmıştır.¹⁴⁰

Grandük Konstantin tarafından Kutsal Topraklar'a gönderilen Boris Pavloviç Mansurov Rus hacıların hangi koşullarda hac farızasını yerine getirdiğini rapor etmek için görevlendirilmişti.¹⁴¹ 1858'de Rusya'ya dönen Mansurov, Kutsal Topraklar'a seyahatini ve tecrübelerini anlatan *Pravoslavnie Poklonniki v Palestine (Filistin'de Ortodoks Hacılar*, St. Petersburg, 1858) adında bir kitap yayımlamıştır. Kitabında Kutsal Topraklar'daki iklim, hava koşulları, konaklama, ulaşım, manastırların sayısı ve yabancı misyonerlerin özellikleri hakkında bilgi vermiştir. Aynı zamanda kitabında Rusya

¹³⁹ Tibawi (a), *a.g.m.*, s. 175-76; Bu şirketin kuruluş süreci ve kapsamlı tarihi için bkz. W.E. Mosse, "Russia and the Levant Grand Duke Constantine Nikolaevich and the Russian Steam Navigation Company", *The Journal of Modern History*, Vol. 26, No.1, 1954, s. 39-48.

¹⁴⁰ Rusya tarafından Kudüs'e gönderilecek rahiplerin ikametlerinde ve diğer hususlarda gerekli yardımın yapılması gerektiğine dair bkz. BOA HR.MKT. 195/93, 05. Za. 1273; Nitekim sonraki kısımlarda da değinileceği gibi Kudüs'e ilk 'emperyal hacı' (hanedanı temsilen) olarak anılan Grandük Konstantin Nikolayeviç, hacıların durumu hakkında daha iyi bir fikir edinebilmek için 1859'da Kudüs'e seyahat etmişti. Stephen Graham'ın ifadeleriyle o zamana kadar hacılığa, Rusların dış dünyaya seyahat yoluyla "yozlaşmış Batının fikirlerinden" etkilenme ihtimâli yüzünden şüpheyle bakan Rusya, Konstantin'in seyahatinden sonra hacılık politikasında tam aksi yönde değişiklik göstererek Kudüs'teki yatırımlar için imparatorluk hazinesinden yardımları ve halktan toplanan bağışlarla Kudüs'te adeta Rus yerleşkesini, kolonisi inşa etmek için seferberlik başlamıştı. Bkz. Stephen Graham, *With the Russian Pilgrims to Jerusalem*, London, 1913, s. 99.

¹⁴¹ Stavrou, *a.g.e.*, s. 41.

İmparatorluğu'ndaki elli milyon Hristiyanın bağıştta bulunması için çağrıda bulunmuş ve bu duruma istinaden Ortodoks hacıların bağışlarındaki artışla Kutsal Topraklar'da birçok gayrimenkul alımı gerçekleştirilmiştir.¹⁴²

İkinci Rus Ruhanî Misyonu'nun fiilî olarak faaliyete geçmesi ise 1858'de Rahip Kirill Naumov idaresinde yeni misyonun Kudüs'e ulaşmasıyla başlamıştır. 1863'e kadar Naumov liderliğinde devam edecek olan bu misyon, Uspenskiy'den kalma bir prensip olarak yerel Ortodoksların bölgede Rus varlığındaki önceliğe sahip oldukları fikrini kabul etmiştir; dolayısıyla, etki dairesi sadece Kudüs'ü değil Antakya ve İskenderiye'yi de işaretler. Naumov misyonu, Rus hacıların manevî ihtiyaçlarına yönelik faaliyetlerde de bulunmakla görevlendirilmişti.¹⁴³

Kutsal Topraklar'da sosyal zemine sahip Ortodoks hareketliliğini amaçlayan Rus politikaları doğrultusunda 1860'da Grandük Konstantin'in bir diğer projesi daha dikkate değerdir. *Hacılık Sorunları için Filistin Heyeti* adlı örgütün kuruluşu¹⁴⁴ ile birlikte Rusya'nın kendi hacıların üzerindeki kontrolü sağlanmak istenmiş olsa bile *Filistin Heyeti* ile Ruhanî Misyon arasında ayrılıkların ortaya çıktığının fark edilmesiyle 1863'ten 1865'e kadar Misyon'un başkanlığını yürüten Başrahip Leonid Kavelin'in¹⁴⁵ yerine Yakın Doğu'daki Rus Kilisesi'nin hem ruhanî hem de siyasî ve ilmî tarihinde önemli bir figür ve belki de misyonun esas kurucusu gözüyle de değerlendirilebilir olan Başrahip Antonin Kapustin Misyon'un başkanı olarak atanmış ve 1894'e kadar uzun bir süre bu görevde bulunmuştur.¹⁴⁶ Kapustin'in çalışmaları ihmâl edilemeyen misyonun ve

¹⁴² Stavrou, *a.g.e.*, s. 41; Lucien J. Frary, "Russian Missions to the Orthodox East; Antonin Kapustin (1817–1894) and his World", *Russian History* 40 (2013), s. 142; Orjinal metin için bkz. Boris P. Mansurov, *Pravoslavnje poklonniki v Palestine*, St. Petersburg, 1858; Bu bağışların büyük bir kısmı da imparatorluk ailesinden gelmiştir. Bkz. Tibawi (a), *a.g.m.*, s. 179.

¹⁴³ Tibawi (a), *a.g.m.*, s.174.

¹⁴⁴ Öte yandan Kutsal Topraklar'da bu tür bir sosyal hareketlilik zeminini hedefleyen Rusya'nın bu politikaları doğrultusundaki bir diğer icraatı da 1858'de Kudüs'te Başkonsolosluk açmak olmuştur. Bkz. Baczkowski, *a.g.m.*, s. 43; Stavrou, *a.g.e.*, s. 57.

¹⁴⁵ Kavelin'in bu görevde kısa süreli bulunmasının en önemli sebebi, Uspenskiy tarafından kurulup bir süre Naumov tarafından yürütülen bu misyon için yeterli ve yetkin görülmemiş olması gösterilir. Bkz. Stavrou, *a.g.e.*, s. 46.

¹⁴⁶ Başrahip Antonin burada büyük bir kütüphane kurdu, birçok binanın inşasını başlattı ve aynı zamanda arkeolog olarak da tanındı. Öyle ki Frary'nin makalesinde başka bir kaynaktan aktardığı bilgiye göre hacı ve bilgin olan Aleksey Afanas'yeviç Dmitrievskiy, Doğu veya Batı'da hiçbir kaynağın Antonin Kapustin'in ilmî eserleri ile Porfiriy Uspenskiy'in ilmî eserleri

hacıların koşullarını düzeltmekti. Artan Rus hacıların sayısı da bunu zorunlu kılıyordu.¹⁴⁷ Dolayısıyla Kapustin döneminde Kutsal Topraklar'da birçok gayrimenkul satın alınmasının yanı sıra Rus hacılar için de yeni misafirhâneler inşa edilmiştir.¹⁴⁸ Ancak Kutsal Topraklar'daki bütün yatırımlara rağmen Rusya adına tam bir etkinlik alanı oluşturulamıyordu.

Ortodoks bölgelerde nüfuz alanı oluşturmak isteyen Rusya, Kudüs Patrikliği'nin ruhanî hiyerarşisinde üst rütbe ve mevkiileri ele geçirmesi gerektiğini düşünerek bu doğrultuda birçok girişimde bulunmuş ancak bu tür girişimler Rum ruhbanlar tarafından şiddetli bir dirençle karşılanmıştır.¹⁴⁹ Öyle ki Kutsal Topraklar'da Ortodoksluğu kuvvetlendirmek adına yapılan Rus faaliyetlerinin yayılmacı amaçlar taşıdığı farkında olan ve Rus etkisinin artmasını istemeyen Rum ruhbanlar çoğu zaman Rus faaliyetlerinden ötürü Osmanlı idaresine başvurmuşlar ve Rus yatırımlarını engellemeye çalışmışlardır.¹⁵⁰

---

birleştirildiğinde bu kadar detay içermeyeceğini söylemiştir. Bkz. Frary, *a.g.m.*, s. 138, 146; Antonin Kapustin'nin Ruhanî Misyon'un başındayken kaleme aldığı külliyatı dikkate değerdir. Bunlardan çoğu sonradan kitap hâline getirilerek basılmıştır. Burada yeniden basımlarıyla beraber bir seçki verilmiştir. Bkz. Antonin Kapustin, *Dnevnik arhimandrita Antonina (Kapustina), 1881*, Indrik (Moscow, 2011); Antonin Kapustin, *Doneseniya iz Konstantinopolya 1860-1865*, Indrik (Moscow, 2013); Antonin Kapustin, *Iz Ierusalima: Stat'i, Ocherki, Korrespondentsii 1866-1891*, Indrik (Moscow, 2010); Antonin Kapustin, *Krug podvizhnykh Prazdnikov Tserkvi. Sobranie slov, besed, i pouchenii* (Kiev, 1850); Antonin Kapustin, *O drevnikh khristianskikh nadpisiakh v Afinakh* (St. Petersburg, 1874); Antonin Kapustin, *O rasrytiiakh vnutri rossiisko-posol'skoi tserkvi v Athinakh* (St. Petersburg, 1860); Antonin Kapustin, *Piat' dnei na Sviatoi Zemle i v Ierusalime, v. 1857*, Indrik (Moscow, 2007); Antonin Kapustin, *Slovo na Golgofo. Propovedi i nastavleniya dlja russkih palomnikov v Ierusalime*, Indrik (Moscow, 2007); Antonin Kapustin, *Zametki poklonnika Svyat*, Indrik (Moscow, 2013).

¹⁴⁷ Kapustin, aynı zamanda Kutsal Topraklar'da Rus dinî gruplarının kurulmasını destekliyordu. Özellikle de Kutsal Topraklar'a bir daha geri dönmek üzere gelen Rus hacılara kendi evlerini inşa edebileceği toprak sağlayarak hacıların ölümünden sonra misyona devredilen binalar kazandırıyor. Bkz. Stavrou, *a.g.e.*, s. 49.

¹⁴⁸ Tibawi (a), *a.g.m.*, s. 178; Öyle ki Stavrou'nun kitabında değindiği gibi misyon, Porfiriy Uspenskiy tarafından başlatılmış ancak Kapunstin tarafından kurulmuştur. Bkz. Stavrou, *a.g.e.*, s. 49.

¹⁴⁹ Bu bağlamda Ruslar, Rum ruhbanları cehalet, ahlakî çöküş, rüşvet, eğitim ve misyonerlik faaliyetlerini umursamamazlık, Rus hacıların inançlarıyla alay edilmesi ve birikimlerinin çalınması gibi sebeplerle suçlarken Rum ruhbanlar ise Rusları Bizans döneminden kalan anıların da etkisiyle barbar olarak nitelendirmişlerdir. Bkz. Baczkowski, *a.g.m.*, s. 46.

¹⁵⁰ Rus rahiplerin Kudüs'e bağlı Ayn Fara civarında satın aldıkları arazinin yanındaki mağaraların mukaddes olduğu ve buraya manastır yapmak niyetinde oldukları ve engellenmeleri gerektiğini belirten Kudüs Rum Patrikliği'nin talebi üzerine gerekenin yapılmasına dair ileri tarihli bir belge için bkz. BOA DH.MKT 936 / 22, 28. Z. 1322.

Nitekim bu sebeplerden ötürü ortak inanç alanında olmalarına rağmen Rus ve Rum kilise hiyerarşisi arasında her zaman bir gerilim mevcut olmuştur.

Öte yandan Kudüs Ortodoks Patrikliği'nin ruhanî yetki nüfuz dairesi düşünüldüğünde 2.000 Rum'a karşılık 50.000 Arap Ortodoks bulunmaktaydı. Ancak Kutsal Kabir (Kameme) Kilisesi'nin ruhbanlığı ise sadece Rum ruhbanlardan oluşmaktaydı. Arap Ortodokslar bu durumu çoğu zaman Osmanlı idaresine ve Rus Çarına şikâyet ederek Rumlarla eşit haklara sahip olma talebinde de bulunmuşlardır. Bütün Yakın Doğu'da ve özellikle Osmanlı Arap sahasında Ortodoksluk üzerinde kontrol sağlamak isteyen Ruslar için Arap, Rumen, Bulgar, Sırp gibi Rum olmayan Ortodoks ruhbanları (Fener) Rum etkisini kırmak için desteklemişlerdir.¹⁵¹ Rumlara karşı bu rekabet İstanbul'daki (Fener) Ekümenik Patriklik, İskenderiye Patrikliği ve Aynaroz'da da kendisini göstermiştir. Rusya'nın Aynaroz gibi Ortodoksluğun merkez dinî noktalarını ele geçirmeye yönelik çabaları ve bu merkezleri kendi emperyal politikalarına çekmek üzere merkez olarak kullanma arzusundan kaynaklanmaktaydı. Bu doğrultuda Aynaroz'da yaşayan Rus rahip sayısı büyük oranda artış göstermişti.¹⁵² Öte yandan nüfusa dayalı Rus politikaları sadece Slav ve Rumlarla sınırlı kalmamıştır. Rusya, Rus sempaticileri Ermenileri de kullanarak Kudüs Ermeni Patrikliği üzerinde etki kurmaya çalışırken yüzyıllardan beri İskenderiye Patrikliği'ne bağlı olan ve bağımsız olmak için dışarıdan destek arayan Etiyopya Kıptî Kilisesi'nin içinde bulunduğu durumdan faydalanmaya çalışmıştır.¹⁵³ Rus faaliyetleri Asurî Nasturîlerini de görmezden

¹⁵¹ Buna en güzel örnek Şam'da bir Ortodoks Arabın Patrik olarak seçilmesi idi. Bkz. Baczkowski, *a.g.m.*, s. 46.

¹⁵² 1911'de Aynaroz'da milletlerine göre ikamet eden rahipler: Ruslar 4.800, Rumlar 3.900, Bulgarlar 500, Moldovalılar 400, Sırp'lar ise 150. Bkz. Baczkowski, *a.g.m.*, s. 47; Bu durum aynı zamanda Osmanlı idaresinde de tedirginliğe neden olmuştur. Filistin'de Rus Ortodokslarının nüfuzlarını genişletmek için yaptıkları faaliyetler ve Rum Ortodoksları aleyhine bir takım menfî propagandaya girerek kendilerinden birini patrik yapmak için çaba harcadıklarına dair bkz. BOA Y.PRK.AZN 2 / 4, 22. S. 1300.

¹⁵³ Bu doğrultuda Rusya, Ortodoks ve Kıptî Kiliselerinin birleşme ihtimâlini gözlemlemek için 1895'de Başrahip Yefrem başkanlığındaki Ruhanî Misyonu Etiyopya'nın başkenti Addis Ababa'ya göndermiştir. 1897'de Rusya'ya seyahat eden Kıptî Misyonu, dönüş yolunda İstanbul'a uğrayarak Kudüs Kıptî Kilisesi'nin bağımsız hâle getirilmesi için Rus Konsolosu, Bâb-ı Âli ve Etiyopya delegesi müzakere etmişlerdir. Ancak Kutsal Topraklar'daki Monofizitlerin otoritesi olan Ermeni Patrikliği'nden ayrılması üzerine çabalar sarf edilse de olumlu sonuçlar elde edilememiştir. Rusya'nın Afrika'da bilhassa da Etiyopya'daki (Habeşistan) çıkarları ve faaliyetleri için bkz. Patrick J. Rollins, "Imperial Russia's African Colony", *Russian Review*, Vol. 27, No. 4 (1968), s. 432-451; Sergious Yakobson, "Russia and

gelmemiş ve 1896'da Ruslar Nasturîlerin yaşadığı Türkiye - İran sınırındaki bölgelere ruhanî misyon göndererek Nasturîleri Ortodoksluğa katmaya çalışmışlardır.¹⁵⁴

Kutsal Topraklar'daki Rus etkisini 'Helenizm'e karşı tehdit olarak gören Rum ruhbanlara karşı Başrahip Kapustin'in misyona atandığından beri sürdürdüğü barışçıl politikalarla çekişme azaltılmış ancak 1870-72 yılları arasında bağımsız Bulgar Kilisesi'nin kurulmasına Kapustin'in ve İstanbul'daki Rus Elçiliği'nin Balkan krizlerinde ve çözümünde izlenecek siyasetlerde konumlanışı noktasında (İstanbul'da Rusya Sefareti'nin ismi General Nikolay K. İgnatyev Sefâreti, 1864-1878) ilişkiler tekrar bozulmuştur. Özellikle de dönemin Kudüs Rum Patriği Kiril'in Rus yanlısı faaliyetleri sonucu olarak 1872'de Doğu Patrikliklerinin Bulgar Kilisesini ayrılıkçı olarak ilân etmek için toplandığı bir sırada Patrik Kiril'in ilgili belgeyi imzalamadan, Grandük Nikola'nın Kutsal Topraklar'a ziyareti öncesi kendisini karşılamak için erkenden Kudüs'e yola çıkması görevden alınmasına neden olmuştur.¹⁵⁵ Bu gelişmeyle Rus Misyonu'nun Fener Rum hiyerarşisiyle işbirliği ihtimâli pratik olarak ortadan kaybolurken 1877-78 Osmanlı-Rus Harbi Yunanlılar ve Slavlar arasındaki çatlağı daha da derinleştirmiştir. Rusya'nın zaferiyle sonuçlanan savaş sonunda Ayastefanos Antlaşması'yla 'Büyük Bulgaristan'ın kurulmak istenmesi Avrupalı güçleri alarma geçirmiş ve 1878'deki Berlin Kongresi'yle birlikte Rus kazanımlarının bir kısmı engellenmiştir.¹⁵⁶

Bu gelişmeler üzerine Kutsal Topraklar'da etkili Rus kültürel politikalarını korumak için küçük bir umut kalmıştır. Ancak Kutsal Topraklar'da var olan Filistin Heyeti ve ikinci Rus Ruhanî Misyonu işlevselliğini yitirirken ne Rusya'nın ne de Ortodoksluğun saygınlığını gerçek manada koruyabilmişlerdir. Dolayısıyla Berlin Kongresi sonrası Uzak Doğu'ya odaklanan Rusya'nın Kutsal Topraklar'daki kültürel etkisini

---

Africa (I)", *The Slavonic and East European Review*, Vol. 17, No. 51 (1939), s. 623-637; Sergious Yakobson, "Russia and Africa (II)", *The Slavonic and East European Review*, Vol. 19, No. 53 / 54, *The Slavonic Year-Book (1939 - 1940)*, s. 158-174.

¹⁵⁴ Baczkowski, *a.g.m.*, s. 47-48; Bu durum Osmanlı idaresinde de yankı bulmuş ve bu tür faaliyetlere meydan verilmemeye çalışılmıştır. Bkz. BOA DH.MKT 2087 / 7, 06. B. 1315.

¹⁵⁵ Stavrou, *a.g.e.*, s. 50-51.

¹⁵⁶ Stavrou, *a.g.e.*, s. 53-54.

canlandırabilmek için yeni bir kuruma ihtiyacı vardı. İşte bu kurum Rus Ortodoks Filistin Cemiyeti olmuştur.¹⁵⁷

2.2.3. İmparatorluk Rus Ortodoks Filistin Cemiyeti

Cemiyetin kuruluşu, otuz yılı aşkın Filistin ve Kutsal Toprakların geçmişi ve güncel durumu üzerine çalışmalar yapmış olan Vasiliy Nikolayeviç Hitrovo'nun çalışmalarına dayanmaktaydı. Hitrovo, Kutsal Topraklar'a seyahatleri sırasında bölgede rehberlikten yoksun Rus hacıların durumunu ve Arap Ortodokslarının yoksulluklarını yerinde görme imkânı bulmuş ve hayatının geri kalanını Kutsal Topraklar'da Rus hacıların ve Arap Ortodoksların refahını sağlamaya adanmıştı.¹⁵⁸ 1881'de imparatorun biraderi Grandük Sergey'in de Kutsal Topraklar'da hacı olmasından sonra Çar, Ortodoks Filistin Cemiyeti'nin kurulmasını onaylamış ve Filistin Heyeti'nin (*Hacılık Sorunları için Filistin Heyeti*) yükümlülük ve malları yeni kurulan bu cemiyete devredilmiştir.¹⁵⁹

Cemiyetin amacı Kutsal Topraklara giden hacılara yardımcı olabilmek için malî kaynaklar toplamak ve misafirhâneler, okullar, hastaneler kurarak Kutsal Topraklar'da Ortodoksluğu yaymaktı.¹⁶⁰ Cemiyet, Ruhanî Misyon'un da yardımıyla I. Dünya Savaşı'nı takip eden yıllarda Kutsal Topraklar'da birçok gayrimenkul alımı gerçekleştirmişti. Böylece Rus Ortodoks Filistin Cemiyeti Kutsal Topraklar'daki temel

---

¹⁵⁷ Stavrou, *a.g.e.*, s. 55; İmparatorluk Ortodoks Filistin Cemiyeti'nin kuruluş süreci, faaliyetleri ve Kutsal Topraklar'daki Rus çıkarlarının ilerletilmesindeki rolü hakkında temel iki çalışma için bkz. Theofanis G. Stavrou, *Russian Interests In Palestine, 1882-1914. A Study of Religious and Educational Enterprise*, Institute For Balkan Studies: Thessaloniki, 1963'in 3.'den 8. bölüme kadar ve Derek Hopwood, *The Russian Presence in Palestine and Syria, 1843-1914*, Oxford 1969'in 3. bölümü.

¹⁵⁸ Stavrou, *a.g.e.*, s. 59.

¹⁵⁹ Tibawi (a), *a.g.m.*, s.179; Cemiyetin başkanları da Çarlık ailesinden seçilmekteydi. Bkz. Baczkowski, *a.g.m.*, s.43.

¹⁶⁰ Ayrıca 1882'de Petersburg'da kurulan "Filistin Ortodoks Cemiyeti"nin isminin başına 1887'de Çar'ın buyruğuyla "İmparatorluk" kelimesi eklenmiştir. Bkz. Baczkowski, *a.g.m.*, s.43.

Rus faaliyetlerinden sorumlu kurum hâline gelmişti. Hacılar gemilerle Yafa'ya getirildikten sonra burada cemiyetin temsilcileri tarafından karşılanarak Kudüs'e getiriliyor ve hac süreleri boyunca himâyeye ediliyorlardı. Rus hacıların Kutsal Topraklar'da ikametleri boyunca fizikî ihtiyaçları karşılanırken ruhanî ihtiyaçları da Misyona belirleniyordu. Rus hacılar için fizikî anlamda sağlanan hizmetler Kudüs'teki hastane, Rus hacıların konakladığı misafirhâne merkezlerindeki kliniklerdi. Öyle ki bu tıbbî hizmetler ilerleyen zamanlarda Rus okullarındaki öğrencilere ve yerel Ortodoksların ücretsiz bir şekilde hizmetine de açılacaktır.¹⁶¹

Rus hacılara sağlanan hizmetlerin yanı sıra Cemiyet, Kutsal Topraklar'da Ortodoksluğu yeniden canlandırmak, dolayısıyla emperyal prestiji adına da çalışmalarda bulunmaktaydı. Bu bağlamda yerel Arap Ortodoksların yardımıyla harabe hâline gelmiş kiliselerin yeniden inşası, tamiri ve Arap Ortodoks çocuklar için ilkokulların açılması bunlardan en önemlileriydi.¹⁶² Öyle ki cemiyetin faaliyetleri arasında en çok meyve veren girişim eğitim alanında olmuştu. Cemiyetin faaliyetleri Filistin ile sınırlı kalması gerekirken eğitim kurumlarıyla Lübnan ve Suriye'ye kadar uzanmış¹⁶³ ve bölgedeki Ortodoksluğun yeniden dirtilmesinde Rus etkisi kendisini Rus okullarından yetişen genç Arap beyinler aracılığıyla göstermişti.¹⁶⁴ Öyle ki bölgede Rus eğitim faaliyetleri sonucu Beyrut'da bir Rus üniversitesi kurulması planları da yapılıyordu.¹⁶⁵

Cemiyetin Doğu Akdeniz'deki (*Levant*) Rus okullarının gelişimine olan etkisi özel siyasî öneme sahipti. Öyle ki 1914'e gelindiğinde Cemiyet Kutsal Topraklar'da iki milyon ruble değerinden gayrimenkule sahipti. Bunlardan farklı merkezlerde bulunan

---

¹⁶¹ Tibawi (a), *a.g.m.*, s. 181.

¹⁶² Ancak bu faaliyetler Fener Rum Patrikliğinin yetki sınırları içerisinde olduğu için güçlü bir muhalefetle karşılanmaktaydı. Bkz. Tibawi (a), *a.g.m.*, s.181.

¹⁶³ A. L. Tibawi, "Russian Cultural Penetration of Syria-Palestine in the Nineteenth Century (Part II), *Journal of The Royal Central Asian Study*, Vol 53, Issue 3, 1966, s. 316; Okullar hariç bütün Rus varlıkları Filistin'de bulunurken okulların beşte biri ve öğrencilerin onda dokuzu ise Suriye ve Lübnan'da bulunmaktaydı. Bkz. Tibawi, Part II, s. 320; Osmanlı idaresinin artan Rus eğitim faaliyetlerine karşı tedirginliğini gösteren, Rusya'nın Ortodoksluğu yaymak gayesiyle, yalnız Filistin'de değil, Türkiye'nin her tarafında Rus mektepleri açmakta ve bir takım misyonerler göndermekte olduğuna dair bkz. Y.A.HUS 241/12, 04. R. 1308.

¹⁶⁴ Tibawi, *a.g.m.*, s. 313; Öyle ki bölgedeki Rum ruhbanlar artan Rus eğitim faaliyetlerine karşı İngilizlerin müdahale etmesi için faaliyetlerde dahi bulunmuşlardı. Bkz. Tibawi, Part II, s. 311.

¹⁶⁵ Baczkowski, *a.g.m.*, s. 44.

10.000 hacı kapasiteli misafirhâneler, Kudüs'te bir hastane ve farklı merkezlerde altı klinik, 10.400 öğrencinin eğitim aldığı 101 okul, Filistin üzerine bir kütüphane, neşriyatında ise 347 eser mevcuttu.¹⁶⁶ Birçok bilgin üyeye sahip olan Cemiyetin en etkileyici akademik yayını *Pravoslavnie Palestinskie Sbornik / Ortodoks Filistin Külliyyatı*'nın 1917 Bolşevik Devrimi'ne kadar *Filistinoloji* üzerine 63 ciltlik yayını hemen belirtilmelidir. Yine *Soobşçeniya İmperatorskogo Pravoslavnago Palestinkago Obşçestvo / İmparatorluk Ortodoks Filistin Cemiyeti Haberleri*'nin de Filistinoloji ve Ortodoks Yakın Doğu Çalışmaları üzerine eşit derecede katkıda bulunmuştur. Ancak cemiyetin bu diğer yayını *Soobşçeniya / Haberler*'in 1890'larda Slavist üyelerinin mecmuayı Rum ve Latinlere karşı propaganda aracı olarak kullanmaları sonucu prestij kaybına uğradığı da belirtilebilir. Nihayetinde, bu yayınlar vasıtasıyla Rusya, Filistin ve Ortodoks Doğu'ya dair birinci ve ikinci el kaynak bağlamında bu denli akademik çalışmaya şahit olmazken Ruslar da Kutsal Topraklarla ilgili akademik ve popüler bilgiye bu kadar kolay hiç erişmemişti.

İmparatorluk Ortodoks Filistin Cemiyeti, Büyük Petro zamanından başlayan ve Rus Ruhanî Misyonları'yla devam eden Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ortodoks ve Slav nüfus üzerinde dinî motifleri kullanarak Yakın Doğu'da Rus siyasî çıkarlarını ilerletmeyi amaçlayan uzun soluklu bir siyasetin bilimi yanına kuvvet olarak stratejik açıdan da devamıydı.¹⁶⁷ Cemiyet yürütülen bu politikayı Rus toplumunu Filistin bölgesi hakkında bilgilendirmek, yerel Ortodoksları için okullar, hastaneler ve kiliseler inşa etmek gibi hizmetlerle esas olarak örtmeye, gizlemeye çalışırken Rumlar, cemiyeti bölgedeki Doğu Patrikliklerinin idaresinden Rumları uzaklaştırmak isteyen Rus Ruhanî misyonlarının devamı olarak, Katolikler ise bölgedeki Katolik misyonerlik ve eğitim faaliyetlerine karşı tehlike olarak görmekteydi.¹⁶⁸ Öte yandan cemiyetin en büyük başarısı ise Kutsal Topraklar'a seyahat eden Rus hacıların sayıca ivme kazandırmasıydı. Rus hacıların buldukları sürede iâşe ve ibate, konaklama, nihayet güvenliklerini de

¹⁶⁶ Tibawi, Part II, *a.g.m.*, s. 320.

¹⁶⁷ Stavrou, *a.g.e.*, s. 205, 207.

¹⁶⁸ Stavrou, *a.g.e.*, s. 206-207.

takip etmeyi görev bilen Cemiyet, 1880'lerde 2.000 bulan Rus hacı sayısını I. Dünya Savaşı'nın hemen öncesinde 15.000 ulaşmasında pay sahibidir.¹⁶⁹

1914'de Osmanlı'nın da savaşa girmesiyle Cemiyetin faaliyetlerine son verildi. Ancak bundan evvel, 1903'te Cemiyetin sekreteri Hitrovo ölmüş ve 1905'te, Rusya'daki siyasî *herc ü merc* ile Meşrutiyet'in ilânına götüren iç kargaşalıkta, üstelik bir de Rus-Japon Harbi sürerken Cemiyetin başkanı Grandük Sergey de suikasta kurban gitmiş; böylece Cemiyet iki kurucu üyesini de kaybetmişti.¹⁷⁰ Ancak Cemiyetin kayıpları bununla da kalmamış ve Rusya'nın 1905'de Japonya'ya yenilmesi ve imparatorluk içi kargaşalar cemiyette maddî sıkıntılara yol açmıştır.¹⁷¹ Savaşla birlikte Rus mülklerine Osmanlı tarafından el konulmuş ve Rus okulları kapatılarak Rus diplomatik ve ruhanî misyonları ve bütün Rus yetkililerinin ülkeyi terk etmeleri istenmiş, böylece cemiyet ve faaliyetleri tarihe karışmıştır.¹⁷²

2.2.4. XIX. Yüzyıl Dönümünden I. Dünya Savaşı'na Rus Ortodoks Hac Seyahatlerinin Niteliksel ve Niceliksel Değişimi

19. yüzyıla kadar Kutsal Toprakları ziyaret eden Rus hacılar, ruhbanlar ve tüccarlardan oluşurken 19. yüzyılın ilk yarısı itibariyle Rus hacılara bürokratlar, soylular gibi Rus toplumun farklı kesimleri de katılmıştı. Ancak 19. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde

¹⁶⁹ 18. yüzyılın sonlarında az sayıda Rus hacısı varken bu sayı 1820'de 200 hacı, 1840'da 400, 1857'de 800, 1879'da 2000, 1887'de 3000, 1900'de 10000, 1913'de 12000'e ulaşmıştı. Öyle ki hacı sayısını 15000 gösteren kaynaklar da mevcuttur. Bkz. Baczkowski, *a.g.m.*, s. 44; Cemiyet, yaptığı yayınlar aracılığıyla Rus hacıları Kutsal Topraklar'a gitmeye teşvik ederek ve seyahat masraflarını düşürmeye çalışarak bu artışı sağlamıştır. Bkz. Stavrou, *a.g.e.*, s. 209.

¹⁷⁰ Bundan sonra başkanlığa Grandük Sergey'in eşi Grandüşes Elizaveta Fedorovna ve sekreterliğe Belayev geçmiştir. Bkz. Hopwood, *a.g.e.*, s. 129.

¹⁷¹ Hopwood, *a.g.e.*, s. 130.

¹⁷² Tibawi, Part II, *a.g.m.*, s. 320-321; Hopwood, *a.g.e.*, s. 135; 1914 sonrası Rusların Filistin'den çekilmesiyle ortaya çıkan durum için bkz. Amos I. Dushaw, "Russia and Palestine", *The Open Court*, Vol. XL (No. 6), No. 841, 1926.

bireysel olarak Kutsal Toprakları ziyaret eden Rus hacılar çoğunlukla birçoğu bürokrat olan Rus Ortodoks Filistin Cemiyeti'nin üyesi bilginlikten ve Rus imparatorluk ailesinden gelmekteydi. Bu seviyede gerçekleşen Rus emperyal hac seyahatine en önemli örnek ise 1859'da Grandük Konstantin Nikolayeviç'in ailesiyle birlikte Kutsal Toprakları ziyareti olmuştur. Öyle ki bu seyahat, 19. yüzyılın ikinci yarısıyla birlikte Rus asilzâdeleri ve bürokratlarının Kutsal Topraklara hac seyahatlerini adeta moda hâline getiren bir gelişme olmuştur.¹⁷³ Grandük Konstantin'in hanedan ve saray çevresine örnek olacak biçimde Kutsal Topraklar'a bu ilk Rus emperyal hacı seyahatini gerçekleştirmesi imparatorluk ailesinden birçok hanedan mensubunun da hac seyahatine önayak olmuştur.¹⁷⁴ Kırım Harbi sonrasına tarihlenen Grandük Konstantin'in Kutsal Topraklara ziyareti sadece Kudüs'le sınırlı kalmamış aynı zamanda Suriye ve Mısır'a da ziyaretler gerçekleştirmiş ve bu sırada Sina Manastırı'nda Eski Ahit'i keşfeden Alman seyyah Konstantin Tischendorf'la¹⁷⁵ da görüşmüştür.¹⁷⁶

Bu tür hac ziyaretleri diplomatik önem taşıması nedeniyle sıradan Rus hac seyahatlerinden daha fazla yankı uyandırmış ve Osmanlı idaresinde de Grandük Konstantin'in karşılanıp ağırlanması ve hoşnut edilmesi için resmî yazışmalar yapılmıştır.¹⁷⁷ Grandük Konstantin'in seyahatinin akabinde 1872'de Grandük Nikola da

---

¹⁷³ Stavrou, *a.g.e.*, s. 57.

¹⁷⁴ Bu dönemde sadece Rus imparatorluk ailesinden değil Fransa, Avusturya ve Prusya imparatorluk ailelerinden de Kutsal Topraklara ziyaretler gerçekleşmekteydi. Bkz. Hopwood, *a.g.e.*, s. 89-90.

¹⁷⁵ Konstantin Tischendorf, Eski Ahit'i keşfediş süreci için bkz. Saint-Rene Taillandier, "A Russian Mission in Palestine-Tischendorf and the Grand Duke Constantine", *The Eclectic Magazine of Foreign Literature (1844-1898)*, 1866; 3, 6; American Periodicals, pg. 739.

¹⁷⁶ Grandük Konstantin'in Tischendorf'la buluşmasını Tischendorf'un mektuplarında da görmek mümkündür. Bkz. J. Michael Featherstone, *The Discovery of the Codex Sinaiticus as Reported in the Personal Letters of Konstantin Tischendorf*, http://lettres.unifr.ch/fileadmin/Documentation/Departements/Langues_et_litterature/Philologie_classique/Documents/featherstone_tischendorf_correspondence.pdf Ayrıca Tisechendorf'un kaleme aldığı eser için bkz. Constantin Tischendorf, *When were our Gospel Written? An Argument, With A Narrative of the Discovery of the Sinaitic Manuscript*, American Tract Society, New York, 1866.

¹⁷⁷ Kudüs'te olup Petersburg'a geçerken İstanbul'a uğrayacak olan Rus İmparatoru'nun kardeşi Grandük Kostantin ve eşinin karşılanıp ağırlanması için bkz. BOA A.AMD 90/79, 07.1275; Grandük Konstantin'in Kudüs'e ulaştığı ve gösterilen ihtiramata için bkz. BOA İ.HR 169/9096, 21. Za. 1275; Grandük Konstantin ile Prens Alfred taraflarından verilen hediyelerin kabulü için bkz. BOA İ.HR 171/9302, 18. Ra. 1276

Kutsal Toprakları ziyaret etmiştir.¹⁷⁸ Osmanlı idaresi Grandük Nikola'yı karşılamak için gerekli bir takım önlemler almış,¹⁷⁹ Grandük Nikola'nın Mısır'ı ziyareti için de kendisine vapur tahsis etmiştir.¹⁸⁰ Yine 1881'de Grandük Sergey, kardeşi Pavel ve kuzeni Konstantin Konstantinoviç'le birlikte Kutsal Toprakları ziyaret etmiştir.¹⁸¹ Nitekim farklı tarihlerde imparatorluk ailesinden birçok bireyin Kutsal Topraklar'a seyahati gerçekleşmiştir.¹⁸² İmparatorluk ailesinin yanı sıra Rusya'nın Akdeniz Filosu'nda görevli denizciler de Kutsal Toprakları ziyaret etmişlerdir.¹⁸³ Öte yandan bu dönemde yapılan hac seyahatlerinin bir bölümünü de akademik amaçlı seyahatlerdi. Bunlardan Filistin Rus Ortodoks Cemiyeti'nin üyelerinden olan bilim adamlarının seyahatlerinin yanı sıra Moskova, St. Petersburg ve Kazan İlahiyat Akademilerinin desteklediği eğitim amaçlı öğrenci turları da gerçekleşmekteydi.¹⁸⁴

Sınıflı ve tabakalı Rus toplumundan 19. yüzyılın sonlarına kadar yukarıda da üzerinde durulduğu gibi çoğunlukla toplumun eğitilmiş, okur-yazar, zengin kesimleri (zamanla hac seyahatlerine dâhil olmuş ruhban, tüccar, bürokrat, bilim adamı gibi) Kutsal Topraklar'a hac seyahatlerinde bulunabiliyorlardı. Öte yandan fakir, eğitimsiz ancak

---

¹⁷⁸ Stavrou, *a.g.e.*, s. 51.

¹⁷⁹ Önceki sayfalarda bahsedildiği gibi 1872'de Doğu Patrikliklerinin Bulgar Kilisesini ayrılıkçı olarak ilân etmek için toplandığı sırada Kudüs Rum Patriği Kiril'in ilgili belgeyi imzalamadan Grandük Nikolay'ın Kutsal Topraklar'a ziyareti öncesi kendisini karşılamak için erkenden Kudüs'e yola çıkması sonucu çıkabilecek dedikoduları önlemek için de Osmanlı idaresinin tedbir aldığı görülmektedir. Bkz. BOA A.MKT.MHM 442/51, 23. S. 1289.

¹⁸⁰ Grandük Nikola, Yafa'dan İskenderiye'ye gideceğinden kendisi için Mısır'dan münasip bir vapurun Yafa'ya gönderilmesi için BOA A.MKT.MHM 442/50, 23. S. 1289 bkz. EK 4; Grandük Nikola için Mısır'dan tahsis olunan Garbiye Vapuru'nun İskenderiye'den Yafa'ya hareket ettiğine dair BOA A.MKT.MHM 442/54, 28 S 1289.

¹⁸¹ Stavrou, *a.g.e.*, s. 68; Ayrıca bkz. Rusya İmparatoru'nun biraderleri Grandük Serj ile Grandük Pol ve Grandüşes Elizabeth'in Suriye ve Kudüs seyahatlerine dair layiha için BOA Y.EE 12/18, 1298. Z. 29.

¹⁸² Grandük Aleksandr Mihayloviç ve biraderinin Paskalya Yortusu müddetince Kudüs'te bulunacaklarına dair BOA Y.PRK.AZJ 18/72, 30 B 1308; Muteveffa Rus imparatorunun amcazâdesi Prens Aleksander'ın zevcesiyle beraber Mısır'dan Yafa ve Kudüs'e ve sonra da Havran taraflarına gittikleri ve oradan da Şam'a ve Beyrut'a geleceklerine dair BOA Y.A.HUS 325/21, 24. L. 1312.

¹⁸³ Yafa ve Kudüs'e gidecek olan Rusya'nın Akdeniz Filosu Kumandanı Amiral Avelan'a kolaylık gösterilmesi Rus Sefareti'nden iltimas edilmekle mahalline tavsiyede bulunduğu dair BOA Y.A.HUS 291/57, 23. S. 1311; Rus Amirali Eskidkof'un maiyetindeki Rus zabıt ve askerleri ile Kudüs'e ziyaret için geldiğine dair BOA DH.SFR 235/15, 15. N. 1313.

¹⁸⁴ Stavrou, *a.g.e.*, s. 185.

kalabalık Rus köylüsünün hac seyahatlerine dâhil olması 19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başlarında Rus hacılığına farklı bir nitelik kazandırmıştır. Öyle ki bu dönemde Kutsal Topraklar'a gelen Rus hacıların yaklaşık yüzde 80'ini köylü hacılardan oluşmaktaydı.¹⁸⁵

1889'a gelindiğinde hacılık sorumluluğu Filistin Heyeti'nin kaldırılmasıyla Rus Ortodoks Filistin Cemiyeti'ne devredilmiş ve o zamana kadar görülmemiş sayıda 7.780 Rus hacı Kutsal Topraklar'a gelmişti. Öyle ki dönemin önemli bir halk sağlık sorununu oluşturan kolera salgınları dahi Rus hacıların bölgeye seyahatlerini ciddi ölçüde engellememişti.¹⁸⁶ 1910'a gelindiğinde Kudüs'ü ziyaret eden bütün dinlere mensup hacıların toplamı 15.000 iken bu rakamın 9.000'ini Ruslar oluşturmaktaydı. I. Dünya Savaşı başlamadan önce 1913'deki son hac seyahatinde Kutsal Topraklar'a 12.000 Rus Ortodoks hacı gelmişti.¹⁸⁷

Rus köylülerinin Kutsal Topraklar'a olan hac seyahatlerindeki artış ulaşımındaki gelişmeler ve Rus politikaları gereği seyahatlerin köylüler için maddî olarak karşılanabilir hâle getirilmesiydi. Rus hacılar Rusya içerisinde Odessa'ya kadar olan seyahatlerinde trenle Odessa'dan Yafa'ya Rus Buharlı Gemi ve Ticaret Şirketi'nin gerçekleştirdiği seferlerle daha ucuz ve kısa sürede Kutsal Topraklar'a ulaşabiliyorlardı. Öyle ki Rus hacılar bir yıl boyunca geçerli ucuz gidiş dönüş biletleri alabiliyorlar ve

---

¹⁸⁵ Tomas Hummel, "Russian Pilgrims; A Peasant Army Invades Jerusalem", *Jerusalem Quarterly* 44, 2010, s. 40.

¹⁸⁶ Kolera salgınının olduğu 1890 yılında gelen Rus hacılar önceki seneye göre sadece 534 kişi daha azdı. Buna ek olarak bu dönemde Rus hacıların sayısı 1905 Rus-Japon Savaşı sırasında da oldukça azalmıştı. Bkz. Stavrou, *a.g.e.*, s. 183; Öyle ki bu dönemde Rus hacılarınla ilgili Osmanlı belgelerinin bir kısmı kolera salgınları nedeniyle alınması gereken sağlık tedbirleri konusundadır. Bu bağlamda özellikle Rusya'dan gelen hacıların hangi dine mensup olduklarının anlaşılması zordur. Dolayısıyla belgelerde kullanılan "hüccac" gibi kelimelerden kastedilenin Müslüman hacılar olduğu düşünüldüğünde Müslümanlara dair belgelerin çokluğu da dikkat çekmektedir ancak verilen hükümler sadece Müslümanları değil Rus Ortodoks hacıların da kapsamıştır. Bu bağlamda Rusya'dan Hicaz'a gelip geri dönen hacıların arasında kolera görülmediği, ancak Kale-i Sultaniye'ye gelen Tiger ve Tambur adlı Rus vapurlarıyla bundan sonra gelecek vapurların Bahriye Nezareti zabıtlarınca gözetim altında tutularak yolcularının halka karışmalarının önüne geçilmesi gerektiğine dair bkz. BOA ZB. 50/7, 06 S 1323; Rusyalı Müslüman hacıların Sinop Tahaffuzhanesi'ne gelen vapurun yolcuları arasında kolera zuhur etmesine mebni ittihaz olunan tedabir-i sıhhiye. (Harbiye, Tophane, Sehremaneti, Zabtiye, Dâhiliye) bkz. BEO 3195/239620, 24. L. 1325; Gariformerk Vapuru yolcuları arasında koleranın yayıldığına dair bkz. BEO 3198/239849, 23. L. 1325.

¹⁸⁷ Stavrou, *a.g.e.*, s. 184.

Kudüs'te ikametleri sırasında ise dönüş tarihine kadar paralarını Ortodoks Filistin Cemiyeti'nin yetkililerine teslim edebiliyorlardı.¹⁸⁸ Rus hacılar için Kudüs'te misafirhâneler inşa edilmiş olması ve Rus hacılara sağlanan rehberlikle de Kutsal Topraklar'da Rusya'nın görünürlüğünü artırmak için cemiyetin yayınlarında ve imparatorluk ailesinin ziyaretlerinin haberlerinin yarattığı algı, hacılığı popüler hâle getirecekti.

Kutsal Topraklar'da Noel'den Paskalya'ya kadar kalan Rus hacılardan gelen paranın bölge ekonomisi üzerindeki etkisiyle yerli halkın Ruslardan etkilenmesi kaçınılmaz oluyordu. Bölgedeki Rumlar ve tüccarların yanı sıra Rus okullarının bulunduğu yerlerdeki yerel nüfus arasında da Rus dili yaygınlaşmıştı. Öyle ki Metropolitan Antoniy Hrapovitskiy, Kudüs'teki Ortodoks nüfusun büyük bir kısmının Ruslardan oluştuğunu ve Rus hacılardan olan Parfenius ise Beytü'l-lahim'de neredeyse herkesin Rusça bildiğini yazmıştır. Dolayısıyla Kudüs ve Filistin'in diğer bölgelerinde sosyal hayat üzerinde büyük etkiye sahip olan ve I. Dünya Savaşı'nın çıkışına kadar Kutsal Topraklar'da artış gösteren Rus hacılar bölgedeki Osmanlı devlet adamlarını, merkez ve taşra yetkililerini tedirgin ederken¹⁸⁹ Avrupalı güçler tarafından sadece ve saf bir dinî olgu olarak değil aynı zamanda bölgeye yönelik Rusya'nın siyasî ve ekonomik nüfuz yayılması, dolayısıyla bir tehdit olarak görülmüştür.¹⁹⁰

Çalışmanın son bölümünde, hac seyahatlerinin Rus toplumunun her kesiminin özellikle de köylülerin yapabildiği bir eylem hâline gelmesiyle kitleselleşen Rus hac seyahatlerine örnek olarak Stephen Graham'ın *With the Russian Pilgrims to Jerusalem / Rus Köylülerle Kudüs'e (Seyahat)* adlı eserinin seyahat metin incelemesi yapılarak bir "İngiliz Russever" olan Graham'ın ülküleştirdiği Rus köylülüğü ve köylü dindarlığı, bu sınıfın Rus ruhunun katıksız temsilcisi olduğu bakışında Rus köylü hac seyahatini, bu nazariyesinde bütün adımlarıyla ortaya konulacaktır. Onun eserini, çalışmanın sorun başlıkları çerçevesinde anlamlandırabilmek için ilk önce Stephen Graham'ın gazeteci

---

¹⁸⁸ Hummel, *a.g.m.*, s. 40.

¹⁸⁹ Baczkowski, *a.g.m.*, s. 45.

¹⁹⁰ Stavrou, *a.g.e.*, s. 186; Bu noktada 20. yüzyılla birlikte Rus Ortodoks hacılar aracılığıyla Kutsal Topraklar'da (Orta Doğu) artan Rus etkisini anlamak için bu dönemde malum coğrafyaya etki yönünden henüz giriş yapmış Alman nüfuzunu da göz ardı etmemek gerekir.

kimliği, I. Dünya Savaşı öncesi Rusya'daki faaliyetleri ve Rus'un ve Rusya'nın İngiliz algısındaki değişimindeki rolü üzerinde durulup, muhabir olarak katılıp takip ettiği bu Rus köylü hac seyahatinin geniş bir tasviri yapılarak köylü hacılığı teşvik politikalarıyla sıradan insanların emperyal Rus siyasetlerindeki edilgen ancak kitlesel özelliğinin önemi üzerinde durulacaktır.

3. BÖLÜM: KİTLESEL RUS ORTODOKS HAC SEYAHATLERİNE BİR ÖRNEK: GAZETECİ STEPHEN GRAHAM'IN RUS ORTODOKS KÖYLÜ HACILARLA KUDÜS'E SEYAHATI

3.1. İNGİLİZ ALGISINDA DEĞİŞEN RUSYA

İngiltere'de “kaba ve barbar bir krallık” olarak biline gelen Rusya'nın Asya'daki İngiliz emperyal çıkarlarına karşı 19. yüzyılda artan tehdidi, İngiliz algısında kültürel ve jeopolitik bakımdan “Russofobi”nin oluşmasına neden olmuştur.¹⁹¹ 1853'te Kırım Savaşı sırasında bu “iri barbar”ı yenmek için İngiltere'ye yardım edilmesi gerektiği yönünde basın yoluyla yayınlar yapılırken 1870'lerde Doğu Sorunu'nun ortaya çıkışıyla, özellikle de Rus ordularının İstanbul'u işgal planları Rus karşıtı eğilimlerin yükselmesini beraberinde getirmiştir.¹⁹² Öte yandan İngiliz siyaset adamı W.W.Gladstone'un politikaları ve 1876'da yayımladığı kitabıyla¹⁹³ Rusya'nın Osmanlı sınırlarında ilerlemesi İngiliz kamuoyunda ciddi destek bulmuş¹⁹⁴ ve Donald Mackenzie Wallace'ın 1877'de yayımladığı başka bir eseriyle İngiliz kamuoyunun Rus algısında olumlu yönde değişim olmuştur.¹⁹⁵ Michael Hughes'ın adı geçen makalesinde de üzerinde durduğu gibi bu algı değişiklikleri 1880 ve 1890'larda Liberal Parti'nin ılımlı

¹⁹¹ Michael Hughes (a) “Searching for the Soul of Russia; British Perceptions of Russia During the First World War” *Twentieth Century British History* 20, No. 2, 2009, s. 198-99.

¹⁹² İngiltere'deki Russofobi'nin ortaya çıkışı ve tarihsel gelişimiyle için bkz. John Howes Gleason, *The Genesis of Russophobia in Great Britain: A Study of the Interaction of Policy and Opinion*, Cambridge, 1950.

¹⁹³ Gladstone, Osmanlıların bağımsızlık isteyen Bulgarlara yaptıklarını alçakça ve eşi görülmemiş bir zulüm olduğunu ve Türklerin dünyadan tasfiye edilmesi gerektiğini söylemiştir. Bkz. William Ewart Gladstone, *The Bulgarian Horrors and the Question of the East*, London, 1876.

¹⁹⁴ Bu konu üzerine Türkçe literatürde yapılmış en kapsamlı çalışma için bkz. Taha Niyazi Karaca, *İngiltere Başbakanı Gladstone'un Osmanlı'yı Yıkma Planı: Büyük Oyun*, İstanbul, 2011.

¹⁹⁵ *The Times* muhabirlerinden Wallace, eserinde genel olarak Rusya'nın siyasi ve sosyal açıdan Avrupalı devletlerin ilk zamanlarını andırdığı ve aynı gelişimi gösterdiği üzerinde durmuştur. Wallace'ın eseri için bkz. Donald Mackenzie Wallace, *Russia: its History and Condition to 1877*, J.B. Millet, 1910.

kanadının takip ettiği “Russever” dış politika ve Rus romanlarının İngilizce’ye tercümelemleri gibi nedenlerden ötürü devam etmiştir. Ancak yine de Çarlık rejiminin Hindistan’a yönelik tehdidi, emperyal niyetli İngiliz muhafazakârlarının tedirginliğini gideremezken 1902 ile 1907 arasında İngiltere ve Rusya arasında diplomasi alanında gerçekleşen değişiklikler hem İngiliz-Rus ilişkilerine hem de İngiltere’deki Rus algısına önemli etkilerde bulunmuştur. Öyle ki İngiltere’nin, Rusya ile çoktan ittifak hâlindeki Fransa’nın 1904’de Dostluk Andlaşması imzalaması kaçınılmaz olarak Londra ile Petersburg arasında gerçekleşebilecek muhtemel bir anlaşmaya yönelik beklentiler doğurmuştur.¹⁹⁶ Nitekim 1907’de İngiliz-Rus Antantı’nın imzalanması İngiliz-Rus uyumsuzluğunu sona erdirse de bu iyileşme yüzyıl boyunca devam eden karşılıklı şüphe ve uzlaşmazlıklara kesin bir çözüm üretmemiştir. Öyle ki bu yakınlaşmayla Rusya’nın yeniden saldırgan ve yayılcı hâle geleceğini söyleyen İngiliz gazeteci Henry Noel Brailsford gibi her iki ülkede bulunan muhafazakâr kesimi rahatsız etmiş ve büyük eleştirilere neden olmuştur.¹⁹⁷ Bu nedenden ötürü 1907 ve 1914 yılları arasında İngiliz-Rus Antantı’na toplumsal destek sağlamak için birçok önemli girişimde bulunulmuştur. Bunlardan 1909’da iki ülkenin ekonomik ve siyasî ilişkilerini geliştirmek adına karşılıklı siyasî ziyaretler gerçekleştirilirken 20. yüzyılın başlarında Rusya’nın edebiyattan kültüre, bunun yüksek insanlık değerlerinin konu etmeleri noktasında, özellikle Tolstoy ve Dostoyevskiy’in de keşfinden yeniden konumlandırılması Rusya’ya yönelik İngiliz algısındaki değişimi de kolaylaştırmıştır.¹⁹⁸

İngiliz kamuoyuna yönelik yapılan olumlu Rusya imajı çizme girişimleri Rusya’nın geri kalmışlığını kabul ederek Rus kültürünün farklı yönlerini ve “Rus müstesnalığını” gösteren kitap ve makalelerde “Rus ruhu” ve “Kutsal Rusya” gibi Rusya’yı Batılı devletlerden ayıran kavramlar üzerinde durulmuştur. Hughes’a göre geleneksel anlamda propaganda niteliği taşımayan bu çalışmaların yazarları kendilerini kültürel ufuklara

---

¹⁹⁶ Hughes (a), *a.g.m.*, s. 199.

¹⁹⁷ Hughes (a), *a.g.m.*, s. 200; Brailsford’un eseri için bkz. H.N. Brailsford, *The Fruits of our Russian Alliance*, London, 1912; İngiliz ve Rus diplomatik kurumlarının politikalarının hükümet içi ve dışı baskılardan nasıl koruduklarına dair bkz. Michael Hughes, *Diplomacy before the Russian Revolution: Britain, Russia and the Old Diplomacy*, Basingstoke, 2000.

¹⁹⁸ Bu yargıların aşılması, Tolstoy ve Dostoyevskiy’in İngiltere’de artan popülariteleri ve eserlerinin İngilizce’ye tercümelemleriyle pekiştirilmiştir. Bkz. Hughes (a), *a.g.m.*, s. 201.

açılmaya adanmış ve Rus insanlarına karşı ilgi ve sempati duyan birer Russever'di.¹⁹⁹ Bu bağlamda Hughes, I. Dünya Savaşı öncesi 1910-14 arası Rusya'daki gezilerini anlatan kitaplar yayımlayan yazar ve gazeteci Stephen Graham'ın (1884-1975) Rus köylü ruhanîliğinin en önemli İngiliz elçilerinden olduğunu kaydetmektedir. Öyle ki 20. yüzyılın başlarında İngiliz-Rus ilişkilerinde çok tanıdık bir isim olan Stephen Graham'ın *The Times*'daki ölüm ilânında dahi 1914 ve öncesinde İngiliz algısında “Kutsal Rusya” ve Rus köylüsünün idealleştirilmesinde “herkesten daha fazla paya sahip olduğu” vurgulanmıştır.²⁰⁰ Rusya'ya karşı ilgisi Dostoyevkiy'in *Suç ve Ceza* adlı romanını okuduktan sonra başlayan Graham, ilerleyen yıllarda Rusça öğrenmiş ve Rusya'ya ilk seyahatini 1906'da bir aylığına gerçekleştirirken 1907'de ise buraya yazılarıyla geçimini sağlamayı düşünerek kalıcı olarak taşınmıştır.²⁰¹

---

¹⁹⁹ Öte yandan Hughes, kurumsal anlamda resmî İngiliz propagandasının amacının I. Dünya Savaşı sırasındaki İngiltere'nin müttefik ve tarafsız ülkelerdeki imajını olumlu yönde ilerleterek Rusya dâhil İngiltere'nin diğer müttefikleri için ülke içinde daha olumlu bir kamuoyu oluşturmak olduğunu vurgulamıştır. Bkz. Hughes (a), *a.g.m.*, s. 204; Bu bağlamda İngiliz hükümeti I. Dünya Savaşı'nın başlangıcı ile birlikte Rus müttefiki ile ilişkilerini güçlendirebilmek için St.Petersburg'daki İngiliz Propaganda Bürosunun kurulmasına destek vererek Britanya'nın batı cephesinde nasıl savaştığını gösteren filmleri Rus birlikleri arasında dağıttığını ve yine 1916'da birçok Duma üyesiyle birlikte Rus yazar ve gazetecilerinin Londra'yı ziyaretine sponsorluk ederek dönüşlerinde Rusları İngilizlerin savaşa katkıları konusunda ikna etmeleri yönünde çaba gösterdiğini söyleyen Hughes bütün bunların Rusları İngiltere'nin güçlü ve adanmış bir müttefik olduğuna ikna etmek için yapıldığı sonucuna varmıştır. Hughes (a), *a.g.m.*, s. 223; Rusya'yı İngiltere'de müstesna müttefik olarak sunan girişimler ise resmî himayeden yoksun bireysel girişimlerdi. Bunlardan Saroles, Amerika'da verdiği seminerlerle kamuoyunda Rusya'nın imajını Dostoyevskiy ve Tolstoy gibi yazarları kullanarak iyileştirmeye çalışmıştır. Bkz. Charles Saroles, *Great Russia: Her Achievement and Promise*, New York, 1916; Yine J.W. Mackail de bu dönemin Russever yazarları gibi Rus kültürüne vurgu yaparak İngiliz eğitimli kesiminin Rus algısında değişime neden olmuştur. Bkz. J.W. Mackail, *Russia's Gift to the World*, New York, London, 1915; Ayrıca bkz. Hughes (a), *a.g.m.*, s. 205-7.

²⁰⁰ Tez konumuzun kapsamı gereği Stephen Graham'ın 1917 Devrimi öncesi Rusya üzerine eserleri ve düşünceleri üzerinde durulacaktır. Michael Hughes (b), “Stephen Graham and Russian Spirituality: The Pilgrim in Search of Salvation” Anthony Cross (ed.) *A People Passing Rude: British Responses to Russian Culture*, Cambridge, UK, 2012, s. 165.

²⁰¹ Hughes (b), *a.g.m.*, s. 166; Graham, İngiltere'de yeni çalışılmıştır, M. Hughes tarafından hakkındaki monograf çalışması ve makaleleri özellikle belirtilmelidir. Stephen Graham'ın hayatı, zamanı, edebî kalemi ve düşünce dünyasını yansıtan kapsamlı biyografisi için bkz. Michael Hughes, *Beyond Holy Russia: The Life and Times of Stephen Graham*, Cambridge, UK: Open Book Publishers, 2014; Stephen Graham'ın kısa biyografisi için bkz. Michael Hughes, “Graham, Stephen (1884–1975)”, *Oxford Dictionary of National Biography*, Oxford University Press, 2010; Stephen Graham'ın otobiyografisi için bkz. Stephen Graham, *Part of the wonderful scene: an autobiography*, London, 1964; Rusya'da adı Stepan Petroviç olan Stephen Graham, 1910-12 arasında Arhangel'sk'ten Kafkasya'ya kadar tren, bot, yük arabaları

3.2. STEPHEN GRAHAM: SEYYAH KİMLİĞİ - SEYAHAT ANLATISI İLİŞKİSİ

I. Dünya Savaşı öncesi Rusya'daki seyahatlerini kaleme aldığı kitaplarında Graham, Rus Ortodoksluk ruhunun bir ve ayrılmaz olarak modern Rusya'nın karakterini belirlediğini vurgulayarak idealleştirilmiş bir Rusya resmi çizmiştir.²⁰² Çarlık Rusya'sında uzun gezileri sırasında Rus köylülerinin dinsel öğretinin derin sorularıyla ilgilenmediklerini ancak doğal bir takva ile yaşadıklarını ve Tanrı odaklı dünyalarının her bir bölümünde tinsel hissiyatın etkili olduğunu belirtmiş ve bundan oldukça etkilenmiştir. Öte yandan Graham, İngiltere'de kısa zamanda dikkat çeken ve hakkında birçok kritik yazıları kaleme alınan kitaplarında, endüstriyel büyümenin ve şehir hayatının Kutsal Rusya'nın ruhunu aşındırdığını söyleyerek ileriye sürdüğü modern Rusya resminin okuyucularını pek ikna edememiştir.²⁰³ Öyle ki 1916'da Maksim Gorkiy, *Letopis (Kronik)* adlı dergisinde Graham'ı Rusya'yı "ruhanî zenginlik ambarı" olarak görmesinden dolayı kınamış ve gerçekte Rusya'nın büyük bir yoksulluk ve

---

vasıtasıyla ve çoğu zaman yürüyerek seyahat etmiştir. Rus memurları, toprak sahipleri, tüccarlar, ruhbanlar, köylüler, Kozaklar, Eski İnanırlar ve siyasî sürgünlerle karşılaşmış ve çeşitli diyaloglarda bulunmuştur. Bkz.S. G. Pushkarev, "Russia and the West Ideological and Personal Contacts before 1917", *Russian Review*, 24:2, 1965, s. 162-63.

²⁰² Graham'ın Hazar denizinden Karadeniz'e kadar olan bölgenin vahşi hayatında yaptığı yürüyüşlerin detaylı betimlemelerini anlattığı birbiri ardına gelen skeçlerden oluşan kitabı için bkz. Stephen Graham, *A Vagabond in the Caucasus*, London, 1911; Ayrıca Rusya'nın Kuzeyinde Archangel'den Moskova'ya kadar olan seyahati sırasında kaleme aldığı eseri için bkz. Stephen Graham, *Undiscovered Russia*, London, 1912; Karadenizin kuzey sahillerinde yaptığı gezileri anlatan kitabı için bkz. Stephen Graham, *A Tramp's Sketches*, Londra, 1913. Hughes (b), *a.g.m.*, s. 164.

²⁰³ Graham'ın hayalindeki Rusya'nın modernliğe yenilmeye başladığını anlattığı kitabı için bkz. Stephen Graham, *Changing Russia*, Londra, 1913; Graham'ın Rusya hakkında yazdığı kitapları İngiltere'de çok ilgi görmüş ve kitapları hakkında birçok kritik kaleme alınmıştır. Bunlardan William Churchill gibi önemli devlet adamlarının yazıları dikkat çekmektedir. Bkz. William Churchill, "Review of Changing Russia by Stephen Graham", *Bulletin of the American Geographical Society* 47, No. 2 (Ocak) 1915: 136; William Churchill, "Review of Undiscovered Russia by Stephen Graham" *Bulletin of the American Geographical Society* 44, No. 7 (Ocak) 1912: 542.

umutsuzluk içinde olduğunu görmezden geldiğini savunmuştur.²⁰⁴ Graham'ın bizzat Ortodoks Hristiyanlığa mensup olmasının Rusya'ya ve Ortodoksluğa karşı olan eğilimine de bir noktada açıklık getirmektedir.²⁰⁵

Stephen Graham, modern dünyaya karşı hoşnutsuzluğunu Kraliçe Viktorya ve Edward Britanyası'nda şehirleşme ve endüstriyel gelişmeye karşı tepkiyle filizlenen doğa yazımı geleneğinden etkilenen gazeteci olan babası Peter Anderson Graham'dan bir bakıma miras olarak almıştı. Kırsal kesimin idealleştirilmesi, ruhsuz şehirleşmeye karşı bir duruşun yanı sıra kırsalın, modern dünyayı şekillendiren değerlerden daha derin değerlerin kaynağı olarak görüldüğü anlamına geliyordu. Dolayısıyla *pastoralin* idealleştirilmesi, modernleşmenin meydan okumalarına karşı toplu bir duruş ve yanıtı. Bu bağlamda Graham için Rusya, devrimlerden ibaret olmayan, makineleşmeye yüz çevirmiş ve doğal olanı tercih eden insanların yaşadığı bir ülke olmanın yanı sıra modernleşmenin henüz eski yaşam biçimleri üzerinde yıkıcı etkisini göstermediği ruhanî doğrularla vücut bulmuş günlük yaşantının geleneklerinin oluşturduğu bir çeşit kutsal alandı.²⁰⁶ Böylece Rusya, Graham'a sadece Batının ticaret ve sanayisinden uzak bir bölgeyi değil aynı zamanda maddî ve manevî dünyanın bir araya gelerek herhangi bir ülkeden farklı bir yeri oluşturan "Kutsal Rusya"yı ifade ediyordu. Dolayısıyla Graham'ın Rusya'daki seyahatleri, hayatına yeniden yön vermek için hacılık boyutunda anlam arayışları içeren güçlü motiflerle örülmüştü.²⁰⁷

Stephen Graham'ın eserlerinden olan *A Tramp's Sketches* (Bir Yürüyüşün Anlatıları) Graham'ın Karadenizin kuzey sahilleri olan Güney Rusya'nın köy ve kasabalarındaki

---

²⁰⁴ Hughes (b), *a.g.m.*, s. 163-164.

²⁰⁵ Bir sonraki bölümde ele alacağımız seyahat anlatısında İstanbul'da Rus köylü hacıların bulunduğu gemiye binen Graham'ın etrafını bir yığın meraklı kalabalık soru sormak için sarmıştı. Bunlardan yaşlı bir köylü "hangi eyalettesin?" diye sorunca "Don'dan geliyorum ama Rus değilim" diyen Graham'a bu sefer Ortodoks olup olmadığını soran köylüler, "evet Ortodoksum" cevabını alınca sesli bir şekilde Tanrı'ya şükretmişlerdi. Bkz. Stephen Graham, *With the Russian Pilgrims to Jerusalem*, London, 1913, s. 30.

²⁰⁶ Stephen Graham, yazar ve gazeteci olan ve çeyrek yüzyıla yakın *Country Life*'in editörlüğünü yapan Peter Anderson Graham'ın oğlu idi. Anderson Graham yazılarında ekonomik değişimin İngiliz kırsalına etkileri ve köyden kente göç üzerinde durmuştur. Anderson Graham, yazılarında doğanın gizemi ve dünya hakkındaki gerçekliklere doğada ulaşılabileceği üzerinde duran 19. yüzyıl İngiliz yazarları hakkında da yazılar kaleme almıştır. Bkz. Hughes (b), *a.g.m.*, s. 165-6.

²⁰⁷ Hughes (b), *a.g.m.*, s. 167, 165.

günlük hayata dair birçok betimleme içermesine rağmen Rusya'yı anlatmaktan ziyade bir gezginin, keşişin hayatını, bir asinin modern koşullara karşı muhalif duruşunu ve vahşi doğayla buluşmasını anlatmaktaydı.²⁰⁸ Ancak *Changing Russia* (Değişen Rusya) (1913) o kadar farklı bir tonda yazılmıştı ki ilk kitap yazarın hissiyatındaki maddî dünyanın ötesindeki karmaşık doğruları ifade ederken ikinci kitap Rusya'nın geçirdiği sosyal ve ekonomik değişimin ülkenin eşsiz yönü olan kutsal alanını ve buradaki cennetle dünya arasındaki sınırın mesafeli konumunu tehdit ettiğini okuyuculara anlatmaktaydı.²⁰⁹

Graham'ın *Changing Russia* adlı kitabında bahsettiği noktalardan biri de yeni sosyal ve ekonomik düzenin ürünü olan burjuvazinin büyüyen sosyal ve siyasî etkisinden duyduğu endişeydi. Graham, kitabında sevdiği eski Rusya'yı değiştiren gelişmelerden oldukça hayıflanmış ve gezdiği bölgelerde karşılaştığı insanları ve sahneleri ustalıkla tasvir etmiştir. Öte yandan *A Tramp's Sketches* ve *Changing Russia*'nın yayınlandığı dönemde Britanya'daki bazı eleştirilerin Graham'ın felsefî düşüncelerine ve sürekli olarak modernleşmeye yenilen Kutsal Rusya için hayıflanmasına ciddî eleştiriler getirmişti. Öyle ki bu durum Graham'ın bir sonraki kitabı olan *With the Russian Pilgrims to Jerusalem (Rus Hacılarla Kudüs'e)*'in tonu üzerinde önemli etkide bulunmuştu.²¹⁰

Graham, kitabında bir dizi detaylı portre vererek Rus hacıların dinî tutkusu ve şahsî özelliklerini de ortaya koymuştur. Ancak Graham, birçok Rus hacının manevî karakterlerinin kusurlu olduğunu gizlemesine rağmen zaaflarını saklamak için çaba sarf

²⁰⁸ Öyle ki kitap kötülük şehrini yani pratikte Londra'yı, ancak genel anlamda kentsel merkezleri eleştirisiyle başlamaktaydı. Orijinal metin için bkz. Stephen Graham, *A Tramp's Sketches*, London, 1913; Hughes (b), *a.g.m.*, s. 168.

²⁰⁹ Graham, Rostov gibi şehirlerde insanların kiliseleri terk ederek 'elektrikli tiyatrolara' gittiklerini ve burada cinayet ve sadakatsiz karı koca hikâyelerini izlediklerini eleştirmiştir. Bkz. Graham, *Changing Russia*, s. 28; Hughes (b), *a.g.m.*, s. 170.

²¹⁰ Graham, kitabında yüzlerce Rus Ortodoks köylü hacıyla birlikte Paskalyayı kutlamak için Kutsal Topraklara yaptığı seyahati anlatmaktadır. Graham, seyahati boyunca Rus hacıların ayin ve kutlamalarına bizzat katılarak dualar etmiştir. Orijinal metin için bkz. Stephen Graham, *With the Russian Pilgrims to Jerusalem*, Londra, 1913; Ayrıca sonraki bölümde de görüleceği üzere Graham'ın Rus köylü hacıların Kudüs'e seyahati boyunca karşılaştığı İngiliz ve Amerikalıları moderniteye olan karşıtlığından dolayı, Müslüman Türk ve Araplara Ortodoks inancından dolayı, Ortodoks Rum ve Arapları ise Russeverliğinden dolayı "öteki" olarak gördüğü anlaşılmaktadır. Bkz. Graham, *With the Russian Pilgrims*, 1913.

etmemiş ve Kutsal Toprakları tasvir ederken aşırı hassasiyet göstererek duygusallaşmamıştır. Bilakis Graham'a göre Kudüs'e ilk bakıldığında şehrin turist acenteleri ve açgözlü rahipler tarafından her bir karesinin ticarileştirildiği görülmekteydi. Öte yandan Graham, idealde Kudüs'ün eşyanın ticarileştiği maddî görünümünden bağımsız olduğuna inanmış ve bu idealin var olan yozlaşma ve aşınmadan lekelenemeyeceğini söylemiş ve bu prensibi birlikte seyahat ettiği hacıları tasvir ederken de esas olarak almıştır. Bu şekilde Graham, hacıların kusurlarını kabul etme erdemleri, kendi davranışlarını düzeltmede etkili olmasa da kendilerini Kudüs'e getirecek güçte samimi, ruhani açlık olduğuna inanmıştır.²¹¹

Graham, *With the Russian Pilgrims to Jerusalem* adlı eserinde açık ve basit bir şekilde hac ve hacılık hikâyesi anlatarak önceki çalışmalarına nazaran seyahat edebiyatı temelinde daha tatmin edici bir metin inşa etmiş ve *New York Times* (9 Kasım 1913) tarafından en iyi modern gezi yazarı olarak methedilmiştir.²¹² Kitabın etkili olmasının asıl nedeni, yazarın *A Tramps's Sketches*'deki "Kutsal Rusya" hakkında anlaşılabilir fikirleriyle dolu karmaşık anlatıdan ziyade hacıları, somut hatta gerçek, kusur ve takvalı yönleriyle betimlemesi olmuştur.²¹³ Nitekim yine de önceki yazılarında gösterdiği tinsel

²¹¹ Graham, *With the Russian Pilgrims*, 1913; Graham, açık bir şekilde söylemese de vahşi doğada yıllarca yaptığı geziler aslında bir bakıma manevî bir arayışın yani hacılığın bir parçasıydı. Kudüs'e seyahat Graham'a hayatının iki unsurunu; Rus köylülerine karşı duyduğu sevgiyi ve maddî dünyada yaşayan insanların eksik varoluşları hissini bir araya getirme imkânını sağlamıştı. Bu bağlamda gelecek bölümde de görüleceği gibi Graham Kudüs'te Rus köylülerle birlikte bizzat hac ibadetini yerine getirmişti ve bu ibadeti sırasında Rus köylülerine hayranlığı bir o dakar da pekişmişti. Bkz. Hughes (b), *a.g.m.*, s. 172.

²¹² "Russian Pilgrims: Another Saga of Vagabondage by Stephen Graham", *New York Times*, 9 Kasım 1913, Bkz. EK 5; Graham'ın bu eserinin ne kadar dikkat çektiğini aynı yıl gazetelerde çıkan haberler aracılığıyla anlamak mümkündür. Öyle ki Londra merkezli olan bu haberleri Avustralya gazetelerinde de görmek mümkündür. Bkz. "A Great Pilgrimage", *The Sydney Morning Herald* (NSW 1842 - 1954), 8 Kasım 1913; "Jerusalem Christmas Scenes" *West Gippsland Gazette* (Warragul, Vic. 1898 - 1930), 25 Şubat 1913; Yine Graham'ın eseri ile ilgili kritikler yazılmıştır; "With the Russian Pilgrims to Jerusalem by Stephen Graham", *The North American Review* 199, No. 700, 1914, s. 466-467.

²¹³ Graham, Doğu Avrupa'dan yüzlerce göçmenle Atlantik okyanusunu geçişini anlatan sonraki kitabı olan *With Poor Immigrants to America (Fakir Göçmenler Amerika'ya)* adlı eserinde aynı edebî yaklaşımını başarılı bir şekilde devam ettirmiştir. Rus hacılarıyla seyahatini anlatan kitabında olduğu gibi fakir göçmenlerle ilgili kitabı da bir çoğu Graham tarafından çekilen ve okuyuculara tasvir edilen yerler ve insanlar hakkında görsel fikir veren çok sayıda değerli fotoğraf içermektedir. Orijinal metin için bkz. Stephen Graham, *With Poor Immigrants to America*, New York, 1914; Ayrıca Hughes'ın Graham'ın Amerika seyahatlerine dair yazdığı

yaklaşımı terk etmeyen Graham'ın en iyi eserleri Kutsal Rusya ve Rus ruhbanlığının doğasıyla ilgili karmaşık fikirlerinden ziyade keskin gözlemlerine dayalı olanlar olmuştur.²¹⁴

1914 ile 1916 yılları arasında da Rusya ile en iyi şekilde bağlantı kurarak onu İngiltere'ye aktarabilmiş yazarlardan olan Graham, bu dönemde de Rusya ile ilgili birçok kitap yazmıştır.²¹⁵ Graham savaş öncesinde de İngiltere ile Rusya arasında ilişkilerin geliştirilmesi için girişimlerde bulunan *Spectator*'un sahibi John St Loe Strachey tarafından *The Times*'ın sahibi Lord Northcliffe ile tanıştırılmış ve Northcliffe'in kişisel ricasıyla *The Times* ve *Daily Mail*'de Rusya'daki gelişmelerle ilgili yazılar yazmaya başlamıştır.²¹⁶

Kutsal Rusya'nın Britanya için askerî bir müttefikten öte endüstriyel toplumun yabancılaşma eğilimlerine karşı çok şey öğrenebileceği bir dost olduğuna inanan Graham, İngiliz-Rus ilişkilerinin sadık destekçisi olagelen *The Times*'daki yazılarında yeni ve farklı bakış açısını yansıtmıştır. Öyle ki Graham, 13 Ekim 1914'te *The Times*'daki yazısında Almanya'nın, Rus ruhanî kimliğini ve köklü Hristiyanlık geleneğini fark edememiş olmasının Rusya'nın "Slav ırklarının gerçek anası" olarak savaştan zaferle çıkmasını sağlayacağını söylemiştir. Bu bağlamda Graham'ın savaşın ilk yılında *The Times*'daki raporları Tannenberg Muharebesi'nde (1914) Almanların Ruslara karşı zaferlerini görmezlikten gelerek Kutsal Rusya'nın ittifak devletlerinin

---

makalesi için bkz. M. Hughes, "The Visionary Goes West: Stephen Graham's American Odyssey", *Studies in Travel Writing* 14, No. 2, 2010, 179-196.

²¹⁴ Bir 19. yüzyıl Rus eleştirmeni olan Dmitriy Pisarev, Slavsever yazar Ivan Kireyevskiy için "sanatçı olarak doğmuş ancak kendisini düşünür olarak hayal etmiş" demiştir. Michael Hughes, makalesinde bu durumu Stephen Graham'a Britanya'daki okurlarına Rusya'yı anlatmak için verdiği çaba için uygulamıştır. Bkz. Hughes (b), *a.g.m.*, s. 174.

²¹⁵ Graham'ın savaş yıllarında yazdığı eserlerinden *Russia and the World*'ün bir kısmı gazete yazılarından oluşmaktadır. Orijinal metin için bkz. Stephen Graham, *Russia and the World*, London, 1915; Yine Graham'ın Doğu ve Batı Hristiyan gelenekleri arasındaki ilişkiyi incelediği ve Katolik ve Protestanların hayatın maddî boyutundan ziyade manevî boyutuna odaklanarak "Rus İdea"sını nasıl öğrenebilecekleri üzerine fikir yormaları gerektiğini anlatan eseri için bkz. Stephen Graham, *The Way of Martha and the Way of Mary*, London, 1915; Hughes'a göre Graham, bu dönemde Maurice Baring, Harold Williams ve Bernard Pares'i gibi İngiliz gazetecileri gölgede bırakmasına rağmen bugün daha az bilinmektedir. Bkz. Hughes (a), *a.g.m.*, s. 216.

²¹⁶ Hughes (a), *a.g.m.*, s. 214, 216; Ayrıca Hughes (c), "The Traveler's Search for Home: Stephen Graham and the Quest for London", *The London Journal* 36, No. 3, 2011, s. 213.

saldırılarına rağmen “ulusal kimliğini” korumak için kararlılığına vurgu yapmış ve 1915’deki Rus yenilgilerine rağmen “1812 ruhunun” sonunda hâkim olacağını savunmuştur.²¹⁷ Nihayet Rusya 1917 Devrimi gerçekleşmiş ve Rusya I. Dünya Savaşından çekilmiştir. Ancak Stephen Graham gibi Russeverler, Rusya’nın müstesnalığının endüstrileşme ve Batı tarzı liberal modernleşmeden korunup sakınmasından kaynaklandığını savunanlar için bu durumu kabullenmek zor olmuştur. Öyle ki Graham’ın devrimden sonra Rusya’ya gitmek istemesi İngiliz yetkililer tarafından eski Rusya’ya karşı bağlılığındaki ününden dolayı “Yeni Rusya” ile diplomatik ilişkileri daha da karmaşık hâle sokmamak için reddedilmiştir.²¹⁸

1920’ler ve 1930’lar boyunca da Rusya hakkında yazmaya devam eden Graham,²¹⁹ 90 yıllık hayatı boyunca seyahatnâmelerden romanlara, biyografi ve makale derlemelerinden gazete ve dergi yazılarına kadar 50’den fazla kitap yayınlamıştır.²²⁰

²¹⁷ Hughes (a), *a.g.m.*, s. 215; Burada “1812 ruhu” ile kastedilen Rus tarihinde *Vatanseverlik Savaşı* olarak bilinen savaşla (Napolyon’un 1812’de Moskova’yı istilası sonucu aldığı yenilginin ardından Avrupa egemenliği hayalleri için sonun başlangıcını temsil eden savaş) Rus milliyetçiliği üzerinde yaptığı etkisi sonucu Rus ulusal kimliğinin güçlenmesine neden olan ruhtu. Graham savaşın başladığını Orta Asya’da bir Kozak köyünde haber almış ve Rusya’nın kime karşı savaştığını (İngiltere ya da Almanya) kendisi dâhil henüz kimsenin bilmediğinden bahsetmiştir. *The Times*’dan aktarılan haber için bkz. “There is War. The News in A Cossack Village. How the Russia Sent Off Her Men”, *The World’s News* (Sydney, NSW: 1901 - 1955), 24 Ekim 1914; Graham’a göre Polonya’da Almanlara karşı Rusların üstün askeri başarıları için bkz. “With The Russians. The Fighting in Poland Germans. Thrown Back Ten Miles”, *The Riverine Grazier* (Hay, NSW: 1873 - 1954), 27 Ekim 1914; Graham, savaş boyunca gazetelerde Rusya yanlısı haberler kaleme almıştır. Bunlardan Almanların Polonya’yı işgali sonrası “Polonya’nın İstirabı”na dair kaleme aldığı haberler için bkz. “Suffering Poland: Horrors of German Invasion” *Queensland Times* (Ipswich) (Qld.: 1909 - 1954), 30 Ocak 1915; Graham aynı zamanda II. Nikolay’ı öven yazılar da kaleme almıştır. Bkz. “The Great White Tsar: An Outstanding Figure Of The War, The Evolution Of An Emperor And How It Happened”, *Sunday Times* (Sydney, NSW: 1895 - 1930), 12 Eylül 1915.

²¹⁸ Öte yandan Hughes’a göre bu durum İngiliz Russeverler arasında da ayrılığa neden olmuştu. J.W.Mackail gibi İngiliz Russeverler Çarlığın yıkılışını hoş karşılamış ve Rusların özgürleşmesi için bir fırsat olarak görmüştür. Bkz. Hughes (a), *a.g.m.*, s. 225.

²¹⁹ Graham’ın eserlerine dair tam bir bibliyografya için bkz. M.Helmerts, ‘Stephen Graham’, *Dictionary of Literary Biography* 195, 1998, s. 137–54.

²²⁰ Michael Hughes, “Graham, Stephen (1884–1975)”, *Oxford Dictionary of National Biography*, Oxford University Press, May 2010. Graham’ın bu dönemde Rusya ile ilgili yazdığı kitaplarının çoğunluğu Rus çarlarının biyografileridir: *Peter the Great: A Life of Peter I of Russia Called the Great* (1929), *Ivan the Terrible of Russia* (1932), *Boris Godunof* (1933), *A Life of Alexander II, Tsar of Russia* (1935); Ayrıca Rusya’nın Komünistlerin kontrolüne geçişine dair üzüntüsünü anlatan kitabı *Russia in Division* (1925) Bolşevik devrimin Batı dışı değerlendirilmeleri için devrin görüşlerinin anlaşılmasındaki edebiyattan sayılmalıdır.

Edebiyat ve gazeteciliğe katkıları sadece Rusya üzerine yazdıklarıyla sınırlı olmayan Graham, I. Dünya Savaşı'ndan sonra Kuzey Amerika'da yaptığı seyahatlere dair kitaplar da yayınlamış ve II. Dünya Savaşı yıllarında ise BBC için çalışmıştır. Öte yandan hayatının son elli yılında Rusya'ya gitmediği ve kitaplarının yarısının Rusya'yla ilgili olmadığı hâlde “Kutsal Rusya”nın elçisi olarak hatırlana gelmiştir.²²¹

3.3. STEPHEN GRAHAM'IN *WITH THE RUSSIAN PILGRIMS TO JERUSALEM* / *RUS HACILARLA KUDÜS'E (SEYAHAT) ESERİ: SEYAHAT METNİ İNCELEMESİ*

Rus yazarların kitaplarını hacılığa dair bir hikâye bulabilmek için tarayan Stephen Graham, seyahat anlatısının ilerleyen sayfalarında, edebî kalemi olan hiçbir Rus'un hacılarla birlikte gezip hikâyeleştirmedeği için bu tür bir edebiyatın (derlenmiş hikâyeler, anekdotlar ve romanlar) hiç var olmadığını dolayısıyla hacılığı ve dindarlığı da küçümseyen Rusya'nın Batılılaşmış kültürü ve Rus kültürlü sınıfının bu ilgiden yoksun olmasından dolayı, bu “ezelî hacılığın” nasıl unutulmamış hâlde bilakis bu kadar coşkun kaldığını çok tuhaf bulmuştur. Bu tespitin alt-metinde Rusya'nın Batı modernlik tasavvurlarıyla ilk tanışan asilzadegân ve üst sınıfların içeriye, bu kendi milletlerine bakışındaki kırılmayı görmek de vardır.²²²

Graham, Rus köylü hacılığının potansiyel bir ulusal destan (*saga*) olduğunu ancak destan olabilmesi için bir Rus tarafından yazılması gerektiğini de söylemiş ve “biz İngilizlerin ulusal hayatında böyle bir simge olmuş olsaydı, kesinlikle çok uzun zaman

---

²²¹ Michael Hughes, “Graham, Stephen (1884–1975)”, Graham'ın daha sonraki çalışmaları da kırsal toplumun mistik dünyasına yönelik nostaljiyle dolu anti-modern pastoralizm ve şehir hayatının ritmiyle bağdaşmazlıktan kaynaklanan ikileme karakterize olmuştur. Bkz. Hughes (c), *a.g.m.*, s. 211.

²²² Graham, *a.g.e.*, s. 215.

önce ölümsüzleştirilirdi.” demiştir.²²³ Öyle ki Graham, ölümsüzleştirdiğini düşündüğü Rus köylü hacılarıyla Kudüs’e seyahatini şu sözleriyle ifade etmişti.

“The adventure of which I tell was unique and splendid, a thing of a lifetime. Whatever happens to me on my wanderings over the world in the coming years, I have little doubt that even when I am old and gray I shall look back to it as the most wonderful thing I ever found on the road, the most extraordinary procession I ever stepped into. It has also been a great discovery. Jerusalem is a place of disillusion for the tourist who would like to feel himself a pilgrim, but here in the peasant world is a new road and indeed a new Jerusalem.”

“Bu anlattığım eşsiz ve görkemli macera, ömürlük bir şeydi. Gelecek yıllardaki gezilerimde başıma ne gelirse gelsin, yaşlanıp kırıştığında saçlarım o zaman dahi ona (:Kudüs’e Rus köylüleri ile seyahate) yolda bulduğum en harika şey olarak bakacağıma dair çok az şüphem var. Aynı zamanda büyük bir keşifti. Kudüs, kendini hacı olarak hissetmek isteyen bir turist için hayal kırıklığı iken (Rus) köylü dünyasında yeni bir yol ve aslında yeni bir Kudüs’tür.”

Buna göre, yaşadığı bu maceranın eşsiz ve görkemli bir hayat tecrübesi olduğunu söyleyen Graham, sonraki seyahatlerindeki tecrübeleri ne olursa olsun yaşlandığında dahi en harika tecrübenin bu Rus köylüleriyle Kudüs’e seyahati olduğunu okuyucularıyla peşinen paylaşarak aslında seyahati boyunca aktaracağı Rus köylü imgesinin ön iletisini vermiştir. Nitekim bunu kendisini hacı hissetmek isteyen turistler için Kudüs’ün hayalkırıklığı olduğunu ancak Rus köylüler için buranın yeni bir dünya ve yeni bir Kudüs olduğunu söyleyerek aslında köylülerin kendisinin Kudüs’ü Kutsal Şehir kılan önemli bir faktör olduğunu ima etmiştir. Graham, yine peşinen Kudüs’te

---

²²³ Dolayısıyla bu tür faktörlerin Graham’ın Rus köylü hacılarıyla Kudüs’e götürün bir motivasyon olduğu da söylenebilir. Bkz. Graham, *a.g.e.*, s. 216.

bulunan Rus köylüsü haricinde kalan kesimleri, temsilleri ve diğer din gruplarını, bunlardan hacı olanları da dışlamış ve “ötekileştirmiştir”.²²⁴

Graham, Rus köylü hacılığının aslında içinde bulunduğu çelişkilerle birlikte bir seyahat metni kaleme almıştır. Metni incelerken kitlesel bir Rus köylü hac kervanının Rusya'nın en ücra köşelerinden Kudüs'e seyahatini, Kudüs ve civarındaki Ortodoks Hristiyanlık için kutsal atfedilen birçok mabede ziyareti üzerinde de durulduğu görülmektedir. Graham, köylülerin güzergâhını kendi güzergâhı yapmıştır. Metnin ayırksı dokusu bu açıdan da önemsenmiştir. Zira seyyah gazeteci Graham'ın Rus köylülerine yaklaşımını analiz etmeye imkân verdiği gibi Rus köylülerini Kutsal Topraklar'a götüren çağ motivasyonlarını, seyahat koşullarını, iaşelerini, konaklama imkânlarını, manevî hazzı yaşatan dinî ortamın uhrevîliğini ve bunun gibi birçok ayrıntılı bilgiyi de bu çapta kitlesel nitelikte yerinden yurdundan ayrılabilen (kapalı) Rus köylüsünün köyünden çıkaracak seviyeye kendisini hazırlayarak hac seyahatini (tek başına köylülüğün, ziraî sınıfların merkezindeki bu kitlenin 'geri kalmışlık' durumu) kendi döneminde bu kadar kapsamlı ele alınmadığı bilindiğinde Graham'ın verdiği bilgilerin eşsiz olduğu, kendi zamanında kısmen de olsa farkedilebilmiştir. Bu durum, elbette Rusya bilinmezi noktasında anlaşılabilir.

Öte yandan Graham, eserinde seyahatinin zamanı konusunda kesin bir tarih vermezken Rusya'ya geri dönüşü sırasında devam eden savaşın Türk-İtalyan Savaşı olduğunu kaydetmiştir. Graham'ın seyahatnâmesinin 1913 yılında yayımlandığı bilindiğinde, adı geçen savaşın 1912 Trablusgarb Savaşı olduğu anlaşılmaktadır.²²⁵ Bu durumda Ortodoks Hristiyanlarının 1912 yılı Paskalyası'nın (Yortu) tarihi 7 Nisan Pazar günü olarak hesaplandığında ise Kudüs'te Paskalya'yı kutlayan bu Rus hacıların yolculuğa 2-3 ay öncesinden başladığı dolayısıyla en erken Ocak gibi yola çıkarak Mart gibi Kudüs'e vardıkları hesaplanmıştır.²²⁶ Bu bağlamda Graham, Rus hacılarıyla Kudüs'e

²²⁴ Stephen Graham, *With the Russian Pilgrims to Jerusalem*, London 1913, s. v; Ayrıca bu bağlamda Graham'ın Rus köylü hacılarıyla Kudüs'e seyahati boyunca karşılaştığı İngiliz ve Amerikalıları ayrıca zengin Rusları modernlikle olan karşıtlığından dolayı, Müslüman Türk ve Araplara sahip olduğu Ortodoks inancından dolayı, Ortodoks Rum ve Arapları ise Russeverliğinden dolayı “öteki” olarak gördüğü anlaşılmaktadır.

²²⁵ Graham, *a.g.e.*, s. 303.

²²⁶ The Date of Orthodox Easter 1875 to 2124, <http://www.smart.net/~mmontes/OrthEasttbl.html#T3>

seyahati sırasında gemideyken Paskalya'dan hemen önceki gün olan Kutsal Cumartesi günü bitecek Büyük Oruç (Lent: 40 günlük Perhiz) hâle devam etmekteydi. Dolayısıyla Kutsal Yerler gezilirken de Büyük Oruç devam etmekteydi. Ancak seyahatin zaman eksikliği Graham'ın seyahati sırasında gün gün tarih vermemiş olmasından kaynaklanmaktadır. Nitekim seyahat sırasında gezilen yerlerin sırasıyla gezilip gezilmediği ya da tam olarak hangi tarihlerde gezildiği çalışmanın tematik zamanın metne göre belirlenmesinde yazarın eksilteli bilgi tasarrufundan dolayı sıkıntılı olmuştur. Dolayısıyla 1912 yılı Paskalyası'nı 7 nisan Pazar günü olarak esas alarak Graham'ın bahsettiği Kutsal günlerin Paskalya'dan kaç gün önce olduklarını da hesaba katarak 1912 yılı takvimi üzerinden bu günlerin tarihlerini hesaplamaya çalışıldığı belirtilmelidir.²²⁷

3.3.1. Seyahat Coğrafyasının Sınırları ve Fiziki Koşullar

Stephen Graham,²²⁸ Rus köylü hacıların Kudüs'e yolculuklarına değinirken önceki yıllarda (1912 öncesi) otuz günü aşkın yıkık dökük hâlde olağanüstü zorluklarla gemilerle Odessa, Sivastopol ve Taganruk'dan ve çok sayıda hacının da, özellikle "zavallı Ermeniler"ın Kafkaslar ve Trans-Kafkasya üzerinden Kars ve Asya Türkiye'sinden ve Suriye üzerinden yürüyerek geldiklerini seyahatnâmenin sonraki sayfalarında kaydetmiştir. "Muhammedîler"ın ise karadan gelen Hristiyan yolcuları infaz ettiğini, hatta Kırım Savaşı öncesi Türklerin ve Arapların öldürdüğü ya da işkence

²²⁷ 1912 yılı takvimi için bkz. Takvim 24, <http://takvim-24.com/a/takvim/1912>

²²⁸ Graham'ın seyahati sırasında henüz 28 yaşında olduğu bir köylü hacıyla yaptığı konuşmadan anlaşılmaktadır. Bkz. Graham, *a.g.e.*, s. 253; Graham'ın seyahati sırasında geçtiği ve bizzat ziyaret ettiği yerler başlıca şu şekilde sıralanabilir. (Odessa) İstanbul, Çanakkale Boğazı, Aynaroz, Selanik, İzmir Körfezi, Efes, Sakız Adası, -Sisam, Kos ve Rodos Adaları- Batnaz Adası, Antalya, Mersin, Kıbrıs, Kilikya, Adana, İskenderun Körfezi, Suriye, Beyrut, Lübnan, Mount Camel, Yafes Şehri, Kaifa, Yafa, Kudüs (Kutsal Kabir Kilisesi, Şeriya Nehri, Ölü Deniz), Celile (Nasıra, Taberiye Gölü)... Ancak bunlar haricinde Graham'ın bahsettiği birçok yer mevcuttur. Graham'ın eserinde verdiği seyahat coğrafyasını gösteren harita için bkz. Graham, *a.g.e.*, s. 307. Ayrıca bkz. EK 6.

ettiği zavallı Rus hacı sayısının fevkalade olduğunu vurgulamıştır. Öyle ki Graham'ın notlarında, Küçük Asya'ya seyahat edenlerin yüzde 50'ye yakını hikâyelerini anlatmak için Rusya'ya asla geri dönemezlerdi.²²⁹

Ancak şimdi gemilerin gelişmesi ve biletlerin dilencilerin bile ödeyebileceği kadar ucuzlamasıyla her şey değişmiş ve bu şekilde hacılar güvenli bir şekilde Kutsal Topraklar'a gelip aynı şekilde köylerine geri dönme imkânı bulmuşlardı. Dolayısıyla artık hacılar Küçük Asya üzerinden yürümeyi düşünmüyor, köyünden limana kadar yürümek yeterli iken, çoğu hacı Rusya içindeki yolculuğunu yürüyerek değil trenle yapıyordu ve hatta bazıları trenlerde koltuk altında ücretsiz seyahat edebiliyorlardı. Nitekim bir zamanlar sayılı hacı varken şimdi binlercesi Kutsal Topraklar'daydı.²³⁰ Ancak Graham'ın haccın maliyeti ve maddiyatı, imkân boyutunun öne çıkartarak verdiği bu tespitleri, Rus köylülüğünün refahıyla ilişkilendirmek zordur.²³¹

Graham, Rus hacıların bölge haritasına değinirken Rusya'nın en ücra köşelerinden geldiğini belirtmiş ve neredeyse hiçbir hacının aynı eyaletten başka bir hacıya rastlamadığını (ki “bu eyaletler Batı'daki krallıklar kadar genişti”) söylemiştir. Karpatyalı bir adam Urallardan bir köylüyle, Arhangelsk'li Kafkasya steplerinden gelenle, Dinyeperli Peçora'lıyla, Novgorod'lu Sibiry'a da Baykal'ın ötesinden bir hacıyla konuştuğunu yazmıştır.²³² Denilebilir ki, birbirine uzak geniş Rusya burada birleşmektedir. Haccın bir işlevi de budur. Hacılar, yolculuğun Rusya kısmı ile Kudüs'te de ortak çekilen meşakkatte de birleşiyorlardı. Bu hacılar deniz yolculuğuna başlamadan önce Rusya içinde binlerce kilometre (Odessa'ya) yol yürüyordu ve birçoğu

---

²²⁹ Graham'a göre hacılar için Kutsal Topraklar'a giderken yolda öldürülmek önemli bir şey olarak görülmüyordu. Nitekim Rus hükümeti Hristiyan tebaasını korumak için Türkiye ile savaşmadığı gibi bu anlamda Avrupa'nın gözünde kendini haklı çıkaramamıştı. Bkz. Graham, *a.g.e.*, s. 96;

²³⁰ Graham, *a.g.e.*, s. 97.

²³¹ Bu bağlamda Rus köylüsünün son devir 1917 Bolşevik devrimi öncesindeki maddî sefaleti düşünüldüğünde Graham'ın söylediğinin aksine Kutsal Topraklar'a seyahat etmenin o denli kolay olmayacağı da aşikardır. Devrime kadar Rus köylülerinin kırsal ekonomisini, köy kominitelerini, siyasi rollerini ve toprak sahibi efendileri ile ilişkilerini (serflik yapısı) inceleyen birçok temel eser vardır. Bkz. David Moon, *The Russian Peasantry 1600-1930: The World the Peasants Made*, Longman, London, 1999; Jerome Blum, *Lord and Peasant in Russia from the Ninth to the Nineteenth Century*, Princeton University Press, 1961; David Moon, *Abolition of Serfdom in Russia: 1762-1907*, Longman, Harlow, 2001.

²³² Graham, *a.g.e.*, s. 65.

da yolda helâk oluyordu.²³³ Odessa'dan sonra da bir geminin ticarî yükümlülüklerini yerine getirmesi durumunda Karadeniz'den Yafa'ya gelmesi ise 15 gün alıyordu.²³⁴

Graham'ın belirttiğine göre hacılar, Odessa'dan, Sivastopol'den ya da Batum'dan binip Yafa'ya ulaşana kadar aslında sadece Kutsal Toprakları ziyaret etmiş olmuyor, aynı zamanda bütün *Levant*'ı gezerek “günlük hayatı” görmüş oluyorlardı.²³⁵ Bu bağlamda Kutsal Topraklara seyahat hacılığın ötesinde Rus köylülüğünün dış dünya ile tanışması anlamına geliyordu. Öyle ki yolcuk boyunca durulan limanlarda ana karaya inmek için kayıklara binen hacılar, kendilerinden fahiş fiyat isteyen Türk kayıkçılarla kavga ediyor ve buralarda her ses ve görüntüye ilgi göstererek hiçbir ayrıntıyı kaçırmıyorlardı. İstanbul'da motorlu otobüsleri, Selanik'te elektrikli tramvayları, İngiliz, Alman seri üretim mallarını ve Türkiye'deki şekerin ucuzluğunu gördükçe şaşırıyorlardı. Bu şaşkınlığın ardından diğer tespiti kendi yaşadıkları yerlerle kıyaslamaları idi.²³⁶

İstanbul'da Rus hacılarla gemiye bindiklerinde yazar, 560 köylü hacının, 21 birinci sınıf, 27 ikinci sınıf, 60 üçüncü sınıf yolcu kapasiteli küçük bir gemi olan *Lazarus*'da, Thames vapurundan biraz büyük diyerek, Odessa'dan Yafa'ya kadar seyahat edeceklerini hemen not etmiştir.²³⁷ Birinci, ikinci ve üçüncü sınıftaki yolcuları Araplar, Arnavutlar, Rumlar, Yahudiler oluştururken, Rus köylü hacıların ise her yerde olduklarını gözlemlemiştir.²³⁸ Hacılardan 400'ünün karanlık ve kirli gemi ambarında, geri kalanının ise açık güvertede uyuduğu²³⁹ bu gemide, 560 hacı için sadece üç adet

---

²³³ Graham, *a.g.e.*, s. 10.

²³⁴ Graham, *a.g.e.*, s. 36.

²³⁵ Graham, *a.g.e.*, s. 71; Ayrıca Graham, Uralların tepesinden Orenburg'a 500 verst uzaklıkta bir bölgeden genç bir hacıya yakınlık duymuş ve kendisiyle uzun uzun konuşmuştu. Öyle ki bu hacı ormanlarla çevrili köyünden Ocak ayında yola çıkmıştı. Bkz. Graham, *a.g.e.*, s. 67.

²³⁶ Graham, *a.g.e.*, s. 57.

²³⁷ Graham, İstanbul'a kadar hacılara katılmadığını ancak Karadeniz'e kadar yolculuklarını canlı bir biçimde hayal ettiğini söylemiştir. Graham, *a.g.e.*, s. 71; Graham'ın seyahatnâmesinde İstanbul'a kadar nasıl geldiğini tam olarak belirtmese de bu yönde bazı ifadeler kullanmıştır. Graham, Kırım'dan Karadeniz kıyısı boyunca Türk sınırına doğru seyahat ederken Beytül-lahim'e doğru yaklaştığını düşündüğünü dolayısıyla Kutsal Topraklar'a geldiğinde ilk gittiği yerlerden birinin Beytül-lahim olduğunu söylemiştir. Bkz. Graham, *a.g.e.*, s. 22.

²³⁸ Graham, *a.g.e.*, s. 34.

²³⁹ Graham, *a.g.e.*, s. 9.

tuvalet vardı.²⁴⁰ Geminin karanlık merdivenlerinden aşağıya, iç kısımlara inildiğinde hacıların burada nasıl yaşadıklarını görmek mümkündü. Graham için orası unutulamayacak kadar çarpıcı, karanlık, kokuşmuştu.²⁴¹ Her yer karanlıktı, yerlerdeki çuvalların arasında erkek ve kadın Rus köylüler yatıyordu. Karanlığın en sonunda da farelerin kemirdiği anlaşılan ikonlar ve mumlar vardı. Burası hastalıkla dolu halsiz, kör, sakat, kalkıp güneşi görmeye mecali olmayan insanlarla doluydu. Öyle ki Graham, geceyi burada geçirmek için kendine yer bulsa bile burada kalamayacağını söylemiştir.²⁴² Geceyi soğukta geçirmeyeceği hiçbir yer olmadığını söyleyen Graham²⁴³, sonunda geminin üst katında bulunan bir marangoz masasını iyice temizleyip aletleri kaldırdıktan sonra geceyi burada geçirmişti. Nitekim Graham (İstanbul'dan) Yafa'ya ulaşana kadar rahatsız olsa bile temiz olan bu tezgâhta on iki gece uyumuştur.²⁴⁴

Hacıları taşıyan gemi Karadeniz'in güzelliklerinden sonra boğazın girişinde durmuş, Türk yetkililer gemiye gelip herhangi bir silah olup olmadığına dair arama yapmış ve bütün hacılar boğazın güzelliğini görmek için uyanık kalmışlardı.²⁴⁵ Gemi İstanbul'dan çıktıktan sonra Çanakkale boğazı ve bir sürü küçük adacıktan sonra sabah Aynaroz'a ulaşmış; ancak, havanın rüzgârlı olması nedeniyle çoğu hacı hasta olmuştu.²⁴⁶ Aynaroz'dan ayrıldıktan sonra taze meltem esintileriyle dolu güneşli ve çok zevkli bir yolculuğun ertesi günü Selânik'e varılmıştı. Gruplar hâlinde oturan hacılar İncil okuyup dinlemiş, hikâyeler anlatıp şarkılar ve ilâhiler söylemişlerdi. Ancak herşey çok güzel ve mutlu giderken üç gün sürecek fırtına, hastalık ve terör başlamıştı ki Graham'a göre

---

²⁴⁰ Graham, yolculuğun devamında güvertenin sadece bir tarafındaki tuvaletin önünde 50 kadar hacı beklediğini söylemiş ve 600-700 kadar yolcu için 3 tuvaletin ne kadar az olduğuna değinmiştir. Bkz. Graham, *a.g.e.*, s. 40; Ancak Graham, köylülerin maneviyatını vurgulamak için tanıştığı bir hacının söylediği bir sözü vurgulamaktaydı; "Şikayet etmemeliyiz." Bkz. Graham, *a.g.e.*, s. 9.

²⁴¹ Graham, *a.g.e.*, s. 34.

²⁴² Graham, *a.g.e.*, s. 35.

²⁴³ Graham, *a.g.e.*, s. 34.

²⁴⁴ Graham, *a.g.e.*, s. 36.

²⁴⁵ Graham, *a.g.e.*, s. 72.

²⁴⁶ Graham, Çanakkale boğazındaki rüzgârdan dolayı hacıların yüzde 80'inin hasta olduğunu söylemişti. Bkz. Graham, *a.g.e.*, s. 40.

Akdeniz üzerindeki bu şiddet, Ege Denizi'nde zaman zaman duyulan rahatsızlıkla kıyaslanamazdı.²⁴⁷

Graham “Denizde yolculuk etmeyenler Tanrı’ya asla dua etmezler” anlamına gelen bir Rus atasözünü fırtına sırasında gemideki hacılardan çok sıklıkla duyduğunu ve bütün gün insanların mutsuz ve gemicilerin küfür ettiğini ancak akşama doğru “Tanrı’nın sadık kullarının dualarını duyup sularını sakinleştirdiğini” söylemiştir.²⁴⁸ İzmir körfezinden ayrılırken rüzgâr durmuştu ve muhteşem bir sessizlik vardı, ta ki gece yarısına doğru güneye dönerken Sakız adasıyla ana kara arasında kasırga gücünde bir rüzgâr çıkana kadar. “Deniz çılgına dönmüştü”; öyle ki uykuya dalan hacılar uyanıp dua etmeye başlamışlardı.²⁴⁹

Gece boyu devam eden fırtınadan dolayı gemi Sakız adasında iki kere durmuş, üç saat beklemiş ve bu sırada da bir yolcu almıştı. Gemi, şafakta Sisam, Kos ve Rodos adalarının güneyine doğru çok şiddetli bir rüzgârla ilerlemiş, bu sırada fırtına ve rüzgârdan dolayı gemide bulunan yaklaşık 400 kadının hepsi de hasta olmuştu. Rodos’a gelince rüzgâr hafiflemiş ancak Ege’den Akdeniz’e geçerken geminin hareketlerinde dahi bir değişiklik gerçekleşmişti. Geminin yönü Mersin ve İskenderun körfezine doğru doğuya dönmüştü. Fırtına ertesi gün de devam etmiş ve bu seyahat sırasında gemideki Rus mürettebat bile hastalanmıştı. Graham, Mersin’e geminin bir türlü ulaşamadığını belirterek bu durumun kendisine çok gizemli geldiğini söylemiştir.²⁵⁰ Nitekim Graham, gemideki yetkililere neden yolun bu kadar uzun, 36 saat daha uzun sürdüğünü de soracaktır: Yetkili fırtınalı havalardan ve herhangi bir olası problemden dolayı kıyıya yakın gittiklerini, kıyının girintili ve gemi güvenilir olmasına rağmen 1860 yapımı olduğunu söylemiştir. Graham, bu kıyılarda yüzlerce *mil* (1.609334 km’lik uzunluk birimi) boyunca hiçbir kasaba olmadığını ve bu bölgenin daha önce seyahat ettiği Kafkasya ve Kırım kıyılarından daha korkutucu olduğunu belirtmiştir.²⁵¹ Onun şu

---

²⁴⁷ Graham, *a.g.e.*, s. 39.

²⁴⁸ “Who has not been upon the sea has never prayed to God” bkz. Graham, *a.g.e.*, s. 40.

²⁴⁹ Graham, *a.g.e.*, s. 41.

²⁵⁰ Graham, *a.g.e.*, s. 42.

²⁵¹ Graham, *a.g.e.*, s. 43.

ifadesi bu zor yolculuk için kadercı bakışını da gösterir gibidir: “sanki Doğu’ya bir türlü gidilemiyordu”.

Graham, Rus kaptanın “Artık bizim elimizde değil” ve fırtınanın daha da şiddetlenmesiyle Kaptan “yarım saate denizin dibini boylayacaklarını” söylediğini ve papazdan dua etmesini istediğini duymuştur. Bunun üzerine Papaz hacılarıyla Aziz Nikola ikonun önünde dua etmeye başlamıştı.²⁵² Graham’a göre “Sanki dualar işe yaramış” ve ertesi sabah fırtına durmuştu. Mersin limanına ulaşınca hacılar Tanrı’ya şükrederek çocuklar gibi güneşin altında gülmeye başlamıştı.²⁵³ Bu olay hacıların fırtınadan dolayı kapıldığı dehşeti göstermesi açısından çok önemliydi. 50 mil ötede Kıbrıs’ın yamaçları ve bir zamanlar “Kilikya” olan kar kaplı yamaçlar görünüyordu. Gemi buradan güneye yol alarak Suriye sahili boyunca Beyrut şehrine doğru ilerlerken²⁵⁴ hacılar bu seyahat sırasında Lübnan dağlarının manzarasıyla antik Tire şehri, Akre, Karmel Dağı ve Yafes şehrini gördükten sonra “Yahudi Şehri” Hayfa ve sonra Yafa limanına varılırdı.²⁵⁵

Gemiye her limanda Rus köylü hacıların yanı sıra yerel halklardan yolcular binmekteydi. Bunlardan Aynaroz’dan binen bir yolcunun İzmir’e kadar hacılara eşlik ettiği görülmektedir.²⁵⁶ Öte yandan gemi hacıları taşımasının yanı sıra kargo işlevi de görmekteydi. İskenderun’dan Port Said’e, oradan da İtalya’ya götürülmesi için gemiye 29 baş inek yüklendiği ve Graham’a göre “bu kadar inek çok fazla olmasa da” güverte de yer kapladığı anlaşılmaktadır. Bunun yanı sıra İskenderun limanından da 20 yolcu daha gemiye binmişti. Bunlar zamanında ülkelerinden ve askerlikten kaçmak için bir hac grubunu terk eden ve balıkçılıkla uğraşmaya başlayan Ruslardı. Graham’ın tarifine göre bu Ruslar, Türk gibi esmer, kıllı, sert ve gözü pek görünüyorlar ve Türkler gibi

²⁵² Graham, *a.g.e.*, s. 44; Graham, bu durumdan etkilenerek papazın herkesten sixpence (altı penilik para) toplamasıyla herkesin rahatladığını ve sanki Aziz Nikola’nın duruma müdahil olduğunu ve fırtınanın çok güçlü olmasına rağmen sanki geminin daha da ustaca gittiğini söylemiştir. Bkz. Graham, *a.g.e.*, s. 43.

²⁵³ Graham, *a.g.e.*, s. 45.

²⁵⁴ Graham, *a.g.e.*, s. 74.

²⁵⁵ Graham, Yafa’ya yaklaştıkça hacıların heyecanlandıkları ve temiz elbise ve botlarını giydikleri üzerinde durmuştur. Öyle ki hacılar için bunun aksini yapmak günahı. Graham, gemiden Yafa limanına inerken kendilerini almaya gelen Türk ve Arap kayıkçıların çok kötü davrandıklarını ancak buna karşılık bir Alman’a ne kadar nazik davrandıklarını gördüğünü de ayrıca belirtmiştir. Bkz. Graham, *a.g.e.*, s. 75.

²⁵⁶ Graham, *a.g.e.*, s. 46-47.

Türkçe konuşuyorlardı. Rusçaları kötü, Suriye'ye yerleşmişler ve muhtemelen Suriyeli eşlere sahiptiler ve hatta bazılarının birden fazla eşi vardı.²⁵⁷ Bu bağlamda hacılığın Rusya'dan kaçış için bir araç olduğu da bu örnekle anlaşılmaktadır.

Yolculuk sırasında hacıların iâşesinden bahseden Graham, neredeyse her hacının yanında 10-20 pound yerli ekmeğinden getirdiğini ve Rusya'da köy köy hacıların paradan ziyade bu ekmeklerden topladığını söylemiştir. “Her sabah 10 gibi çelimsiz görünümlü köylüler güvertede boş, güneşli ve kuru bir yer bulur ve ekmeklerinden küflü yerleri ayırarak yerlerdi”.²⁵⁸ Bazı hacılar ekmeklerinin yanında zeytin veya soğan yerler, zengin olanlar ise Odessa'dan yanlarında fasülye, patates getirir ve gemide pişirir ya da geminin aşçısının yaptığı çorbayı *twopence* (iki penilik para) karşılığında satın alırlardı. Birçok hacı ise kendisini Kudüs'te bir şekilde idare edebileceğini düşünmekteydi.²⁵⁹ Öte yandan hacılar gemide sıcak suyla sadece çamaşırlarını değil, vücutlarını, tişörtlerini ve bluzlarını yıkıyorlardı. Öyle ki güverte ıslandığı için mürettebat bundan rahatsızlık duyuyordu, ancak hacıların konforunu sağlamak durumunda oldukları için pek müdahale etmezlerdi.²⁶⁰

Yafa'ya varılmıştı, ertesi gün Kudüs'e gidilecekti ve tren biletleri dağıtılmıştı. Graham'a göre çoğu hacı medeniyetin avantajını yaşarken daha fakir olanlar yürüyerek gidiyordu.²⁶¹

Kudüs'e vardığında Rus köylüsü *Slava Tebye Gospodı! Slava Tebye!*” (Zafer Sana Tanrım! Zafer Sana!) diyerek Şükran Günü için manastıra dolmuş ve Graham dâhil hacılar bu şevkle papazın elindeki haçı öpmüştü.²⁶² Öyle ki hacılar sadece o korkunç yolculuğu değil, onun öncesinde Rusya içinde binlerce *mil* gemiye binmek için katettiği

²⁵⁷ Graham, devamında da her gittikleri limanda “Doğulularımızı değiştiriyorduk” diyordu. Bunlardan Türklerin ökçesiz terlikleri ya da çizmeleriyle Rus köylülerin yanında oldukça komik durduklarını söylemiş ve tipik bir Türk yolcunun başında fes olduğunu söylemiştir. Bkz. Graham, *a.g.e.*, s. 48. Öyle ki Graham, Araplarla Türkleri karıştırarak “Güneye doğru indikçe Türklerin kıyafetlerinin daha da tuhaflaştığını” söylemiştir. Bkz. Graham, *a.g.e.*, s. 49.

²⁵⁸ Graham, *a.g.e.*, s. 53.

²⁵⁹ Graham, *a.g.e.*, s. 54.

²⁶⁰ Graham, *a.g.e.*, s. 58.

²⁶¹ Graham, *a.g.e.*, s. 81.

²⁶² Graham, *a.g.e.*, s. 9.

yolculuk sırasında telef olmadığı için Kudüs'e ulaştığında yerlere kapanarak şükrediyordu. Graham'ın Kudüs'e ayak basıldıktan sonra köylü ruhiyatını betimlemesi bu idi.²⁶³

Rus Hacılar Kutsal Topraklar'da Kudüs, Şeriya (Ürdün) Nehri, Nasıra, Taberiye Gölü gibi Hz. İsa'nın yaşadığı ve öldüğü birçok kutsal kabul edilen yeri yaya olarak zorlu şartlarda gezecekti.²⁶⁴ Nihayet hacı olduktan sonra sonra eve dönüş yolculuğu başlayacaktı. Graham, dönüşte 7000 hacının eve dönmek zorunda olduğunu ve 1000'den fazla insanın bir gemide seyahat etmesinin zor olması nedeniyle hacılar uzun süre beklemek zorunda olduklarını kaydetmişti. Bazı hacılar, bu boşluktan faydalanarak Nasıra'ya, bazıları Sina Dağı'na, bazıları da Aynaroz'a giderdi.²⁶⁵ Graham ise savaştan dolayı denizler kapanmadan önce Rusya'ya dönmek için Kudüs'ten Paskalya günü trenle ayrıldıktan sonra ilk gemiye binmiştir. Bindiği *Tsaritsa* adlı geminin Çanakale ve İstanbul Boğazları Türk-İtalyan savaşından (1912 Trablusgarb Savaşı) dolayı kapanmadan önce geçiş izni alan son Rus gemisi olduğunu dolayısıyla daha az sıkıntılı bir yolculuk geçirdiğini söyleyen Graham, çoğu hacının umursamadığı için savaştan dolayı Aynaroz'da bir ay boyunca beklemek zorunda kadıklarının da belirttiştir. Hacılar, Rusya'yı (Odessa) gördüklerinde şapkalarını çıkarıp birbirlerini öperek Tanrı'ya övgü ve dualarda bulunmuşlardı. Gümrükten geçtikten sonra kiliseye giderek şükür edip kutsanan hacıların bazıları şehre, bazıları manastır misafirhanelerine, diğerleri de birahane ve restoranlara gitmişlerdi. Bazıları yürüyerek diğerleri de trenlerle²⁶⁶ kendilerini yarı kutsal kabul edecek sair köylülerce Kudüs'ün nasıl bir yer olduğu hakkında soru yağmuruna tutulacakları ve orada Kudüs'ü yeniden inşa edecekleri köylerine yola çıkacaklardı.²⁶⁷ Graham, hacılara hoşçakalın dedikten sonra Kudüs'e gitmeden önce kendisinden Kudüs'ten küçük bir haç getirmesini isteyen yaşlı bir

---

²⁶³ Graham, *a.g.e.*, s. 10.

²⁶⁴ Seyahatin Kutsal Topraklar'da geçen kısmına tezimizin sonraki sayfalarında detaylı olarak değinilecektir.

²⁶⁵ Graham, *a.g.e.*, s. 302.

²⁶⁶ Graham, *a.g.e.*, s. 305.

²⁶⁷ Graham, *a.g.e.*, s. 17.

Ermeni kadına haçı götürmek için Kafkasya'da küçük bir köye doğru yoluna devam ettiğini en son belirtmiştir.²⁶⁸

3.3.2. Hacılık ve Kudüs Üzerine Tinsel İzlenimler

Graham'a göre her kim hacılığa niyet etmiş ise hac seyahati çoktan başlar ve dolayısıyla attığı her adım anlamsız görünse bile Kudüs'e doğru atılmış olurdu. Gerçek ve ayırt edilebilen Hristiyan kalpten isteyen kişiydi ve o saf Hristiyan bu şehri arıyordu. Bilinçli olarak hac için yola koyulan insan, gördüğü her insanı ve manzarayı daha doğru açıdan ve yeni bir anlamla görebilirdi. Graham, bizzat kendisinin Kudüs'e gitmeye ne zaman niyetlendiğini söylemesinin zor olduğunu ve belki de bunun doğuştan kaderinde olduğunu belirtmektedir.²⁶⁹ Öyle ki neden kilisedeki törenlere arzuyla baktığını ve dünyadaki bütün müziklerden öte neden marş müziklerini daha kalpten dinlendiğini hacıların Kudüs'e yaklaşırken söyledikleri marş şeklindeki ilahilerden dolayı olduğunu söylemiştir. Nitekim hacılık için çıktığı yolun Kudüs'e gelince sona erdiğini kaydetmiştir.²⁷⁰

Öte yandan Kudüs'ün ticarileştirilmiş atmosferine eleştiriler getiren Graham, dünyevî Kudüs'ün zengin gezginler için görülesi bir yer olmasının yanı sıra her bir taşının turist acenteleri ve aç gözlü rahipler tarafından ticarileştirilen bir yer olduğunu da kaydetmiştir.²⁷¹ Ancak Graham, Kudüs'ün bu tarafının dışında, bilakis maddî görünüşten bağımsız bir varlığa sahip olduğunu, Rus köylülerin de Kudüs ve hacılığın bu boyutunu ne kadar idrak edebildiklerini gösterebilmek için yolculuk sırasında gemide bulunan "devrim propagandacısı marangoz" ile bir köylü arasında geçen

²⁶⁸ Graham'ın duyularına göre Aynaroz'da erkek hacıların gemiden inmesine izin verilirken Kutsal Ada'da dişi tavuğa bile izin verilmediği için kadın hacılar gemide bekletilmişti. Bkz. Graham, *a.g.e.*, s. 305.

²⁶⁹ Graham, *a.g.e.*, s. 3.

²⁷⁰ Graham, *a.g.e.*, s. 4.

²⁷¹ Graham, *a.g.e.*, s. 5.

diyalogu vermiştir. Buna göre marangoz, hacca gitmenin ne kadar aptalca olduğundan, geceleri uyurken rahiplerin hacıların ceplerinden para yürüttüklerinden (“ki yaptılar”), rahiplerin kadınlarla açık açık nasıl birlikte olduklarından, hacca gelen genç Rus köylü kızlara nasıl sahip olduklarından, onları malikânelere sattıklarından ve para kazanmak için yeni şeyler uydurarak dini kullandıklarından bahsederken, rahip-kilisesi eksenine oturan bir söylemin öznesi iken, köylü hacı “herkesin bildiği gibi” hacılığın bütün bunlardan ve papazlardan ayrı bir olgu olduğu cevabını vermiştir.²⁷² Nitekim Graham’a göre Kudüs kutsallığını rahip ve memurlardan değil köylü hacılar ve İsa’nın bizzat kendisinden almaktaydı.²⁷³

3.3.3. Rus Köylüler Neden Kudüs’e Hacca Gider?

Graham, Kudüs’e ilk vardıklarında buranın “gönüllü sürgünleri” olan Rus rahiplerin kendilerini sevinçle karşıladıklarını, kendilerini manastıra götürdüklerini ve burada Tanrı’nın sadık ve mutlu kulları olarak "Mnogi Leta"yı²⁷⁴ söylediklerini ve dua ederek Tanrı’ya şükrettiklerini yazacaktı. Bu sahne onun için “Tanrı’nın huzurunda büyük bir ulusun haykırışıydı”.²⁷⁵ Köylülerde ‘Rus’u ve Rusya’yı görmek bu noktada Graham’ın dilinde karşılığını bulmuştu.

Her yıl özellikle de Noel ve Büyük Oruç (*Lent*: Hristiyanların Paskalya öncesi 40 günlük oruç ibadeti, Perhiz) dönemlerinde Rus hacılar Kudüs’e gelir ve bu sahne tekarlanırdı. Peki, Ruslar bu orta ve üst sınıfların olmadığı, kirin, sefaletin ve her türlü

---

²⁷² Graham, *a.g.e.*, s. 6.

²⁷³ Graham, *a.g.e.*, s. 7.

²⁷⁴ Geç emperyal Rusya’da çok popüler olan bu ilâhide Rus Ortodoks Çar’ına dualar edilir, “Kafkasya’dan Altay’a, Amur’dan Dinyeper’e” kadar olan coğrafyanın hükümdarı olduğuna, ‘Bosfor’a Rus sancağı’ vurgusu yapılan methiyelerde bulunulurdu. *Mnogi Leta* (Nice Yıllara) ilâhisinin Vasiliy Jukovskiy (1834) tarafından yazılmış sözleri için bkz. A-pesni, <http://a-pesni.org/popular20/mnogi-zuk.htm>

²⁷⁵ Graham, *a.g.e.*, s. 85-86.

zorluğun seyahatin kutsal menzili için en büyük engel olduğu Kudüs'e neden geliyorlardı? Graham, bu soruyu Avrupalı ve Amerikalılar gibi bölgeye gelerek konforlu otellerinde Fransızca konuşan Ruslar (burada asiller ve zengin kent soylusunun Avrupalılık özentisini dil üzerinden kapalı olarak gönderme yaptığı da belirtilerek) için değil bilakis yüzyıllar boyu, ta ki devrim öncesi, köylünün katıksız Ortodoks oluşunun temsil gücünde ve köylünün hacı olduğunda kendisine duyurulan statü sorunu ile sormak gerekir.²⁷⁶

Graham, bu soruyu cevaplayabilmek için insan ruhunun derinliklerindeki niyetlere kadar gitmek gerektiğini ifade etse de, klişe bir cevaba başvurmuş, bu olguyu anlamlandırabilmek için derin bir psikoloji gerektiğini söylemiştir. Dolayısıyla “bu soruya ne cevap verilirse bir yanı hep açık kalacaktır.”

Graham'a göre Rus köylülerinin Kudüs'e seyahati, papazların emriyle gerçekleştirdikleri bir olgu değildi çünkü Rus ruhbanların Kudüs'e karşı bir bağlılığı olmadığı gibi köylülerin paralarının kendi ellerinden alınıp başka yerlerde dinî nedenlerle harcanmasını istemezlerdi.²⁷⁷ Öyle ki Graham bu soruyu birçok hacıya sormuş, ancak hiçbiri tam olarak cevaplayamazken neredeyse seyahatlerini neden gerçekleştirdiklerinden ziyade neden gerçekleştirmediklerini bildiklerini söylemiştir. Nitekim hacılar, hastayken, mutsuzken, ölümden ve kötülükten korunmak ve başkalarının ya da kendilerinin günahlarının kefareti için Kudüs'e zihinlerinde dünyevî hallerindeki açmazları telafî etmek üzere gitmeye karar veriyorlardı.²⁷⁸ İbadetin doğasının insan tarafından kendisine meşrulaştırıcı açıklaması bu yolla yapılıyordu.

Peki ya bazı hacılar Kudüs'e neden tekrar tekrar gitmekteydi? Öyle ki Graham, Kudüs'e 3, 4, 5, 6 ve hatta 10'dan daha fazla hacca gelmiş birçok Rus köylüsüne rastlamıştı. Bunlardan “ebedî hacı” olarak bilinen Vassiliy Nikolayeviç Hitrof, 20 kere Kudüs'e hacca gelmişti. Hitrof, çocukluğunda köy kilisesinde manevî mistik bir duygu hissetmiş ve kalbinde duyduğu bu tatlı manevî aşkınlığı komşu köylerdeki manastırlara gittiğinde yeniden hissetmişti. Bu duyguyla tekrar tekrar tanışmak isteyen Hitrof'un sıradan hayatı

---

²⁷⁶ Graham, *a.g.e.*, s. 86-87.

²⁷⁷ Graham, *a.g.e.*, s. 87.

²⁷⁸ Graham, *a.g.e.*, s. 88.

Rusya içindeki kutsal mabetleri gezerek geçmişti. Bu manevî duyguyla hayatı değişen Hitrof, daha da ileriye giderek uzaklardaki manastırlara gitmeye başlamış, ta ki dünyanın en kutsal yeri Kutsal Şehir Kudüs'e gelene kadar. Nitekim Hitrof'un ruhu bu duyguyu keşfettikten sonra köyüne geri döndüğünde bir zaman sonra onu tekrar ister ve bu onu tekrar Kudüs'e götürür. İşte bu da Graham'a göre, Rus hacılığının psikolojisini anlatmaktadır. Öyle ki buna ikna olmak için Kutsal Kabir Kilisesi'nde ve Beytü'l-lahim'de Rus köylü hacılarıyla birlikte olmak gerekir. Bu bağlamda Graham, Kudüs'e gitmeyen çok insan gördüğünü ancak gidip tekrar gitmek istemeyeni hiç görmediğini söylemiştir. "Büyükbaba Jeremi'nin dediği gibi gitmek istediğinde kendini yolda bulursun. Bazı beşikte gülen bebeklerin bu kaderinde vardır."²⁷⁹

Öte yandan Graham, Rus köylülerini Kudüs'e gitmeye teşvik eden motivasyonlarını idealleştirirken seyahatinin başka bir bölümünde yine bir Rus köylüsü olan Filip'in hac gerekçesini farklı şekilde vermiştir. Buna göre Filip, Küçük Rusya'dan Avusturya'ya yakın büyük bir yerleşke olan Podolsk eyaletinden Kudüs'e gelmiş ancak burada hac ibadetinden öte ticaretle uğraşan bir Rus köylüsü olmuştur. 35 yaşında, uzun, güçlü, kilolu, siyah saçlı ve kirli bir Rus köylüsü olan Filip, Kudüs'ü kötü tanıtmak isteyenler için güzel bir örnekti. Öyle ki Graham, yol arkadaşı olan Filip'in misafirhanede yanında yatmamak için daha güvenli bir yere gitmişti. Filip papazları çok iyi tanırdı; nitekim Graham'a Kudüs'teki birçok papazın alkolden öldüğünü söylemişti. Yine kendisi birçok papazı günaha teşvik eden ve ruhanî ticaret yapan bir karaborsacıydı. Saf hacıları kandırır ve paralarını alan rahiplerin yanlarına götürürdü. Aşağı rütbelileri iyi tanır, para ödemez, pasaportunu içeri vermez ve hatta akşam yemeğini bedavaya yiyerek Filistin Cemiyeti'nin bütün kurallarını çiğnerdi. Kudüs'ü ve Rusya'yı çok iyi bilen Filip geri dönüşünde Rusya'da satmak için 400 poundluk malzeme götürür ve gümrükte vergi ödemezdi. Philip'in Kudüs'e geliş nedenini açıkça belirten Graham, yine de onun dindarlığına leke vurmamak istemediği için Rusya'ya götüreceği 10 şişe Şeriya Nehri (Hz. İsa'nın Yahya Peygamber tarafından vaftiz edildiğine inanılan nehir) suyunu dolandırıcılık yaparak Kudüs'ten doldurabileceği halde bizzat nehirden doldurmasını çok samimi bulmuş ve bunu bütün kötü yanlarına yeğlemiştir.²⁸⁰

²⁷⁹ Graham, *a.g.e.*, s. 89-91.

²⁸⁰ Graham, *a.g.e.*, s. 152-159.

3.3.4. Rus Köylü Hacılar Üzerine İzlenimler ve Hacı Portreleri

Graham, İstanbul'da 560 Rus köylüsüyle dolu gemiye bir kayıkla ulaştıktan sonra geminin asma merdiveninden tırmanırken 50-60 kadar Rus köylünün “sanki köylüleri ya da hacı arkadaşları gelmiş gibi gülümseyerek kendisine baktığını”, kendisinin ise “kalabalık ve gürültülü insanlarla dolu pazarların ve camilerin olduğu Türkiye’yi terk ederek sanki kalabalık bir pazar gününde bütün insanların caddelerde olduğu bir Rus köyüne geldiğini” söylemiştir.²⁸¹

Gemide etrafta kümelenmiş ve konuşan köylü erkekler (*mouzhiks*) ve köylü kadınlar (*babuşka, babas*), beyaz sakallı dedeler (*starik*) ve kırk buruşuk yaşlı neneler (*staruşkas*) hepsi günlük kıyafetlerinin içinde duruyorlardı. Graham’a göre, sanki hepsi de aceleyle topraklarını bırakıp giysilerini değiştirmeden ve uzuvlarını yıkamadan gemiye binmişlerdi. Hepsi de paltolarının (*touloopi*) içine tıknmışlar ya da kürk ceketleri (*poluşubi*) ve uzun tüylü koyun postu şapkalar giymişlerdi. Kadınlar ise 4-5 deste halinde eteklik, üst taraflarında ise kim bilir kaç kat kalın gösterişsiz kumaş giysi ve başörtüleri giyinmişlerdi. Öyle ki Graham, birbirlerini yaşlarına göre kardeş (*brat*), baba (*otets*), amca (*dyadya*), ya da dede (*dyed*) olarak çağırın bu hacıların²⁸² çoğunun Rusya’nın soğuk iç bölgelerinden geldiği için iklimin değişeceği konusunda çok az şey bildiklerini söylemiştir.²⁸³

İstanbul’da bazı Rus hacıların kıyıda gelen rahiplerin rehberliğinde şehri gezdiklerini söyleyen Graham’a, İstanbul’u ve “bir zamanlar Hristiyanlığın ilk kilisesi olan ancak şimdi sadece bir cami olan Ayasofya katedrali”ni gören ve gözlerinde haçlıların tutkusunu bulunduran bir hacı; bir gün *Tsargrad*’ın (İstanbul) Rusların eline geçeceğini

²⁸¹ Graham, *a.g.e.*, s. 29.

²⁸² Graham, *a.g.e.*, s. 8.

²⁸³ Konuşmanın devamında köylüler Graham’a mesleği ve Kudüs’e gidip gitmediği hakkında soru sormuşlardır. Bkz. Graham, *a.g.e.*, s. 30.

ve Ayasofya'nın artık cami olmayacağını ve hacıların zulme uğramayacağını söylemiştir.²⁸⁴ Bu bağlamda eski Bizans coğrafyasına yönelik Rus çarlık politik propagandasının Rus köylü hacılarındaki yansımaları da görmek mümkündür.

Graham, geminin İstanbul'dan sonra Aynaroz'a varmasıyla hacıların gözleri yaşlı, bütün hastalık ve halsizliklerine rağmen hayatları boyunca duydukları, resimlerini gördükleri ve her Ortodoksun hacı olabilmek için hayalini kurduğu yere, Kutsal Bakire'nin olduğu kutsal dağı selamladıklarını söylemiştir. Öte yandan Graham, buraya sadece Kutsal Bakire'nin, Meryem'in ayak basması nedeniyle kadınların ayak basmalarının Rum rahipler tarafından yasaklandığını söylerken adada kendilerini karaya indiren, kutsal taş ve emanetler satan rahiplerin erkeklerden çok köylü kadınlarla ilgilendiğini söylerken rahiplerin ne kadar yozlaştığını vurgulamıştır.²⁸⁵

Yolculuk sırasında yaşanan fırtına esnasında Graham'ın üzerinde durduğu bir olay Rus hacıların doğa olaylarına tinsel yaklaşımını ortaya koyması bakımından önem taşımaktadır. Buna göre Graham, Rus kaptanın "Artık bizim elimizde değil" dediğini ve hatta fırtınanın şiddetlenmesiyle "yarım saate denizin dibini boylayacaklarını" söyleyerek papazdan dua etmesini istediğini duymuştu. Bunun üzerine Papaz köylü hacılarıyla *Aziz Nikola* ikonunun önünde dua etmeye başlamıştı. Papaz, *Aziz Nikola*'ya karaya sağ bir şekilde inmeleri halinde zengin bir ikon vaadinde bulunduğunu söyleyerek "ne vereceksin?" dedi. Köylüler, sahip olduğumuz her şeyi al, hayatın yanında paranın ne önemi var diyerek paralarını ve gümüş dolu çantalarını koydular. Bunun üzerine paraların hepsini alamayacağını anlayan papaz, parayı geri verdi ve herkesten *sixpense* (altı penilik para) aldı. Parası olmayanların da ciddî bir sözünün olduğunu söyledi. Nitekim "Sanki dualar işe yaramış" ve ertesi sabah fırtına durmuştu.²⁸⁶

---

²⁸⁴ Graham bu arada İstanbul'da karşılaştığı durumu da tasvir ederek kaldırımların hacılara bir şeyler satmaya çalışan Türklerle dolu olduğunu, çevreden Galata'ya veya İstanbul'un diğer taraflarına giden Türklerin gazetelerini okuyarak kayıklarla geçtiğini söylemiş ve bunların Thames nehrinindekilerden farklarının başlarındaki fes olduğunu söylemiştir. Bkz. Graham, *a.g.e.*, s. 32-33.

²⁸⁵ Graham, *a.g.e.*, s. 36-37.

²⁸⁶ Graham, *a.g.e.*, s. 44-45; Graham, bu durumdan etkilenerek papaz herkesten *sixpense* toplamıyla herkesin rahatladığını ve sanki Aziz Nikola'nın duruma müdahil olduğunu

Graham, yolculuk sırasında birçok toplu dua, İncil'den yapılan okumalar ve söylenen ilâhilerin yanı sıra hacıların kendi arasında yaptığı sıradan konuşmalara da değinmiştir. Bu bağlamda hacıların konuşmaları patates fiyatları, demiryollarının durumu, Astrahan'da devam eden salgın, havalardan dolayı ekinlerin durumu gibi genelde Rusya ile ilgili günlük konular üzerinden gidiyordu. Kadınlar, gemideki hacılar arasında bulunan Kırım Savaşı gazilerinden ve daha önce Kudüs'e giden hacıların anlattıklarından bahsediyorlardı. Yine bir hacının köy ahalisi tarafından köy adına Kudüs'e dua etmesi için gönderilmesi durumunda kendisi için dua edip edemeyeceği hakkında "büyük tartışma" dönüyordu: Hacının bütün adanmışlığını köye mi vermesi gerekiyordu yoksa tek tek herkes için dua ederken kendisi için de edebilir miydi? Graham, yalnızca duyduğunu yazmış olsa bile köylülüğün dinî cehaletinin açık işaretini bu satırlarda görmek de mümkündür.²⁸⁷

Graham konuşmalar sırasında dikkatini çeken 1876'da Türklerle savaşta yaralanınca iyileştiği takdirde bir manastırda rahip olacağına yemin eden Peder Yevgeniy'in konuşmalarına da değinmiştir. Hacılara seslenen Yevgeniy, "asla ecnebî ve modern olana bakmayın, onların iyi dediklerinde biraz kötü, kötü dediklerinde biraz iyi vardır, sizin doğrunuz İncil'dir, eğer insanlar size yeni fikirlerle gelirse onlara basit bir köylü ve aptal olduğunuzu ve bunlardan anlamayacağınızı söyleyin ve İncil'i okumaya başlayın, her şeyinizle çok iyi olacaksınız." diyordu.²⁸⁸

Graham'a göre gemideki Rus denizcilerin hacılara karşı alaycı tavrı Peder Yevgeniy'in hacılara yaptığı konuşmaları haklı çıkarıyordu. Öyle ki "mürettabatın devrimcilerden olma ihtimâli yüksekti ve her fırsatta hacıların aklını çelmeye ve propaganda yapmaya çalışarak Çara ve Kiliseye karşı nefret oluşturmaya çalışıyorlardı". Ancak "neyse ki hacılar bunu umursamıyor bilakis sadece küçük bir sınav olarak görüyorlardı".²⁸⁹ Devrimci düşüncenin köylüler nezdinde karşılık bulmadığı gözüküyordu. Propagandanın olumsuzlanan nesnesi ise, yüzyıl dönümünde itibarı üzerine her sınıfın

---

söylemiş ve fırtınanın çok güçlü olmasına rağmen sanki geminin daha da ustaca gittiğini söylemiştir. Bkz. Graham, *a.g.e.*, s. 43.

²⁸⁷ Graham, *a.g.e.*, s. 66-67.

²⁸⁸ Graham, *a.g.e.*, s. 59-61.

²⁸⁹ Graham, *a.g.e.*, s. 61.

sözü olan ve Rus edebiyatından tiplleştirilen Rus rahibi idi. Bir taraftan fakirleşen bir taraftan da ruhanî cemaatleriyle ilişkileri maddenin, geçim derdinin belirlediği köy rahipleri idi. Graham'a göre, denizciler hacılara yaptıkları telkinlerde rahiplerin hacıların dua etmeleri için verdikleri paraları alarak sarhoş olduklarını, Paskalya'da bir mumu 20-30 kişiye sattıklarını, Kudüs'te papazların köylüleri gasp ettiklerini, genç kadınları rahibe manastırına girmeye ikna ederek, oradan da bir Türk haremine sattıklarını, daha da kötüsü kendileriyle evlenmeye zorladıklarını anlatıyorlardı. Sonunda ise hacılara bunun yerine neden Rusya'da kalıp paralarını bankaya yatırmadıklarını ya da kitaplar alarak dünyada neler olduğunu öğrenmediklerini, neden para kazanabilecekken bu seyahati yaptıklarını söylüyorlardı.

Graham, sonunda bir köylünün denizciye “çok hızlı konuşuyorsun” diyerek cevap verdiğini ve “Tanrı, insanları sadece at gibi çalışarak para kazanmak için yaratmadı” dediğini söylemiştir. Köylü devamında Tanrı'nın (Hz. İsa) gittikleri topraklarda yaşayıp öldüğünü, insanlara değil toprağa gittiklerini dolayısıyla Rum papazlar kötüyse, Ruslara gidebileceklerini söylemişti. Köylü, “Rusya'da adi sarhoş rahipler var ama bu Tanrı'nın kutsallığına leke sürmez” diyerek Rusya'daki papazların köylüleri Kudüs'e gitmekten caydırmaya çalıştıklarını “Kudüs burada, oturun af dileyin, 20 rubleye dua ve kiliseye ikon alın” dediklerini ancak köylülerin bunun şeytanca olduğunu bildiklerini söylemiştir. Neticede Graham, denizcinin hâlâ köylüyü alay edencesine reddettiğini, köylünün ise denizcinin sözlerine nasıl inanmadığını anlayamadığını söylemiştir.²⁹⁰

Graham, Rus köylülerin dindarlığını vurgularken çoğu zaman çelişkiye düşmüştür. Buna göre hacıların Büyük Oruç boyunca et, süt ürünleri, yumurta ve yağdan men edilmelerinin yanı sıra 7 hafta boyunca tütün ve voddadan uzak durmaları gerektiğini söyleyen yazar, ayyaş olduğunu kabul eden hacıların iradelerinin güçlü olmadığını ama inançlarının güçlü olduğunu, inançları gereği Türk cin ve kanyağına Rusya'dakinden daha ucuz olmasına rağmen hayır diyebildiklerinden ötürü düşündüğünü söylemiştir. Öte yandan Graham'ın anlattığına göre neredeyse her limanda Türk ve Araplar tekrar tekrar gelerek hacılara içki satmaya çalıştıklarını ancak bunun günah olduğunu söyleyen hacıların satıcıların ısrarından dolayı aldıklarını ve içki şişelerini torbalarının en dibine Büyük Oruç sonrası ve dönüş yolculuğu için koyduklarını söyleyerek bir bakıma suçu

²⁹⁰ Graham, *a.g.e.*, s. 62-63.

Rus köylülerine değil de satıcılara atmıştır.²⁹¹ Nitekim Graham, belki de bazı durumlarda bazı hacıların direnemeyip bir kaç yudum aldıklarını ve Kutsal Hafta (Paskalya'dan önceki hafta) boyunca Kudüs'te içki içmenin büyük bir günah sayılmasına rağmen birkaç Rus hacıyı sarhoş gördüğünü de söylemiştir.²⁹² Öyle ki Graham, Palmiye Pazarı (Paskalya'dan önceki Pazar günü, 31 Mart 1912) günü Paskalya gününden önce misafirhanenin bir ucunda anlamsızca boş boş bakan sarhoş bir hacı görmüş ve yanına gidip gözlerini dikerek ona bakmıştı. Graham'ı fark eden hacı neden baktığını sorduğunda Graham, gözlerini çevirmeden bakmaya devam edince yaşlı adam dizlerinin üzerine çökerek sarhoşluğundan ötürü ağlayarak af dilemişti.²⁹³

Graham, köylerinde kutsal olduğunu düşündükleri, düşledikleri Kudüs'ün verdiği heyecanla ne yapacakları belli olmayan bazı hacıların anormal davranışlarına tanık olacaktır. Öyle ki fakir zannedilen bazı hacılar aslında zengin olabiliyordu. Mesela bir yıl önce gerçekleşen bir olayda misafirhanenin küçük odalarından birinde bir kadın kendini odaya kilitlemiş ve uzun süre kimse odaya girememişti. Odanın kapısı güçlükle açıldığında aklıtan ölü bulunan bir *babay* ve kadının üzerinden büyük miktarda para çıkmıştı. Yine bir sabah misafirhanede beliriveren orta yaşlı, aptal görümlü ve dengesiz hareketleri olan köylü hacı bir buçuk yıllık meditasyondan sonra 24 saatliğine cennette bulunduğunu ve dünyada kötü giden şeyleri düzeltmek için bir melek tarafından görevlendirildiğini söyleyerek propagandaya başlamıştı. Öyle ki bu "peygamberin" etrafında toplanan hacıların bazıları kendisine inanırken bazıları şüpheyle yaklaşıyordu.²⁹⁴

Stephen Graham seyahati boyunca birçok hacıyla tanışmış, sohbetler yapmış ve birlikte vakit geçirdiği bazı hacıların üzerinde daha çok durarak onları daha ayrıntılı tasvir etmiştir. Bu tasvirler de bize Rus hacılarının, köylülük birleşeninde de genel - özel portresini vermesi bakımından büyük önem taşımaktadır.

---

²⁹¹ Graham'ın burada bahsettiği içkinin rakı olması da mümkündür. Bu bağlamda bölgedeki Türk ve Arap satıcıların Rusların içki tüketiminin bilgisine sahip ve dindar oldukları halde alkolik birer köylü olduklarını bildikleri açıktır. Bu da bölgeden geçen Rusların sayısını da ima etmektedir. Bkz. Graham, *a.g.e.*, s. 55.

²⁹² Graham, *a.g.e.*, s. 56.

²⁹³ Graham, *a.g.e.*, s. 256-257.

²⁹⁴ Graham, *a.g.e.*, s. 263-264.

Bu portre ressamlığında, fakir ve sefillikte birleşen, gemide olsun Kudüs'te hac sırasında sefaletle de katlanan hacılardır onlar; 'Dilenci hacılar', 'Aldatılan veya kandırılan hacılar' (kendi soydaşları rahipler ve yerliler tarafından), 'çıldırın' kendisini 'mehdivari peygamber ilân eden' hacılar, kendilerine her söylenene de inanan 'saf hacılar', onlar dinin dogmatik bilgisine sahip olmayan, pratikte kendilerince bir dinî yaşam doğası icat etmiş köylülerdir ancak, derin sohbetin anlamı dinî sohbet değildir, bu rahibiyle bile mümkün değildir. Hacı bir yerde ticarete de başlamıştır; 'tüccar hacılar' vardır, para-madde ile ilişkilerinin yozlaştığını bildiği bir yapının Kudüs'te "Hac pazarı"nın doğurduğunu görmüştür. Bu pazarın yerlileri, hacıların zaafalarını da "öğrenmiştir" çoktan: Rusya'dan gelenlerin içkiye düşkün olduklarını bilirler. Çoğu günah-kefaret ayrımında gidip gelen ruhu azapta hacılardır. Yaşlıdırlar, dindardırlar fakat ibadetin samimiyetinde aslında alışkanlığa da dönüştüğü bir seviyede Rusya tek bir köy olarak sanki Kudüs'e de taşınmıştır. Birçok kez Kudüs'e gelen hacılar da vardır. Rahiplerle ilişkilerini vatanlarında olduğu gibi mesafelendirmiş hacılardır, yani onların Kudüs propagandasına aldırılmamışlardır. Rus hükümetinin kurduğu Filistin Cemiyeti'nin hac kurallarını, adabını dikkate almayan, akıllarına estiğini yapan hacılardır. Az biraz "politika yapan", mesela rastladıkları bir Bulgarın "Türk şapkası" giymesi karşısında milliyeti de kabarak "çıkarcı şapkayı, seni lanetlerim" diyebilen rahip hacılar da vardır. Etnik ve din-mezhep ayarı da yapabilenleri vardır. Graham çelişkili görüşlerinde onların dindar samimiyetinden ödün vermeyerek seyahatin bu öznelere daima yüceltmıştır. Bazılarının adını da öğrenerek, tekil deneyim olarak hikâyelerini, haccın onlar için ifade ettiği anlamı kaydetmeye çalışmıştır, bunları davranışlarında izlemiştir.

Graham'ın başından geçen bir olay dilenerek Kudüs'e gitmeye çalışan Rus hacıların önemli bir kısmını temsil eden bir durumdur. Buna göre Graham'ın Rus hacıların bulunduğu gemiye İstanbul'da bindiğinde yanına gelen, Kudüs'e gidecek kadar parası olmayan ve yolculuğunu dilenerek sürdüren hacılardan yaşlı bir köylü Graham'a "*Genç adam Tanrı aşkına bana birkaç ruble ver, 72 yaşında yaşlı bir adam olarak Kudüs'e gidip gelebilmem için yardımcı ol! 30 rublem vardı, 24'ünü geri dönüş bileti için, birkaçını da pasaport için harcadım.*" dedi. Öte yandan gemideki birçok kadın adama "*ayıp sana, iki rubleyle geçinemeceğini, dilenmek zorunda kalacağımı daha önceden düşünmeliydin*" tepkisi, durumdan kadın hacıların hoşlanmadığını, bu dilencilerin

hacılığın itibarını da sarstığını düşündüklerini gösteriyordu. Graham, bu dilenci hacı hakkında şu bilgiyi verecektir: Bu yaşlı adamın Kudüs'e Paskalya'ya geç kalma korkusuyla muhafıza yalvararak Tobolsk eyaletinden Kiev'e kadar çok elverişsiz bir ortamda; tren koltuklarının altında 3-4 bin *mil* biletsiz seyahat ederek fakirliğini dikkate almadan Tanrı'ya hac görevini yerine getirmeye söz veren şerefli bir Rus hacısı olduğunu söylemiş ve ona iki *kopek* (Rus para birimi) para vermiştir.²⁹⁵

Yine Graham, Uralların tepesinden Orenburg'a 500 *verst* (1.0668 km'lik Rus uzunluk ölçüsü) uzaklıkta bir bölgeden gelen, "henüz daha traş bile olmamış" 20 yaşın üzerinde olmayan, yakışıklı ve güçlü bir Rus ile uzun uzun konuşmuştu. Köyü ormanlarla çevrili bu genç hacı Ocak ayında yola çıkmıştı. Bu kadar genç bir adamı hacca giderken görmek Graham'a tuhaf gelmiş ve neden hacı olmaya karar verdiğini sormuştur. Genç, hastalandığını ve eğer iyileşirse Kutsal Kabir Kilisesi'ne (Kamame) gideceğini ve gidene kadar da ne et ne de şarap tüketmeyeceğine dair kendisine söz verdiğini söylemişti. Genç hacı, bebek ve yaşlıların öldüğü bir açlıktan kurtulmuş ve kaybecek bir şeyi kalmayınca hac seyahatine çıkmıştı.²⁹⁶ Hacıların büyük çoğunluğunun yaşlılardan oluşması bu genç hacının istisnaî durumunu da ortaya koymaktadır.

Graham'ın diğer papazlardan çok farklı olduğunu söylediği 65 yaşında içkiye düşkün, hayatını yaşayan geç ruhlu bir papaz olan Yevgeniy, insanların işine burnunu sokmayı çok seven bir hacıydı. Graham, Yevgeniy'in hacıları "İngiliz"e yani kendisine karşı dikkatli olmaları konusunda uyardığını söylemiştir. Ancak uyumsuz bir arkadaşlıkları olmasına rağmen Kudüs'te birlikte zaman geçirdiklerini söyleyen Graham, bir gün Yevgeniy ile birlikte Kudüs'te misafirhane yanındaki lokantada haşlanmış fasülye yerken Yevgeniy, Türk şapkaları takan Bulgarlara laf atmış ve bağırarak şapkalarını çıkarmalarını söylemişti. Bunun üzerine üç Bulgar şapkalarını çıkarırken bir tanesi şarabını doldurmaya devam ederek şapkasını çıkarmamıştı. Yevgeniy bunun üzerine çılgına dönmüş ve dükkânın sahibini çağırarak o adamın şapkasını çıkarması gerektiğini aksi takdirde dükkânı terk edeceğini söylemiştir. Bulgarın şapkasını çıkarmaması

²⁹⁵ Graham, yolculuğun geri kalanında Kudüs'te dahi bu hacının kendisini gördüğü her yerde şapkasını çıkararak minnetle selam verdiğini söylemiştir. Bkz. Graham, *a.g.e.*, s. 31-32.

²⁹⁶ Genç hacı Graham'a yaşadığı bütün süreci detaylı bir şekilde anlatmıştır. Bkz. Graham, *a.g.e.*, s. 67-70.

üzerine Yevgeniy dükkânın sahibine “sen bu fasülyeleri Türklere ve Yahudilere sat” diyerek dükkândan çıkmış ancak birazdan tekrar gelerek dükkânı lanetleyeceğini söylemişti. Bunun üzerine şapkasını çıkarmayan Bulgar şapkasını çıkarmış ve diz üstü çökerek “papaz olduğunuzu bilmiyordum, beni affedin ve kutsayın” demişti.²⁹⁷ Peder Yevgeniy Paskalya’da Pazartesi günü Aynaroz’a gitmek için yola çıkmadan önce Graham’la vedalaşmış ve kendisini, İstanbul’da Rus elçiliğinin Karaköy’de hacı konaklaması için inşa edilen Pantaleimon manastırına davet ederek orada dilediği kadar kalabileceğini vurgulamıştır.²⁹⁸

Graham’ın dikkatini çeken bir diğer hacı da tipik mujik kıyafetleri giyinen ve şaşırtıcı sorular soran Lyubomudrof’dur. Graham, bu hacıyı Kudüs’teki misafirhanede her gece kendisine 20 *yard* (0.9144 metre) kadar uzakta uyurken görürdü. Gizemli konuşmasıyla ve dikkat çekici sesiyle çok farklı bir hacı olan Lyubomudrof sık sık Kutsal Kitap’tan birşeyler okur ve anlatırdı. Bir gün Graham’a bir zamanlar iki büyük günahının sarhoşluk ve zina olduğunu ve bu yüzden azap çektiğini söylemesine rağmen, yazarın her zaman olduğu gibi onun dindarlığı konusunda hiç şüphe duymadığı da anlaşılıyor. Graham, Lyubomudrof ile birlikte Kudüs’te dinî eşyalar satan dükkânlara gitmiş ve kendisinin alışveriş esnasındaki tavırlarına daha çok vurgu yapmıştır.²⁹⁹ Graham, Lyubomudrof’un 30-40 ruble köylülerin kendisine verdiği paraları *St. Guerassim* ve Kudüs’te *St. John the Baptist* (Vaftizci Yahya) manastırında dua için rahiplere verdiğini ve Paskalya’dan sonra da deveyle yol üzerinde dua için sadaka vererek Sina’ya gitmeyi planladığı bilgisini paylaşmıştır.³⁰⁰

Burada daha önce de atıfta bulunulan Filip, 35 yaşında, uzun, güçlü, kilolu, siyah saçlı ve kirli Rus köylüsü de Graham’ın dikkatini oldukça çekmiştir. ‘Küçük Rusya’dan, Avusturya’ya yakın büyük bir yerleşke olan Podolsk eyaletinden Kudüs’e 14 defa hacca gelmiş³⁰¹ Filip, ibadetten öte ticaretle uğraşan bir Rus köylüsüydü. Kudüs’ü kötü

²⁹⁷ Graham, *a.g.e.*, s. 164-5-6-7.

²⁹⁸ Graham, *a.g.e.*, s. 302.

²⁹⁹ Lyubomudrof, kendisi gibi diğer hacıların satın aldığı tipik din eşyalarını sıralar: 5 kefen, 5 takke ve Kudüs’ü temsil eden fabrikasyon levhalardan almıştı. Bkz. Graham, *a.g.e.*, s. 138-150.

³⁰⁰ Graham, *a.g.e.*, s. 198.

³⁰¹ Graham, *a.g.e.*, s. 111.

tanıtmak isteyenler için güzel bir örnekti. Öyle ki Graham, yol arkadaşı olan Filip'in misafirhanede yanında yatmamak için yine daha güvenli bir yere gitmişti. Papazların “gerçek yüzünü” tanıyan bu Filip idi. Öyle ki Kudüs'teki birçok papazın alkolden öldüğünü söylemişti. Yine kendisi birçok papazı günaha teşvik eden ve ruhanî ticaret yapan bir karaborsacıydı. Saf hacıları kandırır ve paralarını alan rahiplerin yanlarına götürürdü. Aşağı rütbelileri iyi tanır, para ödemez, pasaportunu içeri vermez ve hatta akşam yemeğini bedavaya yiyerek Filistin Cemiyeti'nin bütün kurallarını çiğnerdi. Kudüs'ü ve Rusya'yı çok iyi bilen Filip geri dönüşünde Rusya'da satmak için 400 poundluk malzeme götürür ve gümrükte vergi ödemezdi. Filip'in Kudüs'e geliş nedenini açıkça belirten Graham, yine de onun dindarlığına leke vurmamak istemediği için Rusya'ya götüreceği 10 şişe Şeriya Nehri suyunu dolandırıcılık yaparak Kudüs'ten doldurabileceği hâlde bizzat nehirden doldurmasını çok samimi bulmuş ve bu tavrı bütün kötü yanlarını bastırmıştı.³⁰²

Graham, Tver eyaletinden, çelimsiz, fakir, dilenciler ve Arap satıcılar tarafından kandırılan, 55 yaşında ancak bir “Kuzeyli”nin gücüne sahip yaşlı bir köylüden, *Dyadya* (amca) olarak çağırdığı ve ismini hiç öğrenmediği bir hacıdan da bahsetmiştir. Graham bu yaşlı köylü ile birlikte Kutsal Topraklar'da birçok hac ziyaret yerine birlikte gitmiş³⁰³ ve Rusya'ya dönmeden hemen önce sevgili yaşlı *Dyadya*'nın hasta olduğunu, Paskalya günü hastanede yattığını, Kudüs'te ölmüş ve *Golgotha*'da (Hz. İsa'nın üzerinde çarmıha gerildiği taş) satın aldığı haçı köy kilisesine hiç götürememiş olabileceğini söylemiştir.³⁰⁴

Hacılığın en belirgin figürlerinden biri olarak ifade ettiği 75 yaşındaki, Kudüs'e 20. kez gelmiş “ebedî hacı” Abraham'dan da seyahat metninde sıkça bahseder. Bu hacı, bir nevi haccın merkezî öznesi olarak Rus köylü hacı tipolojisinde (yaşlı-genç-kadın-erkek köylü ve rahip) ayrı bir yerde durmaktadır: Rusya'dan hacca gidemeyenlerin “vekil hacısı”dır ve hikâyesi numunedir:

---

³⁰² Graham, *a.g.e.*, s. 151-159.

³⁰³ Graham, *a.g.e.*, s. 174-175.

³⁰⁴ Graham, *a.g.e.*, s. 303.

Daha çocukken babasının misafir ettiği hacıları dinleyen Abraham, henüz 7 yaşındayken Kudüs'e seyahat için kendini hazırlamaya başlamıştır. Bir gün evdekilerden habersizce yoldaki hacılara katılarak Kudüs'e yola çıkmış, bir maceracıdır. Ancak yorulunca kendisine yardım etmek isteyen arabacının arabasına binerek Kudüs'e gittiğini söylemiş, arabacı ise uyuya kalan Abraham'ı evine geri getirmiştir. O günden beri hep köylü, hep "hacı ruhu" taşıyan Abraham, son 30 yıldır hacılıktan başka bir şey yapmamış ve bütün kutsal yerleri ziyaret etmişti. Mesleği hac olan bir hacı portresi midir bu? Graham'ın iması bu yöndedir. Hacı anlatılarının, hac öncesi ve sonrası bağlamında kurgu hikâyeleri "gerçek" noktasında, yalnızca bu örnek için değil diğerleri için de farklı kaynaklardan sorgulamaya açıktır. Hiçbir hacının yardım talebinin reddedilmediği Çarlık Rusya'sının bu çağ dönümünde, bu biçimde yaşamayı tercih etmiş ve nerede bir köye ulaşırsa yaşlı bir hacı olarak mutlaka misafir edilmiştir Abraham. Kapıyı çalıp Tanrı, Oğul ve Kutsal Ruh adına diyordu... Evin sahibi ise Âmin diyor ve Abraham içeri giriyordu. "Misafir olduğu evde bulunması bile bir kutsanma olan" Abraham, istemez sadece verileni alırdı. Ona para, ekmeğe, meyve ya da Şeriya Nehrine batırması için kefen ya da Nasıra, Beytü'l-lahim, Guerassim ve Kutsal Kabir'de dua etmesi için veya manastır ve kiliselerdeki papazlara dua karşılığı iletmesi için para verilir ve Abraham yoluna tekrar devam ederdi. Her sene Yafa'ya gemi bileti için parayı toparlayan Abraham, yeme içmeye para harcamıyor ve Yafa'dan Kudüs'e yürüyordu. Ürdün'e ve Nasıra'ya giderek haccını gerçekleştiriyor, Paskalya'dan sonrada tekrar ikonlar, haçlar, kutsal resimlerle Rusya'ya dönüyordu. Bütün hayatı hac üzerine kuruluydu. Parası, yiyeceği ve giyeceği yoktu ancak insanların ona verdikleriyle her sene Kudüs'e gelmeyi başarıyordu. Yılın 9 ayını Rusya içinde seyahat ederek geri kalan 3 ayı da Kutsal Topraklar'da ya da gemide seyahat ederek geçiriyordu. Modernliği ve dünyeviliği reddeden zâhid Abraham'ın yaşlıları hiçbir şey yapmazken, o Kudüs'e geliyor ve dualar ediyordu. Kudüs'teki misafirhanede hayata dair her şey onun etrafında dönüyor, yeni gelenleri misafiriymiş gibi hoş karşılıyordu.³⁰⁵

---

³⁰⁵ Graham, *a.g.e.*, s. 248-58

3.3.5. Kutsal Topraklar'daki Rus Cemiyet ve Misyonlarının Hac Hizmeti

Graham, Rus hac seyahatlerinin önceki tarihlerdeki zorluklarından bahsettikten sonra artık buharlı gemilerin başlamasıyla Büyük Oruç boyunca Kudüs'e ulaşan hacı sayısında büyük artış görüldüğünü söylemiştir. Ancak ulaşımda sağlanan bu kolaylık her yıl gelen Rus hacı sayısının binlere çıkmasına neden olmuş ve bu durum rahiplerin üzerindeki yükü arttırdığı gibi emperyal tedbirlerin alınmasını da gerektirmişti. Nitekim Romanof hanedanının ilk emperyal hacısı olarak da anılan Grandük Konstantin Nikolayeviç, durum hakkında daha iyi bir fikir edinebilmek için 1859'da Kudüs'e seyahat etmişti. O zamana kadar hacca, Rusların dış dünyaya seyahat yoluyla "yozlaşmış Batının fikirlerinden" etkilenme ihtimali yüzünden şüpheyle bakan Rusya, Grandük Konstantin'in seyahatinden sonra hac politikasında tam aksi yönde değişiklik göstererek Kudüs'teki yatırımlar için imparatorluk hazinesinden 100 bin ruble yardımı ve Rus halkından da 600 bin ruble daha yardım toplanmasıyla Kudüs duvarlarının hemen dışından 10 *akre* (4047 m2) toprak satın alınarak inşa çalışmaları başlatmıştı. 1864'de misafirhaneler (*hostel*) halkasının ortasına inşa edilen Teslis Katedrali bitmiş ve kutsanmıştı. Keşiş ve papazlar için ayrı bir misafirhane inşa edilirken 800 kişilik bu binanın yanında bir hastane ve konsolosluk bulunmaktaydı.³⁰⁶

Ancak bunun üzerinden 20 yıl geçmiş ve hacıların sayısı 2 bine çıkmıştı. Nitekim 1881'de diğer bir emperyal hacı Grandük Sergey Aleksandroviç de Kutsal Topraklar'a İmparatorluk Filistin Cemiyeti adına seyahat etmişti. Cemiyet, 1889'da bütün kesimleri ağırlamak için Sergeyevskiy adında büyük bir otel inşa etti, 1889'dan önce Kudüs'te su o kadar değerliydi ki hacıların kendilerini yıkamaları söz konusu bile değilken bu tarihte artık yemekhane ve duş yerleri inşa edildi. Cemiyet, kanalizasyon sistemi kurdu ve bir buçuk *mil* kadar su kanalı kazılmıştı. Yine misafirhaneler tadil edilirken havalandırma sistemleri ve sıcaklığı sağlamak için yüksek fırın sobaları yapılacaktı. Hastane genişletilerek sadece çok kötü hastalar ya da ölenlerle değil kadın ve çocuklarla da

---

³⁰⁶ Graham, *a.g.e.*, s. 99.

ilgilenilmeye başlandı. Bu durum bir köylü kadın için çocuğunu Kudüs'te doğurmak bağlamında çok önemliydi.³⁰⁷

Eski günlerde yemek sıkıntısı vardı ve hacılar ekmek, bir tür Arap böreği ve tohumlarla yaşamak zorundaydı. Şimdi ise Cemiyet, Rus nevalesini ithal ettiği için hacılar, günlük sadece *threepence*'e (üç penilik para) köydeki yemeğinin aynısını alabiliyordu. Eğer hacının günlük yemeği ödeyebilecek miktarda parası yoksa çok daha ucuza yulaf lapası alabiliyordu. Yine manastırın avlusunda bir Rus dükkânından Rus'a dair her şey bulunabiliyordu.

Bu yıllarda her Paskalya'da 7, 8, 9 bin kadar Rus köylüsü Kudüs'e geliyor ve bin kişilik yerde 3 bin kişi konaklamak zorunda kalıyordu. Toplamda 25 kişi alabilen banyolar çok küçüktü ve yemekhane kapılara kadar dolu oluyordu. Graham sorunların arttığını söyleyerek yeni sorunlara çözüm için belki de yakınlarda yeni bir emperyal hacının gelebileceğini yazacaktı.

Her hacı parasını Cemiyet'e emanet edebiliyor ve her gün ihtiyacı kadarını alabiliyordu. Öyle ki hacıların Kudüs'e ulaştığı günün ertesi gününde herkes bu amaçla kayıt ofisine gidiyordu. Parasını emanete verenler Cemiyet'ten faturalarını alırken çoğu hacı ise yetkililere güvenmediği için paralarını kendileri saklıyordu. Parasını yatıran herkesten muhtaç duruma düşmemesi Kudüs'ten ayrılırken iade edilmek üzere 5 ruble kesiliyordu. Hacılar misafirhanelere çok az öderken ekstra masraflar fazla tutuyordu. Bir banyo için 10 *kopek* ödenmesi parası az olan hacıların çok kirlenmelerinin, kokmalarının da bir sebebi idi. Temizlik ve hijyenik bakışı konusunda ihmale gönderme yapan Graham'a göre gelecek emperyal hacı banyo sorunu ile ilgilenmeli, daha büyük ve ucuzunu yaptırmalıydı.³⁰⁸

Öte yandan Graham, her gece Cemiyet tarafından misafirhanede kutsal yerlerle ilgili 2-3 saat süren İncil okumalarına dayalı açık konferanslar verildiğini ancak bunun yerine resimlerle ve rahiplerin tecrübeleriyle bu anlatı bezense daha iyi olabileceğini

---

³⁰⁷ Graham, *a.g.e.*, s. 100.

³⁰⁸ Graham, *a.g.e.*, s. 101-2.

kaydetmiştir. Nitekim hacıların “sınırsız bir sabırla” dinleyerek (demek ki “sıkıcı”) fikirler edindiklerini belirtmiştir.³⁰⁹

Graham, gemide hacılar gibi giyinip, “köylülerin tepkisini” çekmemek için yabancı olduğunu mümkün olduğunca kimseye söylemediğini, ancak Yafa’ya geldiklerinde durumun değiştiğini belirtmiştir. Buna göre köylü hacı olarak Rus rahiplerin, keşişlerin, konsülün ve diğer yetkililerin denetiminden geçmesi gerekiyordu. Graham bu esnada kalabalığın arasına karıştığını ve kendisini çok tedirgin hissettiğini yazmıştır. Yetkililer kendisine ya çok iyi davranacak ya da onu bir serseri gibi kalabalığın arasından çıkaracaktı. Ancak neyse ki kontrolü gerçekleştiren Yafa’daki Rum rahiplerin Rusçası Graham’inkinden azdı ve basit bir kontrolden sonra sorgusuz sualsiz pasaport bile istenmeden manastıra alınmışlardı. Burada herkeste Rus parası olduğu için döviz değişimcileri gelmiş ve komisyonlu bir şekilde parayı değişmişlerdi. Ancak Graham sonradan aslında böyle bir değişime hiç gerek olmadığını anladıklarını çünkü neredeyse bütün Arapların Rus parasını kabul ettiklerini not etmiştir.³¹⁰

Graham, ertesi gün Kudüs’e gitmek için yetkililerin tren biletlerini dağıttığını ancak fakir hacıların ise yürüyerek gittiklerini söylemiştir. Graham, Kudüs’e varıldığında Yafa yolunda Karadağlı bir rehberin üzerinde Filistin Cemiyeti’nin üniformasıyla (kızıl ve krem pelerin ve bol pantolon) hacıları beklediğini, buradan da Kudüs caddelerinde düzensiz bir alay halinde Rus Katedraline doğru yürüdüklerini söylemiştir. Sonunda şehrin antik duvarlarına gelmişti ve hâlâ hacılarla birlikte misafirhaneye alınacağından şüpheli olan Graham Kudüs’e kabul edilmişti. Burada da yetkiliye sırrını söylemeden bir iki gece uyumuş ve o zamana kadar misafirhane hayatını görmüş, hacıların Büyük Oruç’un kalanında uğraşlarını izlemişti. Graham’ın bu endişelerinin haklı nedenleri vardı. Öyle ki rahipler ve keşişler hacılar arasında yaşayan bu İngiliz’i, “özgür düşünce” ve ileri fikirlere sahip olarak biliyor, dolayısıyla bir İngiliz, herhangi biri de olabilir, İngiliz, Rus hacılar arasında tehlikeli olarak görülüyordu. Graham, misafirhanede bulunduğu yeri Paskalya’ya kadar kullanabilme izni almasının istisnaî bir şekilde çok misafirperverce birşey olduğunu ve Roma Katoliklerinin Kudüs’teki misafirhanelerini

---

³⁰⁹ Graham, *a.g.e.*, s. 103-4.

³¹⁰ Graham, *a.g.e.*, s. 79-80.

sadece kendi kiliselerinin üyelerine açtıklarını vurgulamıştır.³¹¹ Cemiyetin ise hiçbir hacıyı geri çevirmediğini Kudüs'e sadece *halfpenny* (yarım penilik para) ile gelen bir Rus hacının dahi temizlik işleri karşılığında kalmasına izin verildiği de ayrıntısı atlanmamıştır.³¹²

Misafirhanede verilen ücretsiz akşam yemeği lahana çorbası, kaşa, kvas (Rus içeceği), kaynatılmış tahıl ve ekmekten oluşan sıradan köylü yemeğiydi. Çorbanın içinde etin yerine 20-30 tane zeytin vardı. Tadı iyi değildi ama şikâyet eden olmayacaktı. Graham'ın aktarımında, yemekhaneden çıkarken yüksek sesle yarın ne yapılması gerektiği ve nereye gidileceği belirtilse bile hacıların çantalarıyla birlikte dışarı çıkıp düzensiz bir kalabalık şeklinde konaklayacakları yere gittikleri notu da vardır. Yılın daha erken zamanlarında 3-4 kişilik odalarda kalan hacılar, şimdi Kudüs'te binlerce hacının olması nedeniyle 300-500 kişilik umumî odalara yollanmışlardı. Umumî odada görevli bazı hacılara yer gösterirken diğerleri kendilerine yer bulmak zorunda kalacaklardı. Hacılar, geceleri sıra halinde birbirlerine temas halinde, sıkışık vaziyette yerlerde hasır yataklarda yatıyorlardı ve kirden şikâyetçi değillerdi çünkü bizzat kendileri “çok kirlilerdi.”³¹³

Graham, yolculukları sırasında gemide 560 Rus köylüsünün ve birçok diğer yolcunun yanı sıra bir tane bile polis olmadığını ancak yine de huzur ve mutluluk içinde seyahat ettiklerini belirtse bile Kudüs'te misafirhanede kaldığı ilk gece polisin yokluğuna dikkat çekmiş ve bunun büyük bir eksiklik olduğunu düşünmüştür. Graham'ın polisiye notuna göre Ruslar, köylerinde sarhoşluk ve ayyaşlıktan çıkan vak'alar karşısında polise ihtiyaç duyarken Kudüs'te sıkça hırsızlık olaylarından dolayı polise ihtiyaç duyuyorlardı. Öyle ki eğer bir hacı soyulursa durumunu ya Konsüle bildirir ya kalplerine gömer ya unuttur ya da affederdi. Ancak Graham'ın gözleminde hacılar böyle bir durumu genelde konsüle bildiriyordu. Konsül ise Türk yetkililere bildirse bile hiçbir şey yapılmıyordu. Kudüs'teki “küçük Rusya” polis ve bekçisizdi, resmiyeti temsil eden işaretler

³¹¹ Graham, bu sırada havanın aşırı sıcak olduğunu ve her yerde “çirkin ötesi yarı çıplak” Arap dilencilerin ve yüklerini ısrarla taşımaya çalışan “küstah Türklerin” ve işportacıların olduğunu ve o sırada da Graham'ı diğer sıradan hacılardan sanan bir Alman turistin dibine kadar gelerek fotoğrafını çektiğini söylemiştir. Bkz. Graham, *a.g.e.*, s. 81-83.

³¹² Graham, *a.g.e.*, s. 262.

³¹³ Graham, *a.g.e.*, s. 92-95.

görünmüyordu, bütün sorunlar Konsül, Cemiyet ve Kilise'nin temsilcilerine kalıyordu. Graham'a göre Hristiyanlar ve özellikle hacılar birbirlerine ve Tanrı'ya olan bağlılıklarından dolayı polise ihtiyaç duymayabilirlerdi ancak eğer Filistin Cemiyeti ve ruhbanlar polise inanıyorlarsa hacıların emniyetlerini sağlamalıydı.³¹⁴

Graham'ın misafirhanedeki ilk gecesinde endişelerini haklı çıkaran bir olay yaşanmıştır. Aynaroz'da papazlık yapmış ve kötü davranışları yüzünden buradan kovulmuş, daha sonra da Rusya'ya giderek birçok suça karışmış ve bu suçlarından arandığı için hacı olarak Rusya'dan kaçmış bir Rum rahip vardı. Bu rahip, Graham ve arkadaşı Filip'in yattığı yere gelerek ceplerini yoklamış ancak Graham parasını erişilemeyecek bir yere sakladığından bir şey bulamamıştı. Rum rahip, bu sefer 35 yaşında köylü bir kadının ceplerini karıştırırken çılgınlık atarak uyanmasına sebep olmuştu. Graham, Filip'e durumu masum köylüler için yetkililere bildirmesini söylemiş ancak 14 kere Kudüs'e gelmiş biri olarak yetkililerden uzak durmak isteyen Filip buna sıcak bakmamıştı. Graham, misafirhanede Aynaroz'dan gemiye binerek Rus hacı kıyafetleri giyen bir başka şüpheli rahip olduğunu kaydetmiştir.³¹⁵ Dolayısıyla misafirhaneye giriş çıkışların denetlenmediğini ve bunun hacıların güvenliği için önemli sorunlara neden olduğunu söyleyen Graham, bu tür olayların misafirhanede çok sık yaşandığını ve polise ihtiyaç olduğunu bu yüzden söylemekteydi. Burada ilginç olan, hacıların resmiyet ve emniyet bahsinde, otoriteyi temsil eden yapılara mesafesidir, mesafe şüphedir, şüpheyi besleyen önceki öğrenmelerdir, yargı ve önyargılardır.

Graham, seyahatinin farklı kısımlarında Kudüs dışında Cemiyetin faaliyetlerine de değinmiştir. Yazar, bunlardan köylü hac kervanlarına eşlik eden Cemiyet yetkilileri ve Nasıra gibi çeşitli hac menzillerinde bulunan İmparatorluk Rus Ortodoks Filistin Cemiyeti'nin kontrolünde olan misafirhaneler ve burada hacılara sağlanan konaklama, iâşe ve tıbbî destek imkânlarından bahsetmiştir. Yine Cemiyetin Celile bölgesinde kurduğu okullar aracılığıyla yürüttüğü misyonerlik faaliyetlerine ve Rus muallim ve muallimeler vasıtasıyla bölgedeki Arap Ortodoks nüfusa Rusça öğretildiğinden ve yeni yetişen nesilin Suriye'deki yerel dillerin yanı sıra Rusça da konuştuğundan bahsetmiştir.

---

³¹⁴ Graham, *a.g.e.*, s. 106-107.

³¹⁵ Graham, *a.g.e.*, s. 108-111.

Öyle ki bu faaliyetler sonucu nüfusun üçte birinin Rus veya Rum Ortodoks Kilisesine ait olduğunu söylemiştir.³¹⁶

3.3.6. Rus Köylü Hacıların Ziyaretgâhları: Ziyaret Yerinin İncil Zamanı ile İlişkisi

Graham, Kudüs ile ilgili birçok Rusça literatür olmasına rağmen köylü hacıların okuma yazma bilmedikleri için bunlardan faydalanamadıklarını, bunun yerine okula yeni bir çocuk geldiğinde nasıl arkadaşları ona çevreyi gezdiriyorsa yeni gelen köylü hacılara da Kudüs'teki “tecrübeli hacılar”ın çevreyi gezdirdiklerini belirtir.³¹⁷ Graham, köylülerin bu yardımlaşmasını örnek bir durum olarak anlatırken yüzlerce İngiliz ve Amerikan turisti Arap rehberlerle ve kırmızı rehber kitaplarla birlikte gördüğünü ve kendi ulusuyla bu köylüler arasındaki tezatlığa vurgu yaparak neden İngiliz ve Amerikalıların birbirlerini gezdirmediklerini sitemle söylemiştir.³¹⁸ Farklı milletlerden hacıların statüye itibar etmeksizin birbirleri arasındaki farklı davranış kalıplarını ve muamelelerini de gözlemleyen bir Graham vardır: burada kutsal menzilde bile Batılı hacıların bağlamında, Graham'ın kendi ülke vatandaşları, dolayısıyla Protestanlar arası (kiliseler arası) dayanışma ve yardımlaşma noktasında “eşitlik” sağlanamamaktadır.

Graham, Rus köylülerinin Kutsal Topraklara olan saygısını ortaya koymak için henüz Yafa'ya inmeden hacıların bir önceki limanda temiz elbiselerini ve yeni botlarını giydiklerini ve aksini yapmanın onlar için günah kabul edildiğini notunu almıştır.³¹⁹ Graham, Kudüs'e varınca hacıların caddelerde birbiri ardınca sanki uzun bir

---

³¹⁶ Graham, *a.g.e.*, s. 212.

³¹⁷ Graham, *a.g.e.*, s. 112.

³¹⁸ Graham, *a.g.e.*, s. 113; Graham, İngilizler arasından kendisini tanıyan en az üç kişi gördüğünü ancak kıyafetleri sayesinde fark edilmediğini söylemiştir. Bkz. Graham, *a.g.e.*, s. 114.

³¹⁹ Graham, *a.g.e.*, s. 75.

yolculuktan sonra babasını bekleyen çocuklar gibi heyecanlı olduğunu, herkesin birbirine daha başka bir sevgi ve şevkle baktığını, “kimsenin birbirinden üstün olmadığını” ve köylülerin hacı oluş ve bu vasıtaıyla bir “aileye” dönüştüklerini söyleyerek hacın Rusları birleştirici yönüne değinmiştir.³²⁰

Kudüs, fazlasıyla antik görünümlü bir şehirken modern görünümlü tek şey Paskalya ziyaretçileriydi. Şehrin nüfusu fazlasıyla “oryantaldi” ve ziyaretçiler öğle sıcağında kalacak yerlerine dönerken yerliler sıcağa aldırılmıyordu. Şehirde yeşillik olmamasına rağmen caddeler çok dar ve iki tarafında da yüksek evler olduğu için gölgelikti.³²¹ Kutsal Kabir Kilisesi (*Church of Holy Spulchere*) bütün kiliselerin ana mabedi olması bakımından hacı olmanında merkezi uğrak yeri idi.³²² Graham, hacılarıyla birlikte Kutsal Kabir’e girmiş ve kilise içindeki birçok kutsal emanete hürmet gösterdikten sonra “Kutsal bedeninin (Hz. İsa)” bulunduğu mezara da girmişti. Graham, manevî anlamda birçok köylünün buradaki atmosferden etkilenerek öldüğünü ve köylüleri tanıdığı için buna şaşırmadığını söyleyerek “mabedlerin mabedinin etrafına büyük bir saygıyla ve ihtiyatla toplanarak dudaklarımızla ona dokunduğumuzda artık her şey değişmişti, hayatımız öncesi ve sonrası olarak ikiye ayrılmıştı” diyerek hacılığın köylüler için manevî aşkın boyutuna mekân seviyesinde vurguda bulunmuştur.³²³

3.3.6.1. Şeriya (Ürdün) Nehri

Ürdün’e gitmek, Hz. İsa’nın (çarmıha gerilmesinden önceki) Son Gün’üne doğru yapılan hac görevinin önemli bir parçasıydı. Kervanın gideceği gün yüzlerce hacı Musalla Taşı’nda (*Stone of the Anointing*: Hz. İsa’nın çarmıhtan alınan cansız bedeninin

---

³²⁰ Graham, *a.g.e.*, s. 84.

³²¹ Graham, *a.g.e.*, s. 119-121.

³²² Graham, *a.g.e.*, s. 125.

³²³ Graham, *a.g.e.*, s. 130-132.

üzerinde yıkandığı ve kefen giydirildiği Kutsal Kabir Kilisesi'ndeki taş) şeklinde kumaş (kefen) keser ve bu kumaşı taşın üstüne kutsanması için koyarlardı. Bunu kendi vücutlarına Hz. İsa'nın cansız bedenini yıkayan *Mary and Joseph of Arimathea*'nın yaptığı gibi yaparlardı. Graham, bunun yanı sıra kollarına Kudüs kelimesini ve Bakire'nin resimlerini dövme olarak yaptırarak mezarda işaretli bir şekilde yatacaklarına ve cennette tanınacaklarına inanan köylü hacıların düşüncelerinin ölüme ve dirilme gününe odaklandığını görmenin ne kadar etkileyici bir durum olduğuna da ayrıca değinmiştir.³²⁴

Şeriya Nehrine gidileceği gün çok sıcak, tozlu ve gölgesiz bir yol olan Ürdün yolunun güçlü hacılar için bile çok zor olduğunu kaydeden Graham, sabah hava aydınlanmadan yola çıkıldığını ve hac kervanının güvenliğini sağlamak üzere bir Türk polisi ve Filistin Cemiyeti'nden iyi giyimli bir Karadağlı ve yükleri taşımak için birçok eşeğin de hacılara yol boyu eşlik ettiğini kaydetmiştir. Graham, kadın ve erkek hacı sayısının aşağı yukarı eşit olduğu kervanda çoğu hacının yüklerini taşıyarak yürüdüğünü, bazılarının manto bazılarının da güneşe karşı korunmak için şemsiye taşıdığını gözlemlemiştir.³²⁵

Öyle ki Graham, hava fazla ısınmadan Kidron Vadisi (*Brook Kedron*), Zeytin Dağı (*Mount of Olives*), *Bethany*'den geçtiklerini ve yol üzerinde arada deve üzerinde Arap kervanlarının geçtiğini bunun haricinde sanki dünyada tek başına kaldıklarını resmetmiştir. Yol üzerinde birçok kutsal manastıra değinen Graham, bir saat sonra dağların sonuna geldiklerini ve Ölü Deniz ve Ürdün vadisinin görüldüğüne dikkat çekmiştir.

---

³²⁴ Graham, *a.g.e.*, s. 181; Graham Kutsal Hafta (Paskalya öncesi hafta) boyunca hacıların vücutlarına küçük resimler, Kudüs kelimesi ve Kudüs'te buldukları (1912) yılı dövme olarak yaptırdıklarına tekrar değinmiştir. Ancak bir iki yıla dövmenin karmakarışık hâl aldığını, hatta dövme yaptıran Filip'in bir ömür bu karmakarışık şeyle yaşamak istemediğini ve bir gün dövme sildirmek için doktora para vereceğine dair kendisine yakındığını da söylemiştir. Öte yandan bu dövmenin hacıların sadece cennette işine yarayacak bir şey olmadığını aynı zamanda Rusya'ya döndüklerinde de Kudüs'te bulunmanın bir ispatı anlamına da geldiğine kendisinden bir örnek vererek değinmiştir. Buna göre Graham, Rusya'ya geri döndüğünde yaşlı bir Ermeni kadına Kudüs'te hac için bulunduğu zamanları anlattığında kadın kendisinden kolundaki Kudüs dövmesini göstermesini istemiş ancak Graham, dövme yaptırmadığı için yaşlı kadının kendisine sanki Kudüs'e gelmediğini düşünürcesine şüpheli bir şekilde baktığını söylemiştir. Bkz. Graham, *a.g.e.*, s. 258-59.

³²⁵ Graham, *a.g.e.*, s. 182-3.

Bir saatlik inişten sonra *Jericho* şimdilerde 2 tane oteli olan 200 kişilik çok kötü, küçük Arap köyü *Erikha*'da palmiye ağaçlarına geldiklerini söyleyen Graham, bu köyde büyük bir kilise dahi olmadığını ve Rus barınağının ancak 50 kişiyi alabileceken kendilerinin 1500 kişi olduğunu söylemiştir. Burada hacılar, hostel avlusundaki serviste ağaçların altında çorba ve çay içtikten sonra dinlenmişlerdi.³²⁶

Graham, sonraki gün erkenden Ürdün vadisinden hızla aşağı inerek *St. John the Baptist* manastırına ulaştıklarını ve burada manastırın yüksek duvarlarının gölgesinde dinlendikten sonra bazı hacıların nehri bulmak ve yıkanmak için önden gittiklerini ancak çoğunun ise manastırın papaz ve keşişleriyle birlikte gittiğini kaydetmiştir.³²⁷ Sonunda Hz. İsa'nın (Hz. Yahya tarafından) vaftiz edildiği iddia edilen nehrin yatağına gelmişlerdir. Sırayla erkek ve kadınlar yaldızlı haç ve banyo havlularını öpmüş ve soyunarak beyaz kefenlerini giymeye başlamışlardır. Bu sırada ikonlar ve haç suyun etrafına dizilmiş, mumlar yakılmış ve suyu kutsayan papaz, hacılara seslenerek suya gelmelerini söylemiştir. Birbirlerini öpen hacılar, cennette buluşmak için sözleşmişlerdir.³²⁸

Graham, buradan sonra *St. Guerassim* manastırına gidildiğini, bazı hacıların Ölü Deniz'e günah şehrini kaplayan suların olduğu yere bakmaya gittiğini, diğerlerinin dua edilecek kişilerin yazıldığı odaya giderek dua için rahiplere para verdiğini, kendisinin ise Kudüs'e tek başına dönmeye karar verdikten sonra gece Rus yerleşkesindeki misafirhaneye vararak uyuduğunu söylemiştir.³²⁹

---

³²⁶ Graham, *a.g.e.*, s. 185-6.

³²⁷ Graham, Hristiyan Arapların da Ürdün'ün ötesinden kutlama için gelerek, pelerin, türban ve esmer yüzleriyle kendilerine baktıklarını yanı sıra Hz. İsa ve *John the Baptist* portreleri ve sabunlarla (ve birçok malzemeyle) Arap satıcıların nehrin kenarında kendilerini beklediklerine değinmiştir. Bkz. Graham, *a.g.e.*, s. 187-8.

³²⁸ Graham, bir saat süren vaftizden sonra nehirden çıkan hacıların eşyalarını aradıklarını ve Arap satıcıların köylü hacıların eşyalarının arasında gezinmelerine rağmen hiçbir hırsızlık duymadığını söylemiştir. Bkz. Graham, *a.g.e.*, s. 190-92; Ayrıca kefenleriyle Şeriya Nehrine giren Rus köylü hacıları fotoğrafı için bkz. Ek 6.

³²⁹ Graham, *a.g.e.*, s. 195-201.

3.3.6.2. Nasıra

Graham, Kudüs'ten (Nasıra ve biraz ilerisindeki) Taberiye Gölü'ne (*Sea of Galilee*) olan seyahatin 100 *mil*den az olmasına rağmen dağlık ve tozlu bir yolda olması sebebiyle kalın giyimli kuzeyli Rus hacılar için çok sıcak ve zorlu olduğunu; nitekim her yıl yolculuk sırasında birçok hacının öldüğünü, Nasıra'dan Kudüs'e gidip gelebilmenin zafer olarak kabul edildiğini kaydetmiştir.

Kervan, Paskalya öncesi Büyük Oruç'ta başlayıp 25 (Mart) Beşaret-i Meryem sırasında (Hz. Meryem'in Hz. İsa'ya gebe olduğunun Cebrail aracılığıyla kendisine müjdelenmesi) Nasıra'ya ulaşmayı hedefliyordu. Ancak bu yıl Paskalya ve Beşaret-i Meryem aynı güne (7 Nisan Pazar 1912) denk geliyordu. Dolayısıyla, Ortodoks kadın ve erkeklerin Paskalya'da Kutsal Kabir'de olması gerektiği için kervan olması gerekenden daha erken Nasıra'ya yola çıkmıştı.³³⁰

Büyük Rus hacı grupları, sabahtan Rus yerleşkesinin kuzey kapısından ayrılmıştı. En öndekiyle en sondaki hacı arasında belirgin bir mesafenin olduğu kervanda isteyenler önden hızlı giderken bazıları da arkada kalmıştı. Yolculuğun ilk günü kolay olmasına rağmen sadece 9 *mil* yol alınabilmişti. Hacılar, yol üzerinde birçok kutsal kabul edilen noktada dua edip dinlendikten sonra hacılığın ilk adımı olan Ramallah'a (Kudüs'e 10 km, Filistin: Batı Şeriyâ) doğru ilerlediler.³³¹

Graham, yolculuğun ikinci gününde Nablus'a (antik *Sychem*) vardıklarında etraflarını yalvaran, zor kullanmaya çalışan ve hatta taş bile atan koyu renkli, çıplak dilenci çocukların sardığını ve buranın çoğunlukla "Muhammedîlerin" yaşadığı bir yer olduğu için Hristiyanların konaklaması için güvenli olmadığını yazmış, ancak bir *mil* ötede "Türk barınakları" olduğunu ve burada hacıların konaklamaya yer bulduklarını da eklemiştir.

³³⁰ Graham, bulunduğu kervanın Ürdün'den dönerken bine yakın hacı yıllık Büyük Oruç yemeği sonrası Nasıra'dan döndüğüne tanık olmuştur. Bu da Rus hacıların sadece tek bir grup hâlinde değil farklı gruplar halinde farklı zamanlarda hac görevini yerini getirdiğini göstermektedir. Bkz. Graham, *a.g.e.*, s. 205.

³³¹ Graham, *a.g.e.*, s. 206.

Yol üzerinde birçok kutsal noktada dua eden hacılar, üçüncü geceyi Nasıra'ya bir gün uzaklıkta olan Burka'da geçirmişti. Burada Rum manastırında ücretsiz konaklama ve yemek gibi cömertçe ikramlar gören hacılar, daha sonra da acınası hale gelmiş Beşaret-i Meryem kilisesinin bulunduğu küçük bir kasaba olan Nasıra'ya varmış ve burada Hz. İsa'nın yaşadığı ve gezdiği topraklara yürüyerek kiliselerde dualar etmişlerdir.³³²

3.3.6.3. Taberiye Gölü (Celile)

Nasıra'da birkaç kutsal yer gezildikten sonra hacılar biran önce Taberiye'ye gitmek istiyorlardı. Taberiye sahili Hz. İsa'nın öğretisini insanlarla paylaştığı yer olması nedeniyle en önemli konuma sahipti. "Ebedî Hacı" Hitrof hacılara tavsiyelerinde buranın önemini şöyle ifade ediyordu.

"If in Jerusalem was consummated the Great Sacrifice whereby we were redeemed, if in Bethlehem for our sake the Child was born, if in Jordan we have seen Him baptized and been afeard, then we shouldn't forget that with the Lake of Tiberias is connected almost all the teaching activity of the Saviour. Here He pronounced great truths, here were accomplished most of His miracles, almost the whole gospel was fulfilled on the shores of the Sea of Galilee."

"Eğer Kudüs'ü, Büyük Kurban (Hz. İsa'nın çarmıha gerilmesi) vesilesiyle arınarak mükemmeliyetle tamamladıysak, Beytü'l-lahim'de Çocuk (Hz. İsa) bizim uğrumuza doğduysa, Ürdün'de (Şeriya Nehri) Onu vaftiz edilirken gördüysek ve korktuysak, o hâlde unutmamalıyız ki Kurtarıcı'nın (Hz. İsa) neredeyse bütün öğretisi faaliyetleri Taberiye Gölü ile bağlantılıdır. Burada O yüce doğruları telaffuz etti, burada Onun

³³² Graham, a.g.e., s. 208-11.

mucizelerinin çoğu gerçekleşti, hemen hemen bütün Müjde (İncil) Taberiye Gölü'nün kıyılarında tamamlandı.”

Hacıların havarilerin ilk çağırıldığı bu kıyılara büyük ilgisi ve bu bölgede bulunan Tabor Dağı'na, Kana'ya; (Kufr Kanna ile ilişkisi sonradan kurulan) Hz. İsa tarafından suyun şaraba dönüştürüldüğü mucizenin, Yeni Ahit'te bahsi geçen bu Celile bölgesinde birçok kutsal yere uğrayacaklardı.³³³

Graham, erzak tedarikinin ve paralarının azalmasından dolayı Nasıra ve Celile'den Kudüs'e dönüşün genellikle daha zor olduğunu ancak bir şekilde yağmur, kar bile olsa hacıların Kutsal Hafta süresince (*Holy Week* - Paskalya öncesi Hafta) Kudüs'te yapılan büyük festivallere yetişebilmek için yola çıktıklarını ve ilâhilerle Kudüs'e döndüklerini kaydetmiştir.³³⁴ Öyle ki Nasıra'dan Kudüs'e yolculuğun zorluklarına atıfla yolculukta bizzat bulunmuş yaşlı bir hacıdan duyduğu 20 sene önceki, 1892'te geçen ve çoğu yaşlı, oruçtan bitkin düşmüş 531 kadın ve 533 erkekten oluşan hac kervanından birçok hacının yolda telef olduğu 4 gecelik bir yolculuktan detaylı bir şekilde bahsetmiştir.³³⁵ Öte yandan Graham, bulunduğu kervanın 1500'ü aşkın hacıdan oluşan büyük bir kervan olduğunu ve Kudüs'e girerken hacılar için Filistin Cemiyeti tarafından büyük önlemler alınması sebebiyle yolculuğun çok iyi şartlarda geçtiğini söylemiştir. Öyle ki hacılar Kudüs'e varmadan iki gün önce cemiyet tarafından kervana sevkiyat ekmeği gönderilmiş ve her hacıya ekmek dağıtılmıştı.³³⁶

Graham, Taberiye'den Kudüs'e ulaştıktan sonra bir grup hacıyla Zeytin Dağı'na gelerek diğer Rus hac kervanını karşılamaya gitmiş ve birçok tasvirde bulunmuştur. Buna göre zeytin ve palmiye dallarını taşıyan eşekler ve köy arabalarının üzerinde ve büyük siyah şemsiyelerin altında bulunan hacılar ile atlı Türk jandarma ve Karadağlı polis, toz içerisinde Kudüs'e dönmüşlerdi. Hacılar birbirlerini kutluyorlar ve dizlerinin üzerine çökerek şükür ediyorlardı. Sonrasında Rus yerleşkesindeki misafirhanelere gelen

---

³³³ Graham, *a.g.e.*, s. 211-14.

³³⁴ Graham, *a.g.e.*, s. 215.

³³⁵ Graham, bu yolculuğu detaylı bir şekilde sayı ve tarihleri kullanarak vermiş ve Filistin Cemiyetinin faaliyetlerinden övgüyle bahsetmiştir. Bkz. Graham, *a.g.e.*, s. 216-25.

³³⁶ Graham, cemiyetin yolladığı ekmeği, kendilerine gösterdiği ilgiden dolayı hacıların gözyaşlarıyla karşıladığını söylemiştir. Bkz. Graham, *a.g.e.*, s. 226.

hacılar, burada da bir kalabalık tarafından masalarda ücretsiz akşam yemeğiyle mutluluk gösterileri eşliğinde karşılanmıştı.³³⁷

3.3.6.4. Kutsal Hafta'da Ne Yapılır?

Graham'a göre Tanrı'ya kulluğun son aşamasına bir hafta kala, Kutsal Hafta'nın (Paskalya'dan önceki hafta) gelmesiyle hacılar, Cumartesiden bir sonraki Cumartesi olan Paskalya öncesi gün ve Büyük Oruç'un son günü olan Kutsal Cumartesi'ye kadar hayal edilebilecek en güç hayatı yaşar ve dinî ateş bütün varlığını o kadar yakardı ki bütün gün ve gece hayatları devamlı kilisede ayinlerle geçerdi. Kudüs kiliseleri, özellikle de Kutsal Kabir Kilisesinde sabahdan akşama birbirini takip eden ibadetler ve durmayan ilahilerle hiç boş kalmazdı. Graham, hacıların Büyük Oruç'un son haftasında gezmekten ve oruçtan bitkin düştüğünü ancak sonuna kadar hacılığın bu kutsal ödevini yaşamaya çalışan Rus köylülerinde gördüğü adanmışlığa başka bir yerde rastlamadığını söylemiştir. Öyle ki Graham'a göre birçok hacı Paskalya'ya yakın günlerde bu zorluklardan dolayı ölümlerine birçoğu da hastanelerde yatmak yerine caddelerde ölmeği yeğliyordu.³³⁸ Hazırlıklar için Kutsal Kabir Kilisesi'nin hacılara kapandığı³³⁹ Palmiye Pazarı öncesi Cuma (30 Mart 1912) günü Graham, 4500 hacı ile birlikte *Bethany*

³³⁷ Ayrıca Graham, Rus hacıların Kudüs'e ulaştığı bölgede bu anı görme şansını bulan Avrupalı ve Amerikalı turistlerin gelen hacıların Rusya'dan yürüyerek Kudüs'e daha yeni ulaştıklarını düşündüklerini söylemiştir. Yanı sıra, Kutsal Hafta sırasında Kudüs'te sayıları üç dört kat artan dilencilerin Rus hacıların bu manevî duygu yoğunluğundan faydalandığının üzerinde durmuştur. Bkz. Graham, *a.g.e.*, s. 226-28.

³³⁸ Graham, *a.g.e.*, s. 234-35; Büyük Oruç'un son dönemin her gününde hacı cenazeleri olduğunu söyleyen Graham, Palmiye Pazarı öğleden sonra 2 yaşlı köylünün cenazesine bizzat katılmıştır. Nasıra'ya gidip gelebilen iki hacı şartlara dayanamamış ve aniden ölmüştü. Kutsal Topraklar'da ve Hz. İsa'nın yeniden dirildiği (*Resurrection*) günde ölmenin ne kadar iyi bir şey olduğundan bahseden hayattaki hacılar, tabutları başlarının üzerine kaldırarak kiliseden çıkardıktan sonra ilahilerle hacıların gömüldüğü Zion'a, buradaki mezarlığa ağlayarak getirdiklerini not etmiştir. Bkz. Graham, *a.g.e.*, s. 246-47.

³³⁹ Graham, *a.g.e.*, s. 236-37.

(Kudüs'e doğusundan 2,5 km, Zeytin Dağı'nın güney-doğu eğimine yakın, Lazarus'un İsa tarafından diriltildiği mucizenin gerçekleştiği yer, Azariya olarak bilinir.) gibi Kudüs çevresindeki birçok yere ziyaretlerde bulunmuştu.³⁴⁰ Graham, burada hacılarla birlikte öğleden sonra Kudüs'e Moskova ve Kiev'de Palmiye Cumartesi'sinde yapıldığı gibi çiçekler ve palmiyelerle birlikte "Hz. İsa'yı Kudüs'e bir kez daha getirmek" için Araplardan palmiye aldıklarına değinmişti.³⁴¹ Yine ertesi sabah Kutsal Kabir Kilisesi'ndeki törende Palmiye Pazarı (1 Nisan 1912) münasebetiyle Patrik, sesli bir şekilde Hristiyan krallar ve Sultan için dualar okuyarak kutsal ekmekten dağıtmıştı.³⁴²

Graham, Kutsal Hafta'nın gelmesiyle Kudüs'ün gezginler, şarlatan satıcılar, göstericiler, işportacılar ve 'meşru kalabalığın" ('hacılar') asalaklarıyla dolu olduğunu, sıradan giysili Avrupa ve Amerikalıların şehirde azınlığı oluştururken şüpheli görünümlü İngiliz papazların, kibar ve suskun Katoliklerin, ticari kâfırlıkla dolu otel odalarında bulunanların ise Kudüs'teki temsili törenin mat ve göze çarpmayan kısmını oluşturduklarını kaydetmiştir. Öte yandan Graham, Kutsal Şehrin Rusların, Ermenilerin, Bulgarların, Hristiyan Arapların ve Suriyelilerin ellerinde olduğunu bunun ötesinde de çok sayıda Rum, Arnavut, Sudanlı, Hint dönmeleri, zenciler ve neredeyse dünya ırklarından her bir temsilcinin Kudüs'ün dar sokaklarında kalabalık hâlde yürüdüğünü söyleyerek çeşitliliğe dikkat çekmiştir.³⁴³ Graham, Kudüs'ün ticarileşmiş boyutunun bu durumdan oldukça memnun olduğunu, dükkânların sabahtan akşama kadar ağzına kadar hacıyla dolduğunu; nitekim Rus köylü hacıların da bu dükkânlardan köylerine götürmek üzere çeşitli dinî malzemeler aldıklarını, parası olmayanların ise dilenerek yeterli parayı biriktirdikten sonra alabildiklerini söylemiştir. Bu duruma örnek olarak Graham, bir dükkânın önünde içeriye sığmayacak büyüklükte köy kiliseleri için yapılmış kutsal bir resim olduğunu ve bu resmin yaşlı bir Rus köylü tarafından Kutsal Hafta boyunca

---

³⁴⁰ Graham, *a.g.e.*, s. 239.

³⁴¹ Graham, *a.g.e.*, s. 241.

³⁴² Graham, *a.g.e.*, s. 242; Graham, ayın sırasında Arap Ortodoksların ve Türk askerlerin tavırlarına özellikle değinmiş ve "Doğululardan" açık bir şekilde rahatsızlık duymuştur. Bkz. Graham, *a.g.e.*, s. 243-44.

³⁴³ Graham, *a.g.e.*, s. 233.

dilenilerek satın alındığını ve paketlenerek köyündeki kiliseye gönderildiğini söylemiştir.³⁴⁴

Graham, Arapların caddelerde ticaretle meşgulken papazlarında tapınaklarda sefil kutsama satışlarıyla meşgul olduğunu söyleyerek Kudüs'teki bir ayın sırasında başından geçen bir olayı anlatmıştır. Buna göre yanına gelip çölde manastır inşaatı için yardım isteyen bir Rum papaza Graham, bir kuruş vermiş ve bunun üzerine papaz “Rus devlet memurunun köylüyle konuşması gibi otoriter ve kızgın bir ses tonuyla” “neden bu kadar az! biraz daha para ver”” diyerek çıkmıştı. Nitekim Graham, verdiği parayı geri almış ve papazın ısrarına rağmen başka para vermemişti. Yine Kutsal Hafta'nın Perşembe günü Kutsal Kabir'de Patriğin bulunduğu ayinden bahseden yazar, ayinin bitiminde askerî bir ses tonuyla Rum Patriğin “paraları hazırlayın” diye bağırmasına kadar herşeyin çok güzel olduğunu söylemiştir. Öyle ki bir rubleden az bir miktar kabul edilmediğinden zavallı her köylünün “zorunlu” kutsanma için birer ruble ödemek zorunda olduğuna değinen Graham, Filistin Cemiyeti'nin hacıların parasız kalmamaları için Rusya'ya dönüşte iade etmek üzere 10 şilinlerini aldığını eklemiştir.³⁴⁵

Nihayet, Hz. İsa'nın çilesinin büyük ayini, Patriğin Patrikhane'den matemli bir ruh haliyle ayrılarak Kutsal Kabir'e gelmesi ve orada toplanan kuzey, güney, doğu, batı Hristiyanlarını kutsamasıyla başlamıştı. Birçok Rus'un yanı sıra Rumlar, Suriyeliler ve Arapların bulunduğu piskopos ve başpiskoposlarla dolu olan Kutsal Kabir Kilisesi'nde ilahiler söylenmeye başlamıştı. Öte yandan çoğu Rus köylü ise komünyon ayinlerini papazların tamamının Rusça konuştuğu Rus Katedralinde yapmayı tercih ettiklerini de kaydetmiştir.³⁴⁶

Graham, Rum ruhbanların her şeyi merkezileştirerek Kutsal Kabir Kilisesi'ni kendi tekellerine almaya, sınırlar belirlemeye ve böylece her şeyi kontrol etmeye çalıştıklarını ancak buna rağmen Rus Hristiyanlığı büyürken Rumların yozlaştığını ifade etmiştir. Graham'in kıyaslamalarında Rus Ortodoks Rum Ortodoksa üstün gelmektedir. Graham'a göre Ruslar daha basit ve saftılar, kandırılabilirlerdi ancak gerçek ilhamları

---

³⁴⁴ Graham, *a.g.e.*, s. 260.

³⁴⁵ Graham, *a.g.e.*, s. 261-62.

³⁴⁶ Graham, *a.g.e.*, s. 274.

olduğu için daha üstünlerdi. Eğer Rus milleti “Avrupalı Güçler” arasında yükselmeye devam ederse, Kutsal Kabir Kilisesi ve hatta Kudüs’deki bütün mabetler Rusların kontrolüne geçebilirdi ki Graham’a göre Hristiyanlık adına böyle bir değişiklik herkes için iyi olacaktı.³⁴⁷ Rus muhibi Graham açısından doğal seyrinde bu iyiliğin bir de “politika” tarafıyla ilgenilmiyor değildir ama metinde Graham bu bağlamda sessizdir.

Bütün hacılar sessizce çanların sesini dinlerken sanki cennetten gelen bir habere kulaklarını açmış gibilerdi ve 300 kişilik bir rahip grubunun gelmesiyle Hz. İsa’nın çarmıhtan alınarak yıkandığı taşa getirilmesi ve buradan da mezara götürülmesini canlandıran bir ayin düzenlenmiş ve sabah saat üçe kadar süren ihtişamlı ayin sırasında Kutsal Kabir Kilisesi’nin içinde adım atacak yer olmamıştı.³⁴⁸ Ayin sırasında Graham’a göre İncil’de geçmeyen, Hz. İsa’nın hayatıyla da bir ilgisi olmayan ve paganizmden miras kalan, nitekim papazların da Rus hacılara önemsiz olduğunu söylediği Kutsal Ateş (*Sacred Fire*) ayini de düzenlenmişti.³⁴⁹ Papazların ateşi kimyasal yollardan elde ettiğini düşünen Graham, Rusların bu ateşi dikkate almamasına rağmen aralarında merakla takip ettiğini ve Tanrı’dan gelen bir işaret olduğunu düşündüklerini yazmıştır. Öyle ki Rus hacılar genelde bu ateşle bir mum yakıp yanan mumu, döndükten sonra köylerine götürerek kiliselerindeki mumları yakarak çoğaltmak için gayret ederlerdi. Graham’e göre bunu yol boyu söndürmeden tutmak zor bir işti...³⁵⁰

---

³⁴⁷ Graham, *a.g.e.*, s. 275.

³⁴⁸ Graham, *a.g.e.*, s. 280-282; Graham, bulunduğu ayinlerdeki hacılar ne kadar “Doğuluysa” ortamın o kadar gürültülü olduğunu söylemiş ve sıradan Rum Kiliselerinde bu gürültüden kaçınıldığını çünkü burada belki de bir dedikodudan öte olmasa da Türk askerlerin herhangi bir provokasyon ihtimaline (ne olduğu da muammadır, ama Graham Türk imgesine bu otorite boyutunu yerleştirir genelde) karşı kalabalığa ateş açabileceğini kaydetmiştir. Öte yandan Rusların ise nasıl bekleyeceklerini, sessiz olacaklarını ve dayanacaklarını bildiklerini belirtmiştir. Bkz. Graham, *a.g.e.*, s. 278-279.

³⁴⁹ Graham’ın anlattığına göre Hristiyanlığın ilk yüzyılında, Kutsal Kabir Kilisesi’nde cennetten gelen bir ışığın suya inerek yağ gibi yanmaya başladığı ve Paskalya ayinine kadar devam ettiği söylenir, o zamandan beri her Paskalya Cumartesi ateş Kutsal Kabir üzerinde görünmeye başlamıştır. Bkz. Graham, *a.g.e.*, s. 284; Her sene Kutsal Kabir’de Patrik, yanında ateş yakmak için kimyasal bir şey götürmediğini göstermek niyetiyle neredeyse çıplak bir şekilde Kutsal mezara girer, biraz sonra elinde yanmış mumlarla dışarı çıkar ve ateş mumdan muma geçirilerek Hz. İsa’nın dünyada geçirdiği sene olan 33 mum yakılırdı. Yani söylene mucize “canlandırılırdı”. Bkz. Graham, *a.g.e.*, s. 289.

³⁵⁰ Graham, *a.g.e.*, s. 285-287.

3.3.6.5. Paskalya

Graham, Kutsal Cumartesi günü (Paskalya'nın bir gün önceki Cumartesi günü, 6 Mart 1912) öğleden sonra "Eve ne zaman dönüyorsun?" sorusu ve buna karşılık "bulabildiğim ilk gemiyle" cevabını en çok duyduğu cümleler olduğuna dikkat çekmiştir. Konsül sabahleyin ayrılmak ve bunun için Filistin Cemiyeti'ne teslim ettikleri 10 *şilini* almak isteyen hacılarla çevrelenmişti. Diğer taraftan caddeler kefenler, lavanta reçinesi, tütsü, vaftiz haçları, panoromalar, Meryem Ana ve Oğul resimleri, İsa'nın haçtaki resimleri gibi dinî turistik hatıra mamüller satın alıp köyüne götürmek isteyen hacılarla doluydu. Yine köylüler okuma yazma bilmediği için hazır yazılmış mektupları satın alıyor ve Paskalya'da Kudüs'ten Rusya'da bir arkadaşına yolluyordu. Ancak Graham, bu mektupların adreslerine ulaşmadığını, en azında kendisinin Rusya'daki bir arkadaşına yolladığı mektubun hiç ulaşmadığını da not etmiştir.³⁵¹

Graham, bütün hafta büyük alışveriş olduğunu ancak Paskalya'nın gelmesiyle ve Büyük Oruç'un bitimiyle misafirhanenin avlusunda tavuk satan Arap köylü kadınlar ve kanyak satan Türkler gibi başka bir çeşit işportacı tipinin belirmediğini söylemiştir.³⁵² Yine hacıların Rusya'da ev halkına vermek için düzinelerce yumurtanın yanı sıra (Kutsal) Cumartesi günü Rusya'da olduğu gibi Kudüs'te de belirmeye başlayan Paskalya çöreklerinin kutsanması için kiliseye götürüldüğünü yazmıştır.³⁵³

Gece yarısında Patrikin Kutsal Kabir'de tekrar hacıların önüne çıktığını ve "Sevinin! İsa yükseldi!" dedikten sonra ayine katılanlara Paskalya öpücüğü vermiştir. Gece saat birde Rus Katedraline geçtiklerinde dahi herkesin birbirini öpüğünü gören Graham, bu durumdan etkilenmiş ve Rus erkekler birbirlerini en kalbi duygularla kendi eşlerini

³⁵¹ Graham, *a.g.e.*, s. 292-293.

³⁵² Graham Türklerin sattığı *arakha* (Turkish vodka- muhtemelen rakı) adında içkinin hacılar tarafından fazlasıyla rağbet gördüğünü söylemiştir. Bkz. Graham, *a.g.e.*, s. 294.

³⁵³ Graham, *a.g.e.*, s. 295.

öpmekten öte öptüklerine dikkati çekmiş, ancak Rus erkeklerinin dudaktan öpüşme alışkanlıklarının garipsediği de açıktır.

“What embracing and kissing there were this night; smacking of hearty lips and tangling of beards and whiskers! The Russian men kiss one another with far more heartiness than they kiss their women. In the hostelry I watched a couple of ecstatical old greybeards who grasped one another tightly by the shoulders, and kissed at least a score of times, and wouldn't leave off.”

“Bu gece ne kadar kucaklaşma ve öpücük vardı; yürekten dudakların şapırdaması ve sakal ve bıyıkların birbirine karışması! Rus erkekleri birbirlerini, kendi kadınlarını öptüklerinden çok daha kalbi duygularla öpüyorlardı. Hostelde birbirlerini omuzlarından sıkıca tutmuş bir çift kendinden geçmiş yaşlı aksakallıyı birbirini birçok defa (yaklaşık 20 kere) öptüğünü ve birbirini bırakmadığını gördüm.”³⁵⁴

Graham, misafirhaneye döndüğünde etlerin pişirilerek şarapların açıldığını ve Paskalya yemeği için masaların kurulduğunu aynı zamanda buradan da Yevgeni ile gittiği Ruhanî Misyon’da da Paskalya masalarının göz kamaştırdığını yazmaktan geri durmamıştır. Graham’ın Kudüs’te birden çok yerde, yeri çoğaltarak gözlemlerini aktardığını belirtmek gerekiyor. Gördüğü her rahibin “İsa yükseldi!” dediğini ve diğerlerinin de “Evet, O yükseldi!” diyerek birbirlerini öptüğünü, *Rasgovenie*’de (Büyük Oruç’u açmak, orucunu bozmak, vaktinde) şarap, kanyak ve *arakha*’nın (Graham’ın bahsettiği Türk içkisi “Rakı”, Graham gerek Rusça bir tarafa Türkçe sözcükleri işittiği şekliyle yazmaktadır, terim seviyesinde kullanmaktadır.) tüketim miktarının şüphesiz bir İngiliz’i ürpertecek noktada olduğunu söylemiştir. Nitekim bu sahneler karşısında şüpheye düşen Graham, sarhoş hâlde dans ederek şarkı söyleyenlerin sanki Hz. İsa’nın fikirlerine ters davrandıklarını ancak bunu da bilemediğini ve sonuç olarak İsa’nın yükselerek sonsuza dek yaşayacağını söylemiştir.³⁵⁵ Graham, başrahibin (Arhimandrit

³⁵⁴ Graham, *a.g.e.*, s. 296.

³⁵⁵ Graham, *a.g.e.*, s. 297.

Leonid Sentsov, 1903-1918) yemek sırasında yaptığı konuşmayı, olduğu gibi tercüme ederek seyahatnamesinde yer vermiştir:

"Dear compatriots, beloved brothers and sisters in the Lord! Let us give thanks unto the Lord!

"Long did we have the wish to come to this Holy Land and see with our own eyes the places where our Lord Jesus Christ lived and died, the wish of every orthodox Russian Christian. But the way was long and hard, and there were seas to cross, and many of us were so old that we could hardly dare hope to succeed. But see, beyond every expectation and hope we have actually found the Holy Land, have been in Bethlehem where the Child was born, and in Nazareth where He lived thirty years. We have washed our sinful bodies in the holy Jordan streams where He was baptized, have climbed Tabor where He was transfigured, showing His godly glory to His disciples. We have been on Eleon where He was taken up into heaven; we have lived and walked in Jerusalem where He was crucified, buried, and raised from death. The names of the places in which we have prayed have made our very hearts tremble. We have walked the road that He walked, breathed the same air, looked at the same mountains, hills, valleys, and ravines. We have seen the garden of Gethsemane, where the Lord loved to be alone, and where before His crucifixion He prayed in agony. We have seen where the temple stood, and whence were driven out the money-changers. In a word, we have been to all the sacred places we could find and have prayed in them. We have followed in the footsteps of Jesus Christ from Bethlehem to Golgotha. Great has been the mercy of God, and whilst we yet live we ought constantly to thank Him and pray for those who have helped us on the road. We have had blessing that is denied to many far better than ourselves. And don't forget that to whom much is given of him much is asked. When we go back to Russia we must never forget our visions. Remember, dear brothers and sisters, that from us palmers much more is demanded than from others.

"Do you remember, brothers, that on the way when we had to cross the sea there arose a great storm, and we said to one another that we should never live to pray at the Sepulchre? Well, see God has enabled us to pray at all the Holy Places, to live quite a long time in Jerusalem, and to gather at last to go home again. Glory to God, Glory to God! Blessed is the Lord God of Zion living in Jerusalem!"

"It is true that it is partly owing to the fatherlykindness and care of the gentleman most worthy to honour, our Emperor, that we have been enabled to pilgrimage hither, and also to the Grand Duchess Elizabeth Fedorovna. We must remember that but for their care we might have fared hardly in this land where our tongue is not spoken. This is not hospitable and stranger-loving Russia. Here no one gives anything except for money. Here also are the enemies of Christianity, Mahometans, and Jews, and not only they, but the enemies of Russia, the foreign and unorthodox Christians. God has inspired the Tsar to make a very loving provision and protection for us. So, glory be to God, all is happily ended and we have lived as in a dream. The time comes for us to return home to Mother Russia once again. Let us not forget to pray God earnestly to preserve us from the perils of land and sea."

"One word more, dear brothers and sisters, pilgrims and pilgrimesses! Some of our brothers returning from the Holy Land have thought that they have done all earthly, that they have attained to sainthood, and that nothing more is asked of them below. Please don't act so! Remember what the Lord said: 'So likewise ye, when ye shall have done all those things which are commanded you, say. We are unprofitable servants: we have done that which was our duty to do' (St. Luke xvii. 10). Let us be humble, counting ourselves the last, the worst of all. Who can say why it was the Lord God enabled us to pray at holy places? Perhaps it was because we were in such danger of sin, perhaps as a last means of saving us from sloth and wickednes."

*"Then again, we have seen much that is evil in the Holy Land. Do not let us, therefore, take home tales of evil things seen and heard there. Forget that which was not good. Do not lie about the sacred places, and don't make up stories and fables. Say only what you yourselves have personally known and felt. Especially must I say to you, dear sisters and pilgrimesses, hold your tongues. In much speaking lies not salvation. How often after we have spoken do we not shed tears and wish we had been silent. And may God of Zion, Maker of heaven and earth, bless you and lead your steps into the way of truth, and enable you to see the blessed Jerusalem, not this earthly, but the heavenly one."*³⁵⁶

"Sevgili yurttaşlar, Tanrı nezdinde aziz kardeş ve kız kardeşlerim! Hep birlikte Tanrı 'ya şükranlarımızı sunalım!

"Uzun zaman Kutsal Topraklara gelme arzusuna sahip olduk ve kendi gözlerimizle Efendimiz Hz İsa'nın yaşadığı ve öldüğü yerleri görme isteğini her Rus Ortodoks gibi istedik. Ancak yol uzun ve zordu ve aşılması denizler vardı ve çoğumuz başarıma umudunu taşımakta bile zorlanacak kadar yaşlıydık. Ama gördünüz, her beklentinin ve ümidin ötesinde geçekten de Kutsal Toprakları bulduk, Çocuğun doğduğu Beyt'ül-lahim'de ve otuz yıl boyunca yaşadığı Nasıra'da bulunduk. Gühahkar bedenlerimizi O'nun vaftiz edildiği kutsal Ürdün (Şeriya) Nehrinde yıkadık, O'nun yüceldiği ve ilahi zaferini havarilerine gösterdiği Tabor'a tırmandık. Cennete götürüldüğü Eleon'da bulunduk; O'nun çarmıha gerildiği, defnedildiği ve ölümden uyandığı Kudüs'te yaşadık ve yürüdük. İçinde dua ettiğimiz yerlerin isimleri kalplerimizi ürpertti. O'nun yürüdüğü yolda yürüdük, aynı havayı teneffüs ettik, aynı dağlara, tepelere, vadilere ve hendeklere baktık. Efendinin yalnız kalmayı sevdiği ve çarmıha gerilmesinden önce ıstırap içinde dua ettiği Getsemani bahçesini gördük. Tapınağın nerde durduğunu ve sarrafların nereden sürüldüğünü gördük. Sözün kısası, bulabildiğimiz bütün kutsal yerlerde bulunduk ve içirisinde dua ettik. Hz. İsa'nın Beyt'ül-lahim'den

³⁵⁶ Graham, a.g.e., s. 299-302.

Golgotha'ya ayak izlerini takip ettik. Tanrı'nın merhameti yüceydi ve henüz yaşarken sürekli ona şükür etmeliyiz ve yolda bize yardım edenler için dua etmeliyiz. Bizlerden çok daha iyilerinin reddedildiği lütuflara sahip olduk. Ve unutmayın ondan kime ne kadar verileceği ne kadar istenildiğidir. Rusya'ya geri döndüğümüzde vizyonumuzu asla unutmamalıyız. Hatırlayın, sevgili kardeş ve kız kardeşler, biz Hristiyan hacılardan diğerlerinden daha çoğu talep edilir.

“Kardeşler, yolda denizi geçmeye çalışırken büyük bir fırtına çıktı ve birbirimize (Kutsal) Kabir'de asla dua edebilecek kadar yaşayamayacağımızı söylediğimizi hatırlıyor musunuz? Nihayet, gördüğümüz Tanrı Kutsal Yerlerde dua edebilmemizi, Kudüs'te uzun süre yaşayabilmemizi ve eve geri dönebilmemizi sağladı. Zafer Tari'ya, Zafer Tari'ya! Kudüs'te yaşayan Zio'un kutsanmış Efendi Tarısı!

“Bir ölçüde baba şevkatinden ve centilmen ilgisinden dolayı burada hacılık yapabilmemizi sağlayan en değerli onurun, İmparatorumuz ve aynı zamanda Grandüşes Elizabeth Fedorovna'ya ait olduğu doğrudur. Hatırlamalıyız ki onların ilgisi için dilini konuşamadığımız bu toprakların üstesinden gelmemiz zor olabilirdi. Burası misafirperver ve yabancıları seven Rusya değil. Burada para karşılığı olmadan kimse kimseye bir şey vermez. Burada Hristiyanlığın düşmanları, Muhammediler ve Yahudiler ve sadece onlar değil, Rusya'nın düşmanları, yabancı ve gayri-ortodoks Hristiyanlar da var. Tanrı Çar'a bizi tedarik etmesi ve koruması için ilham verdi. Dolayısıyla, zafer Tanrı'ya olsun, hepsi mutlu bir şekilde bitti ve biz de rüyadaymışız gibi yaşadık. Bizim için Ana Rusya'ya bir kez daha dönme vakti geldi. Tanrı'ya bizi kara ve denizde tehlikelerinden koruması için samimiyetle dua etmeyi unutmayalım.

Bir kelime daha, sevgili kardeşler ve kız kardeşler, hacılar! Kutsal Topraklardan dönen bazı kardeşlerimiz dünyevi herşeyle işinin bittiğini, azizliğe yükseldiğini ve daha fazla birşey yapması gerekmediğini düşünüyor. Lütfen bu şekilde davranmayın! Efendinin söylediğini

hatırlayın: ‘Böylece aynı şekilde sizler, sizlere söyleneni aynen yaptığımızda der. Biz kazançsız hizmetçileriz: biz görevimiz olanı yaptık’ (St. Luke xvii. 10). Mütevazı olalım, kendimiz sonuncu, en kötü olarak sayalım. Kim Tanrı’nın kutsal topraklarda bize dua etmemizi sağlama nedenini söyleyebilir? Belki de biz bir günah tehlikesindeydik, belki de bu bizi miskinlik ve günahkârlıktan kurtaracak son araçtı.

“O halde yine, Kutsal Topraklarda şer olan çok şey gördük. Nitekim burada gördüğümüz ve duyduğumuz kötü hikâyeleri eve götürmeyelim. İyi olmayanları unutun. Kutsal yerler hakkında yalan söylemeyin ve hikâyeler ve öyküler uydurmayın. Sadece kendinizin şahsen bilip ve hissettiğinizi söyleyin. Özellikle de kız kardeşler, bayan hacılar, size dilinizi tutmanızı söylemeliyim. Fazla konuşmada kurtuluş yoktur. Konuştuktan sonra ne kadar sıklıkla gözyaşı dökeriz ve sessiz olmayı dileriz. Ve Zion’un Tanrısı, cenetin ve cehennemın yaratıcısı sizi kutsasın ve adımlarınızı doğru yola yönlendirsın ve kutsanmış Kudüs’ü görmenizi sağlasın, dünyevi olanı değil, ilahi olanı.”

Hacılığını tamamlayan Rus köylü hacılara yaptığı konuşmasıyla Başrahip aslında hacılara hacı olmanın müstesnalığı, tanımını, anlamını, kimlere müteşekkir olduklarını, Kudüs’e nasıl bakılması ve onun başkalarına nasıl anlatılması gerektiği hitabında Rus köylülerine didaktik telkinlerde bulunmuştur. Buna göre Kutsal Toprakları görmenin her Rus Ortodoks için ne kadar arzu edilen bir durum olduğunu ve yemekte bulunan her hacının da bunu isteyerek aşılması gereken onca uzun ve yorucu yolları katettiğini vurgulamıştır. Başrahip, Hz. İsa’nın doğduğu Beytü’l-lahim, otuz yıl boyunca yaşadığı Nasıra, Hz. Yahya tarafından vaftiz edildiği Şeriya Nehri gibi kutsal yerleri söylerken aslında buraları kutsal kılan ve hac mekânı hâline getiren nedenleri de sayarak hacılığın Hz. İsa’nın yürüdüğü yolda yürümenin, onunla aynı havayı teneffüs etmenin yani bizzat onun nasıl yaşadığını anlayarak sonunda hacılığın Hz. İsa’nın çarmıha gerildiği Kudüs şehrinde onunla aynı ızdırabı çekmek olduğunu anlatmıştır.

Başrahip kimlere müteşekkir olduklarını söylerken Hristiyan düşmanı Müslüman ve Yahudilere, Ortodoks düşmanı gayri Ortodoks Hristiyanlara ve bölgede karşılıksız hiçbir şey yapmayan çıkarıcı insanlara karşı kendilerine zorlu yolculukları kolay kılan ve

Kutsal Topraklar'da hac yapma imkânını varlığıyla sağlayan Rus Çarı'na ve Grandüşes Elizabet Fedorovna'ya (İmparatorluk Rus Ortodoks Filistin Cemiyeti başkanı) şükranlarını sunmuştur.

Başrahip hacıların edindikleri bu hac tecrübesiyle Rusya'ya geri döndüklerinde sorumluluklarının artacağını; bu bağlamda dünyevî işlerle işinin bitmediğini aksine manevî olarak daha çok şey yapmaları gerektiğini söylemiştir. Nitekim başrahip, Rus hacılardan Kudüs'te birçok kötü şeye şahit olduklarını ancak bunu Rusya'ya götürmemelerini hatta iyi olmayan herşeyi unutarak buradaki manevî hissiyatlarına yönelik Rusya'da diğer insanlara telkinlerde bulunmalarını istemiştir. Bu bağlamda başrahip aslında Rusya içerisinde Kutsal Toprakların imajına yönelik olumsuz bir algı oluşmamasını hatta hacılara manevî hissiyatlarını anlatmak suretiyle Kutsal Toprakların bir nevi reklamını yapmalarını istemiş; belki böylece Rusya içerisinde Kutsal Topraklar'a karşı olan ilgiyi artırabileceğini düşünmüştür.

SONUÇ

Bu çalışmada, genel anlamda Rus hacıların Kutsal Topraklar'a hac seyahatlerini, bu toplum temelli eylemliliği 19. yüzyıl için bağlamaştırılıp devletlerarası siyasetten dinî ve kültürel etkileşime ne anlama geldiğini ve bu etkileşimin kendisini bilimsel faaliyetlerin hacminde ve seyahat anlatılarında nasıl gösterdiğini bir örnek seyahat metni üzerinden değerlendirildi.

Rus hacıları Orta çağlardan itibaren Kutsal Topraklar'a götüren en temel dürtü aslında bu bölgelere karşı duyulan dinî ve kültürel bağlılıktı. Buna göre Ortodoks Doğu olarak adlandırılan bu bölgeler aslında Ortodoks Hristiyanlığın menşei olarak kabul edilmekteydi. Öyle ki Kudüs daha 12. yüzyılda Ruslar için fiilî bir hac mekâmı haline gelmişti. Nitekim zamanla artan Rus hacıların sayısı yazdıkları seyahatnâmelere de yansımış ve kendi içinde seyahat anlatı türlerini bile çıkarmıştı. Ancak Rusların Kutsal Topraklar'a karşı dinî ve kültürel bağlılığı, Rusya'nın büyüyen etkin siyasi gücüyle Osmanlı devleti ile ilişkilerinde Kutsal Topraklar ve hacılar meselesini de beraberinde getirerek, ikili ilişkilerinde siyasî manipülatif bir unsur hâlini almıştı. Artan bu siyasî ilgi ve 19. yüzyılın ilk yarısında ortaya çıkan geleneksel Rus değerlerini ve Ortodoksluğun Rus halkının kültür ve milliyet oluşturucu temel birleşeni olduğunu savunan Slavofilizm gibi bir fikir akımıyla birlikte Rusların Osmanlı Yakın Doğusu'na ve Kutsal Topraklar'a olan ilgisinde belirgin bir niteliksel değişme yaşanmıştı. Bu dönemde Kutsal Topraklar'a önemli Rus devlet adamları ve ruhbanlar seyahat etmiş ve yazdıkları seyahatnâmelerle Rus halkının Kutsal Topraklar'a olan ilgisini yeniden başlatmışlardır.

Doğu Sorunu'nun ortaya çıkışı ile Suriye ve Filistin'deki Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın oğlu İbrahim Paşa'nın rejimiyle bölge, Mısır sorununda, önce-sonrasında Avrupalı güçlerin siyasî, dinî ve kültürel etkisine de açılmasıyla başlasa bile, Avrupalı devletlerin bu bölge üzerindeki rekabetine Rusya da katılmış ve bu rekabette Rus hacılığı daha da önemli bir siyasi enstrüman hâline gelmiştir. Bu rekabetle birlikte Rusya Filistin'deki ilk konsolosluğunu 1839'da açmıştır. Batılı Protestan ve Katolik misyonerliğe de açılan bölgede yerel Arap Ortodokslara yönelik bu tür bir faaliyetin az-çok etkisinin nüfuz ve

egemenlik siyasî hesap-kitap işinde rolü olduğunun idrakindeki Rusya'nın Ortodoksluğun buradaki geleceği için kaygılandığı kabul edilebilirse, din ve mezhepler 19. yüzyıl emperyal hegemonik mücadelede işlevseldir. Dolayısıyla bir hacı kisvesiyle Başrahip Porfiriy Uspenskiy'i bölgeye incelemelerde bulunması için yollanmıştır. Nitekim Batılı misyonerlik faaliyetlerinin yanı sıra bölgedeki Rus hacıların çokluğu ve rehberlikten yoksun olmaları da 1847'de Kudüs'te ilk Rus Ruhanî Misyonu'nun Uspenskiy'in teşebbüsleriyle kurulmasını sağlamıştı. Ancak dönemin Slavofil fikir akımlarının varyantlarının da (Pan-Rus, Pan-Ortodoks) tesiriyle radikal görüşlü ruhbanların faaliyetleri (siyaset adamlarında da karşılığını bularak) ve bunun Çarlık idaresine de tesiri sonucu Kutsal Yerler sorununu doğurarak Kırım Savaşı'nın önemli bir nedeni olmuştu.

Paris Barışı ile birlikte Rusya'nın Yakın Doğu'daki siyasî faaliyetleri engellenirken buradaki dinî ve kültürel faaliyetleri farklı bir şekilde devam etmiştir. Bu bağlamda Kudüs'teki Rus Ruhanî Misyonu tekrar kurulmuş ve 19. yüzyılın ikinci yarısıyla birlikte Rus hacıların niceliksel ve niteliksel değişimi bundan sonraki Rus siyasetlerine de yansımıştır. Tren yoluyla ve buharlı gemilerle Kutsal Topraklar'a seyahatin kolaylaşması kitlesel hac seyahatlerini ardı sıra getirmiş ve Rus köylülerini de bu sürece dâhil etmiştir. Nitekim Rus toplumunun köylülere varana kadar hac seyahatlerine dâhil olması imparatorluk ailesinin de dikkatini çekmiş, 1859'da Grandük Konstantin ilk emperyal hacı olarak Kutsal Topraklar'a seyahatini gerçekleştirmiştir.

Grandük'ün seyahatiyle birlikte önceleri köylülerin Avrupalı fikirlerden etkilenebileceğini düşünerek köylü hac seyahatlerine şüpheli yaklaşan Çarlık idaresi, bu seyahat sonrası köylü hacılığına tam destek vermeye başlamış ve bu doğrultuda hacılık sorunları için Filistin Heyeti kurularak hanedan ve Rus halkından toplanan yardımlarla Kudüs'te büyük miktarda toprak alımları gerçekleştirilerek burada Rus yerleşkesi kurulmuştu. Bu yerleşkede hacılar için misafirhâneler ve Rus manastırı inşa edilmiştir. Ancak Rusların bölgede Rum ruhbanlarla süregelen çıkar çatışması noktasında yerel Arap Ortodoksları destekleme siyaseti ve bunun bölgeye yönelik Rus eğitim faaliyetleri boyutuna da taşınmasının yanı sıra 1872'de Bulgar Kilisesi'nin Fener Rum Patrikhanesi'nden ayrılmasını 1877-78 Osmanlı Rus Harbi sonunda Rusların desteğiyle Büyük Bulgaristan'ın kurulmak istenmesiyle Rusya'nın Kudüs'teki Ruhani Misyon'u

ve Filistin Heyeti aracılığıyla yürüttüğü Yakın Doğu'daki Rum Ortodokslara yönelik siyaseti iflas etmiştir.

1881'de kurulan Rus Ortodoks Filistin Cemiyeti ile birlikte Rusların Yakın Doğu'ya yönelik bilimsel faaliyetlerinde büyük bir yükseliş görülürken cemiyetin yayınları aracılığıyla da Rus halkının hac seyahatlerine karşı ilgisi ekseriyetle artmış ve Kutsal Topraklar'a gelen Rus köylü hacıların sayısında patlama yaşanmıştır. Öyle ki Rus toplumunda önceleri hac seyahatleri zengin ve eğitimli kesimlerin yapabileceği bir olgu iken bu dönemde köylüsünden dilencisine Kutsal Topraklar'a gitmek isteyen herkesin yapabileceği bir olgu hâline geldiğini söylemek mümkündür. Bu bağlamda Rus idaresinin Kutsal Topraklar'da Rusya'nın görünürlüğüne artırmak için kitlesel ve içe kapanık, henüz toprak köleliğinden azat edilen fakat toprak rejiminde bir türlü ahvali ıslah edilemeyen Rus köylülerini de dış ilişkilerinde, Avrupa karşısında siyasî prestij enstrümanı ve imaj yapıcı olarak kullandıkları da söylenebilir. Artan Rus köylü hacı sayısı Kudüs'teki Rus yatırımlarına da yansımalarının yanı sıra Rus hanedanından, bürokrat ve askerinden birçok önemli şahsiyet de bu dönemde Kutsal Topraklar'a ziyaretlerde bulunmuştur.

Rus köylü hacılığının dinamikleri bu ana çerçevede, Kudüs'te köylülerle birlikte bizzat hac ibadetinde bulunarak örnek bir köylü hac seyahat ve ibadetinin her bir aşamasını kayıt altına alan Stephen Graham'ın *With the Russian Pilgrims to Jerusalem / Rus Köylülerle Kudüs'e (Seyahat)* adlı eserinde incelenmeye çalışıldı. Rus Ortodoks hacıları incelerken Graham'ın seyahat anlatısını rehber olarak esas alınmasında metnin birçok açıdan ilginç bulunması önemli olmuştur. Öyle ki seyahat edenlerin eğitimli ve müreffeh Rus tabakasından değil bizzat halk, "avam" dolayısıyla cahil kütle ve yönetim tarafından da gizil olarak bu tarafıyla tehlikeli Rus köylü sınıfından olması, bu hac seyahatini yüzyıl dönümü Çarlık Rusya'sı bağlamında özgün kılıyordu. Bu bağlamda Graham'ın seyahat metni yaklaşımı itibariyle aynı zamanda köylülerin Rus politikalarındaki saf ve etkisiz ancak kitlesel (muhtemel tehlikeli) rolünü göstermekteydi.

Buna göre Graham'ın "köylü hacılık destanını ölümsüzleştirdiği" eseri doğrultusunda bir Rus köylü hac seyahatinin güzergâhları, fizik koşulları, hac yer-mekan-mabetleri, köylü hacı portreleri, Rus köylü hacıların manevî dünyaları, kusurlu yönleri ve Kutsal

Topraklar'daki Rus kurumlarının köylü hacılara yönelik hizmetleri ele alındı. Ancak bu bağlamda Graham'ın Rus köylü hacılarını bize aktardığı eserini anlamlandırabilmek için öncelikle Graham'ın düşünce dünyası hakkında bir fikir verildi. Stephen Graham gibi Rus kültürüne hayran “İngiliz Slavofillerin” varlığı İngiliz algısındaki Rusya imgesinin değişmesine katkısı bağlamında I. Dünya Savaşı öncesi Rusya'daki faaliyetleri ve Rusya'daki seyahatleri sırasında kaleme aldığı eserleri üzerinde duruldu. Dolayısıyla Graham'ın Rus köylü hacıları tasvir ederken köylü hacılar üzerinden idealleştirdiği Rus köylülüğü ve köylünün Rus'un asli ve katıksız ruhu olduğu görüşünün çelişkileri barındırdığı da tespit ve çağ ve yaklaşan savaş arifesinden değerli bulundu. Graham, Rus-İngiliz yakınlaşmasının ideolojik siyasî metin dokuyucusu olmamasına rağmen nitelikli, yoğun ve pozitif değerlerin öne çıkarıldığı Rus kültür anlatısını sunmaktaydı. Bu bağlamda Graham, İngiliz kamuoyunun da düşünme biçimlenmesinde bir rol üstlenmişti.

Yine Rus hac seyahatlerinin Rusya'nın Osmanlı siyasetlerindeki enstrümantal vurgusu açığa çıktı, öyle ki Rusya'dan bölgeye yapılan Yahudi ve Müslüman hac seyahatlerini de belirli sorunsallar üzerinden problemleştirmeye çalışıldı.

Emperyal Rusya'dan Kutsal topraklara yapılan bu hac seyahatlerini çalışmamızın temel nedeni aslında dini motiflerle örülü kültür-siyaset eksenindeki bu tür toplum temelli bir eylemliliğin literatürde fazla yer almamasıydı. Nitekim Rusların Hıristiyanlaşmasıyla birlikte başlayan bu hac seyahatleri sırasında kaleme alınan yani bu eylemliliğin yazılı boyutu olan seyahatnâmeler yüzlerle ifade edilecek kadar hacimli olmasına rağmen Yakın Doğu ile Rusya arasındaki münasebetleri bağlamına dair birçok eserde dikkate alınmamıştı. Öyle ki Osmanlı Devleti ile Çarlık Rusya arasındaki ilişkilerde de bu tür bir çalışmaya tarafımızca pek rastlanmazken yapılan bir takım çalışmalarda ise konunun Osmanlı boyutu görmezden gelindiği için konu eksik kalmıştı. Bu bağlamda Batılı çalışmalar Rus arşivlerini ve Rus dönem kaynaklarını kullanırken Osmanlı arşiv belgelerine değinmemişlerdi. Ancak bilindiği üzere adı geçen zaman diliminde Kutsal Topraklar olarak adlandırılan bu coğrafya Osmanlı yönetiminde idi ve Osmanlı idaresi buradaki Rus seyahatlerini ve bunun dini, kültürel ve siyasi boyutunu dikkatle takibe alarak kayıt etmişti. Ayrıca Kutsal Topraklar'a hac seyahatleri ve bunun Rus politikalarındaki yerine dair Rusça literatür 1900'lerin başlarındaki çalışmalardan

ibarettir. Dolayısıyla eldeki tez, Osmanlı'nın Rus hacılara ve bölgedeki faaliyetlerine karşı reflekslerini de ortaya koymaya çalışmıştır. Öte yandan Rusya'nın Pan-Ortodoks siyasetlerinde Balkanlar'daki siyasetlerine de bağlanan Suriye ve Filistin'e odaklanan siyasetine az yer verilmiş ve bunun hac seyahatleri boyutu ele alınmamıştır. Dolayısıyla bu tez, Rus hacılar bağlamında bu siyasetlerin görünmeyen ama çok mühim bir boyutunu ele almaya çalışmıştır.

Ancak daha öncede belirtildiği gibi hem kurum olarak Rus hacılığı hem de kısaca durduğumuz her bir hudut aşırı faaliyet gösteren Rus emperyal kurumları bağımsız çalışmalara konu olabilecek nitelikte geniş kapsamlı, birçok başlıklarda soruların genişleyeceği alan konularıdır. Dolayısıyla tezimizin içeriği, doğrudan özel karaktere sahip, 1917 Bolşevik Devrimi öncesine tarihlenerek I. Dünya Savaşı arifesinde gerçekleşen Rus Ortodoks köylü hac seyahatini anlamlandırabilmek ve esasen bu kurumlara bağlı olarak da biçimlenen politikalar üzerinde fikir verecek bir zemini yakalamak olmuştur. Nitekim bu noktada tezimiz, farklı çalışmalar için de bir başlangıç ve giriş niteliği taşımaktadır.

KAYNAKÇA

1. BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ (BOA, İSTANBUL).

Sadaret Âmedî Kalemî Defterleri (A.AMD) 90/79, 07 1275.

Düvel-i Ecnebiye Belgeleri (A.DVN.DVE) 1/42, 1258 Z 29; (A.DVN.DVE) 1A/60, 14 L 1260.

Sadaret Divân-ı Hümayûn Nâme-i Hümayûn Kısmı Belgeleri (A.DVN.NMH) 33/15, 1313 Z 29.

Sadaret Mektubî Kalemî Mühimme Kalemî (Odası) Belgeleri (A.MKT.MHM) 442/50, 1289 S 23; (A.MKT.MHM.) 442 / 51, 23 S 1289; (A.MKT.MHM) 442/54, 28 S 1289.

Sadaret Mektubî Kalemî Nezaret ve Devâir Yazışmalarına Ait Belgeler (A.MKT.NZD) 275/93, 24. C. 1275.

Bab-ı Ali Evrak Odası (BEO) 3195/239620, 1325 L 24; (BEO), 3198/239849, 23. L. 1325.

Cevdet Hariciye (C.HR) 64/3172, 04 L 1193; (C.HR.) 83/4105, 26 L 1231; (C.HR) 91/4529, 29 N 1232; (C.HR.) 107/5143, 06 S 1248.

Dâhiliye Mektubî (DH.MKT) 2087/7, 06 B 1315; (DH.MKT) 936/22, 28 Z 1322.

Dâhiliye Şifre Kalemî Belgeleri: (DH.SFR.) 41/21, 22 C 1332; (DH.SFR.) 235/15, 15. N. 1313.

Hatt-ı Hümayun (HAT) No. 778, M 1200.

Hâriciye Mektubî Kalemî Belgeleri (HR.MKT) 195/93, 05 Za 1273.

İradeler Hâriciye (İ.HR.) 169/9096, 21 Za 1275; (İ.HR.) 171/9302, 18. Ra. 1276.

Mühimme Defteri, 21/598 Z. 980.

Meclis-i Vükelâ Mazbataları (MV) 163/36, R. 1330; (MV) 64/15, 03 N 1308.

Yıldız Sadaret Hususî Maruzat Evrakı (Y.A.HUS), 175/23 14 M 1301; (Y.A.HUS), 296/108, 10 Za 1311; (Y.A.HUS) 241/12, 04 R 1308; (Y.A.HUS) 291/57, 23 S 1311; (Y.A.HUS) 325/21, 24 L 1312.

Yıldız Mütenevvi Maruzat: (Y.MTV), 57/50 1309.

Yıldız Elçilik ve Şehbenderlik Tahriratı: (Y.PRK.EŞA.), 13/14 25 B 1308; (Y.PRK.EŞA.), 13/54 01 L 1308.

Yıldız Esas ve Sadrazam Kâmil Paşa Evrakı (Y.EE) 12/18, 29 Z 1298.

Yıldız Arzuhal ve Jurnal (Y.PRK.AZJ) 47/4, 29 Z 1320; (Y.PRK.AZJ) 47/4, 29 Z 1320; (Y.PRK.AZJ) 18/72, 30 B 1308; (Y.PRK.AZN) 2/4, 22 S 1300.

Zaptiye Nezâreti Belgeleri (ZB.) 50/7, 06 S 1323.

2. BASILI ARŞİV BELGELERİ

Belgelerle Osmanlı-Türkistan İlişkileri (XVI-XX. Yüzyıllar), Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara, 2005.

Osmanlı Belgelerinde Kazan, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara, 2005.

3. GAZETE HABERLERİ (STEPHEN GRAHAM'İN GAZETECİLİK FAALİYETİ HAKKINDA)

“A Great Pilgrimage”, *The Sydney Morning Herald* (NSW: 1842 - 1954), 8 Kasım 1913.

“Jerusalem Christmas Scenes” *West Gippsland Gazette* (Warragul, Vic. 1898 - 1930) , 25 Şubat 1913.

“Russian Pilgrims: Another Saga of Vagabondage by Stephen Graham”, *New York Times*, 9 Kasım 1913.

“Suffering Poland: Horrors of German Invasion” *Queensland Times* (Ipswich) (Qld.: 1909 - 1954), 30 Ocak 1915.

“The Great White Tsar: An Outstanding Figure Of The War, The Evolution Of An Emperor And How It Happened”, *Sunday Times* (Sydney, NSW: 1895 - 1930), 12 Eylül 1915.

“There is War. The News in A Cossack Village. How the Russia Sent Off Her Men”, *The World's News* (Sydney, NSW: 1901 - 1955), 24 Ekim 1914.

“With The Russians. The Fighting in Poland Germans. Thrown Back Ten Miles”, *The Riverine Grazier* (Hay, NSW: 1873 - 1954), 27 Ekim 1914.

4. STEPHEN GRAHAM KÜLLİYATI

GRAHAM, Stephen. *A Life of Alexander II, Tsar of Russia*, London, 1935.

GRAHAM, Stephen. *A Tramp's Sketches*, London, 1913.

GRAHAM, Stephen. *A Vagabond in the Caucasus*, London, 1911.

GRAHAM, Stephen. *Boris Godunof*, London, 1933.

GRAHAM, Stephen. *Changing Russia*, London, 1913.

GRAHAM, Stephen. *Ivan the Terrible of Russia*, London, 1932.

GRAHAM, Stephen. *Part of the wonderful scene: an autobiography*, London, 1964.

GRAHAM, Stephen. *Peter the Great: A Life of Peter I of Russia Called the Great*, London, 1929.

GRAHAM, Stephen. *Russia and the World*, London, 1915.

GRAHAM, Stephen. *Russia in Division*, London, 1925.

GRAHAM, Stephen. *The Way of Martha and the Way of Mary*, London, 1915.

GRAHAM, Stephen. *Undiscovered Russia*, London, 1912.

GRAHAM, Stephen. *With Poor Immigrants to America*, New York, 1914.

GRAHAM, Stephen. *With the Russian Pilgrims to Jerusalem*, London, 1913.

5. KİTAPLAR

ALTUNDAĞ, Şinasi. *Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı Mısır Meselesi 1831-1841*, I. Kısım, TTK Yay., Ankara, 1988.

ANDERSON, M. Smith. *Doğu Sorunu 1774-1923*, çev. İdil ESER, İstanbul, 2001.

ANGOLD, Michael (Ed.). *The Cambridge History of Cristianity: Eastern Cristianity*, Vol. 5, Cambridge University Press, Cambridge, 2008.

- Arhimandrit Kiprian, *Otets Antonin Kapustin, arhimandrit i naçalnik Russkoy Duhovnoy Missii v Ierusalime (1817-94)*, Belgrade, 1934.
- ARMAOĞLU, Fahir. *Filistin Meselesi ve Arap – İsrail Savaşları (1948 – 1988)*, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara, 1991.
- ATIYA, Aziz S. *Doğu Hristiyanlığı Tarihi*, Çev. Nurettin HİÇYILMAZ, Doz Yayınları, İstanbul, 2005.
- BADDELEY, J.F. *The Russian Conquest of the Caucasus*, London, 1908.
- BARTHOLD, V.V. *Rusya ve Avrupa'da Oryantalizm*, Çev. Kaya BAYRAKTAR - Ayşe MERAL, Küre Yayınları, İstanbul, 2004.
- BAZİLİY, K. *Siriya i Palestine pod Turetskim Pravitelstvom*, 2 vols., St. Petersburg, 1875.
- BEZOBRAZOV, M. V. *Materialı dlya Biografiya Porfirya Uspenskavo*, St. Petersburg, 1910.
- BİREN, Mehmet Tevfik, “Bir Devlet Adamının” Mehmet Tevfik Bey'in (Biren) II. Abdülhâmid, Meşrutiyet ve Mütareke Devri Hatıraları I, haz. F. Reza Hürmen, Akma Yayınları, İstanbul, 1993.
- BLISS, F. J. *The Religions of Modern Syria and Palestine*, New York, 1951.
- BOLSHAKOFF, S. *The Foreign Missions of the Russian Orthodox Church*, New York, 1942.
- BRAILSFORD, H.N. *The Fruits of our Russian Alliance*, London, 1912.
- BROWER, Daniel R., LAZZERINI, Edward J. (eds.). *Russia's Orient: Imperial Borderlands and Peoples, 1700–1917*. Indiana University Press, Indianapolis, 1997.
- BUBER, Martin. *The Origin and The Meaning of Hasidism*, Horizon Press, New York, 1960.
- COHN-SHERBOK, Dan. *Judaism: History, Belief, and Practice*. Routledge. 2004.

- ÇETİN, Atilla. *Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın Mısır Valiliği: Osmanlı Belgelerine Göre*, İstanbul, 1998.
- DANİŞMEND, İsmail Hami. *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, Cilt IV, İstanbul, 1972.
- DANTSIG, B.M. *Blijniy Vostok v Russkoy nauke i literature*, Moscow: Izdatelstvo "Nauka": Glavnaya redaktsiya vostochnoy literaturı, 1973.
- DAVIS, Ralph. *Aleppo and Devonshire Square: English Traders in the Levant in the Eighteenth Century*, London, 1967.
- DAVISON, Roderic H. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform, 1856-1876*, çev. Osman AKINHAY, Agorakitaplığı, İstanbul, 2005.
- DERİNGİL, Selim. *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji: II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909)*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2002.
- DMİTRİEVSKİY, A. Aleksey. *Episkop Porfirii (Uspenskii) kak initsiator i organizator pervoy Russkoy Dukhovnoy Missii v Ierusalime i ego zaslugi v polsu Pravoslaviya i v dele izuçeniya Khristianskogo Vostoka (Po povodu stoletiya so dnya ego rojdeniya)* St. Petersburg, 1906.
- DMİTRİEVSKİY, A. Aleksey. *Imperatorskoe Pravoslavnoe Palestinskoe Obşçestvo i evo deyatelnost 1881-1907*, St. Petersburg, 1907.
- DMİTRİEVSKİY, A. Aleksey. *Naçalnik Dukhovnoi Missi v Ierusalime Antonin*, St. Petersburg, 1904.
- DOWLING, T.E. *The Orthodox Greek Patriarchate of Jerusalem*, London, 1913.
- DRIAULT, Edouard. *Şark Mes'alesi: Bidâyet-i Zuhurundan Zamanımıza Kadar*, çev. NAFİZ, Berikan Yayınevi, Ankara, 2010.
- ERASLAN, Cezmi. *II. Abdülhamit ve İslam Birliği: Osmanlı Devleti'nin İslam Siyaseti 1856-1908*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 1992.
- ERİM, Nihat. *Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri Cilt I*, Ankara, 1953

- FAROQHI, Suraiya. *Hacılar ve Sultanlar (1517-1683)*, çev: Gül Ç. GÜVEN, İstanbul, 1994.
- FIGES, Orlando. *Kırım: Son Haçlı Seferi*, Çev. Nurettin ELHÜSEYNİ, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2012.
- FORTESCUE, A. *The Uniate Eastern Churches*, London, 1923.
- FRENCH, R.M. (trans.) *The Way of a Pilgrim, and The Pilgrim Continues His Way*, San Francisco, 1973.
- GERALD. Morgan. *Anglo-Russian Rivalry in Central Asia: 1810-1895*, Frank Cass, London, 1981.
- GIDNEY, M. A. *The History of the London Society for Promoting Christianity amongst the Jews from 1809-1908*, London, 1908.
- GIERS, A.A. *Rossiya i Blijny Vostok*, St. Petersburg, 1906.
- GLADSTONE, William Ewart. *The Bulgarian Horrors and the Question of the East*, London, 1876.
- GLEASON, John Howes. *The Genesis of Russophobia in Great Britain: A Study of the Interaction of Policy and Opinion*, Cambridge, 1950.
- GOLDFRANK, David M. *The Origins of the Crimean War*, Harlow: England, 1994.
- GRAHAM, J. *Jerusalem, Its Missions, Schools, Converts, etc.* London, 1858.
- GÜNDÜZ, Şinasi, (ed.) *Yaşayan Dünya Dinleri*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2010.
- HOPWOOD, Derek. *The Russian Presence in Syria and Palestine, 1843-1914 Church and Politics in the Near East*. Clarendon P., Oxford, 1969.
- HUGHES, Michael. *Diplomacy before the Russian Revolution: Britain, Russia and the Old Diplomacy*, Basingstoke, 2000.

- HUGHES, Michael. *Beyond Holy Russia: The Life and Times of Stephen Graham*. Open Book Publishers, Cambridge, 2014.
- HYAMSON, A.M. (ed.) *The British Consulate in Jerusalem (in relation to the Jews of Palestine, 1838-1914)*, 2 vols. London, 1939, 1942.
- KALINOWSKA, Izabela. *Between East and West: Polish and Russian Nineteenth-Century Travel to the Orient*, University of Rochester Press, Rochester, NY, 2004.
- KANE, Eileen M. *Odessa as a Hajj Hub; 1880s to 1910s*, National Council for Eurasian and East European Research, Seattle, 2011.
- KAPTEREV, N.F. *Harakter otnoşeniy Rossii k pravoslavnomu vostoku v XVI i XVII st.*, N.p., 1914.
- KAPUSTĪN, Antonin. *Dnevnik arhimandrita Antonina (Kapustina), 1881*, Indrik, Moscow, 2011.
- KAPUSTĪN, Antonin. *Doneseniya iz Konstantinopolya 1860-1865*, Indrik, Moscow, 2013.
- KAPUSTĪN, Antonin. *Iz Ierusalima: Stat'i, Ocherki, Korrespondentsii 1866-1891*. Indrik, Moscow, 2010.
- KAPUSTĪN, Antonin. *Krug podvijnih Prazdnikov Tserkvi. Sobraniye slov, besed, i pouçenii*, Kiev, 1850.
- KAPUSTĪN, Antonin. *O drevnih hristianskih nadpisiyah v Afinah*, St. Petersburg, 1874.
- KAPUSTĪN, Antonin. *O rasrytiakh vnutri rossiisko-posol'skoi tserkvi v Athinakh*, St. Petersburg, 1860.
- KAPUSTĪN, Antonin. *Pyat' dney na Sviatoy Zemle i v Ierusalime, v. 1857* Indrik, Moscow, 2007.
- KAPUSTĪN, Antonin. *Slovo na Golgofe. Propovedi i nastavleniya dlya russkih paklonnikov v Ierusalime*, Indrik, Moscow, 2007.

- KAPUSTİN, Antonin. *Zametki poklonnika Svyat, Indrik, Moscow, 2013.*
- KARACA, Taha Niyazi. *İngiltere Başbakanı Gladstone'un Osmanlı'yı Yıkma Planı: Büyük Oyun, İstanbul, 2011.*
- KARAL, Enver Ziya. *Osmanlı Tarihi Islahat Fermanı Devri 1856-1861, Cilt VI, TTK Yay., Ankara, 1983.*
- KARAL, Enver Ziya. *Osmanlı Tarihi, Nizâm-ı Cedid ve Tanzimât Devirleri (1789-1856) Cilt V, TTK Yay., Ankara, 1983.*
- KARPAT, Kemal. *The Politicization of Islam: Reconstructing Identity, State, Faith and Community in the Late Ottoman State, Oxford University Press, Oxford, 2001.*
- KHITROVO, V.N. *Pravoslavie v svyatoi zemle (Palestinski Sbornik, i.) St. Petersburg, 1881.*
- KLIER, John D. *Imperial Russia's Jewish Question, 1855-1881, Cambridge University Press; Cambridge, 1995.*
- KLIER, John D. *Russia gathers her Jews: The origins of the "Jewish question" in Russia, 1772-1825. Northern Illinois University Press, Illinois, 1986.*
- KLIER, John D. Shlomo Lambroza, *Pogroms: anti-Jewish violence in modern Russian history, Cambridge University Press, Cambridge, 1992.*
- KLIER, John D. ve Orbach, Alexander. *Perspectives on the 1881-1882 pogroms in Russia, Forbes Quadrangle, Pittsburgh, 1984.*
- KÖSE, Osman. *1774 Küçük Kaynarca Antlaşması (Oluşumu-Tahlil-Tatbiki), TTK Yay., Ankara, 2006.*
- KURAT, Akdes Nimet. *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye kadar, TTK Yay., Ankara, 2010.*
- KURAT, Akdes Nimet. *Türkiye ve Rusya: XVIII. Yüzyıl Sonundan Kurtuluş Savaşına Kadar Türk Rus İlişkileri (1798-1919), TTK Yay., Ankara, 2011.*

- LISOVOĬ, Nikolai N. *Russkoe dukhovnoe i politicheskoe prisutstvie v Sviatoi Zemle i na Blizhnem Vostoke v xix-nachale xx v.*, Indrik, Moscow, 2006.
- LISOVOĬ, Nikolai N., ed., *Rossia v Sviatoi Zemle. Dokumenty i materialy*, 2 vols. Moscow: Mozhdunarodnye otnosheniia, 2000–01.
- MACKAIL, J.W. *Russia's Gift to the World*, New York, London, 1915.
- MANSUROV, Boris P. *Pravoslavnye poklonniki v Palestine*, St. Petersburg, 1858.
- MARSHALL, Alex. *The Russian General Staff and Asia, 1860-1917*, Routledge, New York, London, 2006.
- MASTERS, Bruce Alan. *Christians and Jews in the Ottoman Arab World: The Roots of Sectarianism*, Cambridge University Press, Port Chester, New York, 2001.
- MEYENDORFF, John. *Rome, Constantinople, Moscow. Historical and Theological Studies*. St. Vladimir's Seminary Press, New York, 1996.
- MEYER, Karl Ernest, Brysac, Shareen Blair. *Tournament of Shadows: The Great Game and the Race for Empire in Central Asia*. Washington: Counterpoint, 1999.
- MOSELEY, W.E. *Russian Diplomacy and the Opening of the Near Eastern Question in 1838-9*, Harvard, 1934.
- MURAVYEV, A. N. *Pisma S Vostoka V 1849-1850 goda*, Çast I, St. Petersburg, 1851.
- MURAVYEV, A. N. *Pisma S Vostoka V 1849-1850 goda*, Çast II, St. Petersburg, 1851.
- MURAVYEV, A. N. *Putešestvie Ko Svjatym Mestam v 1830 Godu*, Çast I, St. Petersburg, 1833.
- MURAVYEV, A. N. *Putešestvie Ko Svjatym Mestam v 1830 Godu*, Çast II, St. Petersburg, 1840.
- NOROV, A.S. *Avraama Norova K Putešestviyu Po Svyatoy Zemle*, Çast II., St. Petersburg, 1853.

NOROV, A.S. *İarusalem i Sinayski, Zapiski Vtorova Puteşestvie Na Vostok*, A.S.Norova, St. Petersburg, 1878.

NOROV, A.S. *İzledovaniya Ob Atlantid, A. A. Norova*, St. Petersburg, 1854.

NOROV, A.S. *Puteşestvie K Semi Tserkvam, Upominaemym V Apokalipsise*, St. Petersburg, 1847.

NOROV, A.S. *Puteşestvie Po Egiptu i Nubii V 1834-35 g. Avraama Norova K Puteşestviyu Po Svyatoy Zemle*, Çast I., St. Petersburg, 1853.

NOROV, A.S. *Puteşestvie Po Egiptu i Nubii V 1834-35 g. Avraama Norova K Puteşestviyu Po Svyatoy Zemle*, Çast II., St. Petersburg, 1853.

NOROV, A.S. *Puteşestvie Po Sitsili V 1822 Godu*, Çast I - II, St. Petersburg, 1828.

NOROV, A.S. *Puteşestvie Po Svyatoy Zeml V 1835 Godu, Avraama Norova*, Çast I - II, St. Petersburg, 1838-1844.

OKUYAN, Selim. *Filistin'in Gölgesinde Abdulhamit ve Theodor Herzl*, İstanbul, 2008.

ÖKE, Mim Kemal. *Kutsal Topraklarda Siyonistler ve Masonlar İhânetler... Komplolar... Aldanmalar*, İstanbul 1991.

ÖKE, Mim Kemal. *Osmanlı İmparatorluğu, Siyonizm ve Filistin Sorunu 1880-1914*. İstanbul, 1982.

PAPAS, Alexandre. Thomas Welsford ve Thierry V. Zarccone (ed.), *The Roads of Pilgrimages between Central Asia and the Hijaz*, Berlin, 2011.

PIERCE, Richard A. *Russian Central Asia, 1867-1917: A Study in Colonial Rule*. University of California Press, Los Angeles, Berkeley, 1960.

POZNIAKOV, Vasiliy. *Hojdenie Kupsa Vasilii Pozniakova*, ed. Kh. M. Lopavev, *Provoslavnie Palestinskii Sbornik XVIII*, St. Petersburg, 1887.

ROBINSON, Gerald H. *With the Pilgrims to Mecca*, London and Newyork, 1902.

- SAMUR, Sebahattin. *İbrahim Paşa Yönetimi Altında Suriye*, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri, 1995.
- SAROLE, Charles. *Great Russia: Her Achievement and Promise*, New York, 1916.
- SHUBIN, Daniel H. *A History of Russian Christianity vol I. From the Earliest Years through Tsar Ivan IV*, Algora Publishing, New York, 2004.
- SIRMA, İ. Süreyya. *II. Abdülhamit'in İslam Birliği Siyaseti*, Beyan Yayınları, İstanbul, 1990.
- SPRINGETT, Bernard H. *Secret Sects of Syria and the Lebanon*, George Allen & Unwin Ltd, London, 1922.
- STAVROU, Theofanis G. and Weisensel, Peter R. *Russian Travelers to the Christian East from the Twelfth to the Twentieth Century*, Columbus, OH, 1986.
- STAVROU, Theofanis G. *Russian Interests in Palestine, 1882-1914. A Study of Religious and Educational Enterprise*, Institute for Balkan Studies: Thessaloniki, 1963.
- Tahsin Paşa, *Sultan Abdülhamid; Tahsin Paşanın Yıldız Hatıraları*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1999.
- TIBAWI, A. L. *British Interests in Palestine 1800-1901*, Press Universitaires de France, London, 1961.
- TISCHENDORF, Constantine. *When were our Gospel Written? An Argument, With A Narrative of The Discovery of The Sinaitic Manuscript*, American Tract Society, New York, 1866.
- TİTOV, Fedor I. *Preosviashchennyi Kirill Naumov, Episkop Melitopol'skii, byvshii nostoiatel' russkoi dukhovnoi missii v Ierusalime*, Kiev, 1902.
- USPENSKIY, Porfiriy. *Kiniga Btia Maevo (Hayatımın Kitabı) vol. 1,2,3,4,5,6,7,8*, St. Petersburg, 1894-1908.

- USPENSKIY, Porfiriy. *Kniga Btia Moevo*, vol. 1,2,3,4,5,6,7,8, St. Petersburg, 1894-1908.
- USPENSKIY, Porfiriy. *Pervoe Puteşestvie v Sinaiskiy Monastır v 1845 godu*, St. Petersburg 1856.
- USPENSKIY, Porfiriy. *Pervoye Puteşestvie v Afonskie Monasturi i Skiti Arhimandrita, Nıne Episkopa, Porfiriya Uspenskogo v 1845 godu*, Çast I i Çast II, St. Petersburg, 1877.
- USPENSKIY, Porfiriy. *Vtoroe Puteshestvie v Sinaiskiy Monastır v 1850 godu*, St. Petersburg, 1850.
- USPENSKIY, Porfiriy. *Puteşestvie po Egiptu i v Monasturi Svatogo Antonina Velikogo i Prepodobnogo Pavla Five iskogo, v 1850 godu*, St. Petersburg 1856.
- USPENSKIY, Porfiriy. *Vtoroe Puteshestvie po Sviatoi Gore Afonskoi Arkhimandrita, Nınye Episkopa, Porfiriya Uspenskogo v gody 1858, 1859 i 1861, i opisanie skitov afonskkikh*, 1880.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı. *Osmanlı Tarihi, Karlofça Antlaşmasından XVIII. Yüzyılın Sonlarına Kadar*, IV. Cilt I. Kısım, TTK Yay., Ankara, 1995.
- WALICKI, Andrzej. *The Slavophile Controversy: History of a Conservative Utopia in Nineteenth-Century Russian Thought* (trans.) Hilda ANDREWS-RUSIECKA. Clarendon Press, Oxford, 1975.
- WALICKI, Andrzej. *Rus Düşünce Tarihi, 1760-1900: Aydınlanmadan Marksizme*, çev. Alaeddin ŞENEL, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009.
- WALLACE, Donald Mackenzie. *Russia: its History and Condition to 1877*, J.B. Millet, 1910.
- WEISENSEL, Peter R. *Avraam Sergeevich Norov: Nineteenth Century Russian Traveler, Bureaucrat and Educator*, University of Minnesota, 1973.

WIESENSEL, Peter R. *Prelude to the Great Reforms: Avraam Sergeevich Norov and Imperial Russia in Transition*. Minnesota Mediterranean and East European Monographs, Minneapolis, MN, 1995.

WILSON, C. W. *The Pilgrimage of the Russian Abbot Daniel in the Holy Land 1106-1107 A. D.*, London, 1888.

ZARCONE, Thierry. *Kudüs'teki Orta Asyalı ve Hintli Sufi Hacılar*, çev. Berna AKKIYAL, Kabalcı Yayınları, İstanbul, 2012.

6. MAKALELER

“With the Russian Pilgrims to Jerusalem by Stephen Graham”, *The North American Review* 199, no. 700, 1914, s. 466-467

BACZKOWSKI, Włodzimierz. “Russia and the Holy Land” *The Eastern Quarterly* Vol. 2, 1949, s. 42-49.

BAYKAL, Bekir Sıtkı. Makamat-ı Mübareke Meselesi ve Bab-ı Ali, *Belleten Cilt XXIII*, Nisan 1959, Sayı: 90, s. 141-167.

BEAZLEY, C. Raymond. “The Oldest Monument of Russian Travel.” *Transactions of the Royal Historical Society*, s. 175-185.

BROWER, Daniel. “Russian Roads to Mecca: Religious Tolerance and Muslim Pilgrimage in the Russian Empire”, *Slavic Review*, Vol. 55, No. 3, 1996, s. 567-584.

CHERNIAVSKY, Michael. ““Holy Russia”: A Study in the History of an Idea”, *The American Historical Review*, Vol. 63, No. 3, 1958, s. 617-637.

CHURCHILL, William. “Review of Changing Russia by Stephen Graham.” *Bulletin of the American Geographical Society* 47, No. 2 (Ocak 1, 1915): 136.

- CHURCHILL, William. "Review of Undiscovered Russia by Stephen Graham", *Bulletin of the American Geographical Society* 44, no. 7 (Ocak 1, 1912): 542.
- DAVISON, Roderic H. "Russian Skill and Turkish Imbecility: The Treaty of Kuchuk Kainardji Reconsidered", *Essays in Ottoman and Turkish History, 1774-1923, The Impact of the West*, University of Texas Press, Austin, 1990, s. 29-51.
- DERİNGİL, Selim. "The Ottoman Empire and the Russian Muslims Brothers or Rivals" *Central Asian Survey*, 13, No. 3, 1994, s. 409-416.
- DMİTRİEVSKİY, Aleksey A. "Oçerk o jizni i deyatelnosti arhimandrita Leonida (Kavelina), tretogo naçalnika Russkoy Duhovnoy Missii v Ierusalime, i ego nauçniye trudi po izučeniu Pravoslavnogo Vostoka," *Bogoslovskie Trudy* 36, 2001, s. 57–175.
- DMİTRİEVSKİY, Aleksey A. "Naçalnik Russkoy Duhovnoy Missii v Ierusalime arhimandrit Antonin (Kapustin) kak deyatel na polzu pravoslaviya na Vostoke, i v çastnosti v Palestine," *Soobşçeniya Imperatorskago Pravoslavnago Palestinskago Obşçestva*, Vol. 15, No. 2, 1904, s. 95–148.
- DUSHAW, Amos I. "Russia and Palestine", *The Open Court*, vol. XL. (No. 6) No 841, 1926, s. 321-327
- KANE, Eileen M. "Pilgrims, Piety and Politics: The Founding of First Russian Ecclesiastical Mission in Jerusalem" *Christian Witness Between Continuity and New Beginnings: Modern Historical Mission in the Middle East*, Eds. Martin Tamcke, Michael Marten, Berlin, 2006, s. 177-198.
- EMECEN, Ferudun. "Ali Bey, Bulutkapan", *DVİA*, cilt 2, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul, 1992, s. 383-384.
- EMECEN, Ferudun. "Zahir Ömer", *DVİA*, cilt 44, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul, 1992, s. 90-91.
- FRARY, Lucien J. "Russian Missions to the Orthodox East; Antonin Kapustin (1817-1894) and his World", *Russian History* 40, 2013, s. 133-151.

- GERD, Lora. "Arhim. Antonin Kapustin i ego naučnaya deyatelnost (po materialam peterburgskih arhivov)," in *Rukopisnoe nasledia russkih vizantinistov v arhivah sankt-peterburga*, ed. Igor P. MEDVEDEV, St. Petersburg, 1999, s. 8–35.
- GINAT, Shalom. "The Jewish Settlement in Palestine in the Nineteenth Century." *The Jewish Settlement in Palestine, 634-1881*, s. 165-176.
- HARMAN, Faruk., ÖZAYDIN, Abdülkerim. "Hac: İslam'dan Önceki Dinlerde Hac", "Hac: İslam'da Hac", *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* cilt 14, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul, 1992, s. 382-386, 386-389.
- HEACOCK, Roger. "Jerusalem and the Holy Places in European Diplomacy." *The Christian Heritage in the Holy Land*, 1995, s. 197-210.
- HELMERS, M. 'Stephen Graham', *Dictionary of Literary Biography* 195, 1998, s. 137–54.
- HUGHES, Michael. "Searching for the Soul of Russia: British Perceptions of Russia During the First World War" *Twentieth Century British History* 20; no. 2, 2009, s. 198-226.
- HUGHES, Michael. "The Traveler's Search for Home: Stephen Graham and the Quest for London", *The London Journal* 36, no. 3, 2011, s. 211-224.
- HUGHES, Michael. "The Visionary Goes West: Stephen Graham's American Odyssey", *Studies in Travel Writing* 14, no. 2, 2010, s. 179-196.
- HUGHES, Michael. "Stephen Graham and Russian Spirituality: The Pilgrim in Search of Salvation" Anthony CROSS (ed.) *A People Passing Rude: British Responses to Russian Culture*, Cambridge, UK: 2012, s. 163-174.
- HUMMEL, Tomas. "Russian Pilgrims; A Peasant Army Invades Jarusalem", *Jerusalem Quarterly* 44, 2010, s. 39-44.

- HÜLAGÜ, M. Metin. "Topal Osman Nuri Paşa Hayatı ve Faaliyetleri", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, Sayı 5, 1994 s. 145-153.
- SLOCUM, John W. "Who, and When, Where the *Inorodtsy*? The Evolution of the category of "Aliens" in Imperial Russia", *Russian Review* vol. 57, no. 2, 1998, s. 173-190.
- KUNERALP, Sinan. "Pilgrimage And Cholera in Ottoman Hedjaz 1931-1911", *Studies On Turkish-Arab Relations*", *Annual 4*, 1989, Taiv, s. 69-81.
- KÜTÜKÇÜ, Mustafa. "Rusya'da Haccın Tarihi Serüveni", *Karadeniz (Black Sea-Черное Море)*, Yıl 3, Sayı 12, s.178-190.
- LAATS, Alar. "The Concept of the Third Rome and its Political Implications." *Religion and Politics in Multicultural Europe: Perspectives and Challenges*, (ed.) Alar KILP, Andrews SAUMETS, Tartu University Press, Tartu, 2009.
- MACİT, Abdulkadir. "Osmanlı Devleti ile Hokand Hanlığı Münasebetleri", *İlmi Etüdler Dergisi Yıllık*, Yıl 4, sayı 4, 2009, s. 67-81
- MANDEL, Neville J. "Ottoman Policy and Restrictions on Jewish Settlement in Palestine 1881-1908 Part I", *Middle Eastern Studies*, vol. 10, no. 3, 1974, s. 312-332.
- MOSSE, W.E. "Russia and the Levant Grand Duke Constantine Nikolaevich and the Russian Steam Navigation Company", *The Journal of Modern History*, Vol. 26, No. 1, 1954, s. 39-48.
- NICAULT, Catherine. "Osmanlı Kudüs'üne Dönüş", *Kudüs 1850-1948 Osmanlılardan İngilizlere: Ruhani Birliktelikle Siyasi Yırtılma Arasında*, çev. Estreya Seval VALİ, İstanbul, 2001, s. 37-94.
- O'BRIEN, C. Bickford. "Russia and Turkey, 1677-1681: The Treaty of Bakhchisarai", *Russian Review*, Vol. 12, No. 4, 1953, s. 259-268.

- ÖZCAN, Altay T. "Papaz Daniil'in XII. Yüzyılda İstanbul ile Kudüs Arasında Yaptığı Yolculuk", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, Cilt XXIV, Sayı 2, 2009, s. 69-84.
- PUSHKAREV, S. G. "Russia and the West Ideological and Personal Contacts before 1917", *Russian Review*, 24: 2, 1965, s. 138-164.
- ROLLINS, Patrick J. "Imperial Russia's African Colony", *Russian Review*, Vol. 27, No. 4, 1968, s. 432-451.
- MILLS, Sara. "Colonial vs Post-Colonial discourse", *Discourse*, Routledge, London and New York, 1997, s. 105-129.
- SEZER, Hamiyet. "Osmanlı İmparatorluğunda Seyahat İzinleri (18-19. Yüzyıl)", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, cilt 21 sayı 33, 2003, s. 105-124.
- SOMEL, Selçuk Akşin. "Osman Nuri Paşa'nın 17 Temmuz 1885 Tarihli Raporu" *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi (AÜDTCF, TAD)*, XVIII/29, 1996, s. 1-38.
- STAVROU, Theofanis G. "Russian Interests in the Levant 1843-1848 Porfirii Uspenskii and establishment of the first Russian ecclesiastical mission in Jerusalem" *Middle East Journal*, Vol. 17, No. 1/2, 1963, s. 91-103.
- TAILLANDIER, Saint-Rene. "A Russian Mission in Palestine-Tischendorf and the Grand Duke Constantine", *The Eclectic Magazine of Foreign Literature (1844-1898)*, 1866; 3, 6; American Periodicals pg. 739.
- TIBAWI, A.L. "British Interests in Palestine in the Nineteenth Century", *Journal of the Royal Central Asian Studies*, 42/1, 1995, s. 70-79.
- TIBAWI, A.L. "Russian Cultural Penetration of Syria-Palestine in the Nineteenth Century (Part II)", *Journal of the Royal Central Asian Study*, vol 53, issue 3, 1966, s. 309-323.

TIBAWI, A.L. Russian Cultural Penetration of Syria – Palestine in the Nineteenth Century (Part I), *Journal of the Royal Central Asian Society*, Vol. 53 Issue 2, 1966. s. 166-182.

WEEKS, Theodore R. “Between Rome and Tsargrad: The Uniate Church in Imperial Russia 1886-1917”, *Of Religion and Empire: Missions, Conversion, and Tolerance in Tsarist Russia*, ed. Robert P. Geraci and Michael Khodarkovsky, Ithaca, 2001, s. 70-91.

WEISENSEL, Peter R. “A.S. Norov and the Pan-Orthodox Cause.” *Cyrrillomethodianum III*, 1975, s. 111–138.

WEISENSEL, Peter R. “Russian Self-identification and Travelers’ Descriptions of the Ottoman Empire in the First Half of the Nineteenth Century”, *Central Asian Survey*, 10: 4, 1991, s. 65-85.

YAKOBSON, Sergious. “Russia and Africa (I)”, *The Slavonic and East European Review*, Vol. 17, No. 51 (1939), s. 623-637.

YAKOBSON, Sergious. “Russia and Africa (II)”, *The Slavonic and East European Review*, Vol. 19, No. 53/54, *The Slavonic Year-Book (1939 - 1940)*, s. 158-174.

7. TEZLER

BREYFOGLE, B. *Heretics and Colonizers: Religious Dissent and Russian Colonization of Transcaucasia, 1830-1890*, University of Minnesota, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Minnesota, 1998.

KANE, Eileen M. *Pilgrims, Holy Places, and the Multi-Confessional Empire Russian Policy toward the Ottoman Empire under Tsar Nicholas I, 1825-1855*, Princeton University (Yayınlanmamış Doktora Tezi), New Jersey, 2005.

KİREMİT, İlker. *XIX. Yüzyılda Nusayriler (Arap Alevileri)*, Hacettepe Üniversitesi, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 2012.

LEEST, Charlotte van der. *Conversion and Conflict in Palestine: The Missions of the Church Missionary Society and the Protestant Bishop Samuel Gobat*, Leiden University, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Leiden, 2008.

TABOR, James Alan. *In the Service of the Russian Tsar: The Life and Work of Konstantin Mikhailovich Bazili, 1809-1884*. University of Minnesota, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Minnesota, 2003.

8. E-KAYNAKLAR

FEATHERSTONE, J. Michael. *The Discovery of the Codex Sinaiticus as Reported in the Personal Letters of Konstantin Tischendorf*, Erişim: 24 Kasım 2013, http://lettres.unifr.ch/fileadmin/Documentation/Departements/Langues_et_litterature/Philologie_classique/Documents/featherstone._tischendorf_correspondence.pdf

SINGER, Isidore. (ed.) “Hasidism,” *The Jewish Encyclopedia: 12 cilt*, Funk and Wagnalls, New York, 1901-1906, Erişim: 11 Nisan 2014, <http://www.jewishencyclopedia.com/articles/7317-hasidim-hasidism>

HUGHES, Michael. (2010) “Graham, Stephen (1884–1975)”, *Oxford Dictionary of National Biography*, Oxford University Pres. Erişim: 12 Kasım 2013, <http://www.oxforddnb.com/templates/article.jsp?articleid=57075&back>

The Date of Orthodox Easter 1875 to 2124, Erişim: 7 Mart 2014, <http://www.smart.net/~mmontes/OrthEasttbl.html#T3>

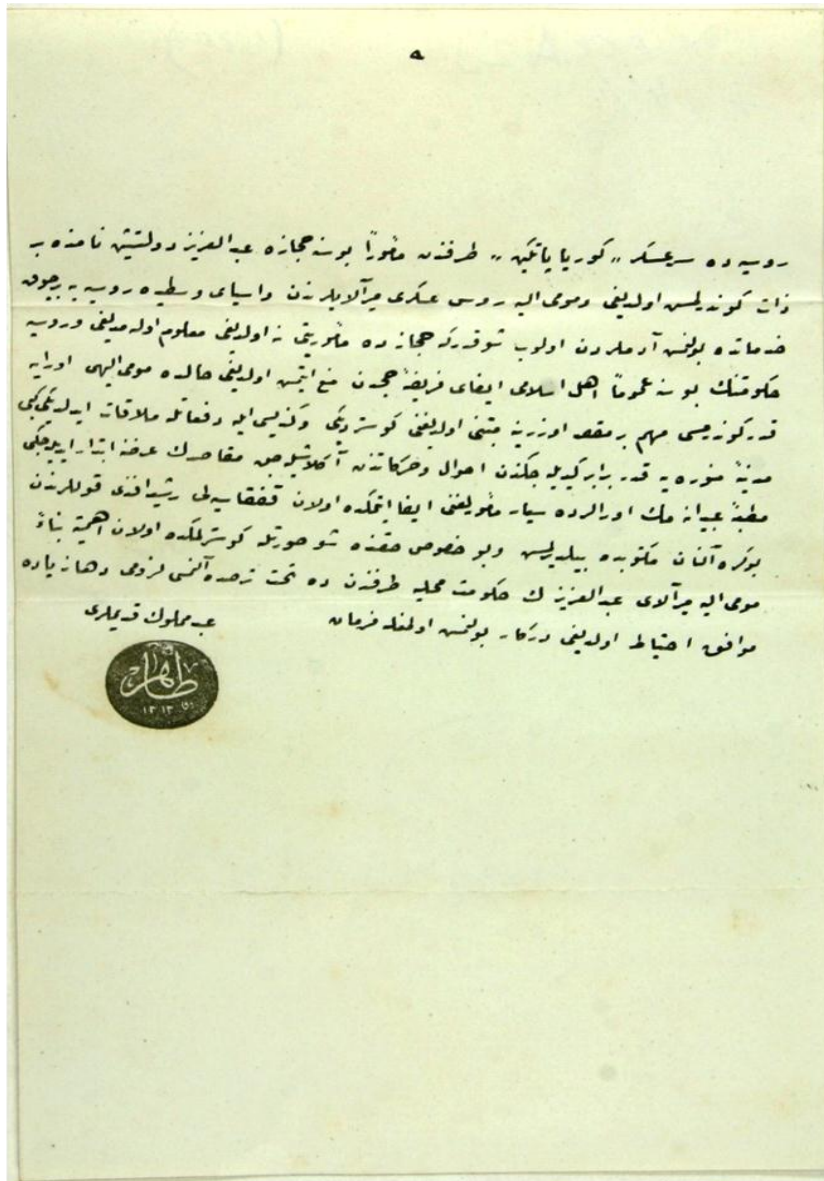
Takvim 24, Erişim: 9 Şubat 2014, <http://takvim-24.com/a/takvim/1912>

A-pesni, Erişim: 2 Mayıs 2014, <http://a-pesni.org/popular20/mnogi-zuk.htm>

EKLER

1. RESİMLER VE FOTOĞRAFLAR

EK 1. BOA Y.PRK.AZJ 47/4, 1320. Z. 29.

Bihî

Rusya'da ser'asker "Gürya Patkin?" tarafından me'mûren bu sene Hicaz'a Abdülaziz Davletşin nâmında bir zât gönderilmiş olduğu ve mûmâ-ileyh Rus askeri miralaylarından ve Asya-yı Vusta'da Rusya'ya birçok hidemâtda bulunmuş âdemlerden olup şu kadar ki Hicaz'da me'mûriyeti ne olduğu ma'lûm olamadığı ve Rusya hükûmetinin bu sene umûmen ehl-i İslâmı îfâ-yı farîza-i hacdan men' etmiş olduğu hâlde mûmâ-ileyhi oraya kadar göndermesi mühim bir maksat üzerine mübtenî olduğunu gösterdiği ve kendisi ile defa'âtle mülâkât edildiği gibi Medîne-i Münevvere'ye kadar beraber gidileceğinden ahvâl u harekâtından anlaşılacak makâsadin arzına ibtidâr edileceği mutî'a-i ubeydânem oralarda seyyar me'mûrlüğünü îfâ etmekte olan Kafkasyalı Reşid Efendi kullarından bu kere alınan mektûbında bildirilmiş ve bu husûs hakkında şu sûretle gösterilmekte olan ehemmiyete binâ'en mûmâ-ileyh Miralay Abdülaziz'in hükûmet-i mahalliye tarafından da taht-ı tarassuda alınması lüzûmı daha ziyâde muvâafık-ı ihtiyat olduğu derkâr bulunmuş olmağla ferman

Abd-i Memlûk-ı Kadimleri Tahir

Rusya Devleti'nin Deraliyye'de mûkîm Murahhas Ortaelçisi Butanef'in takrir-i tercümesidir

Ber mûtađ yol emri virilmek buyruldu fı S [12] 48

Rusyaludan Babakay Simoviç Sahav? Nâm Rusyalu bir nefer zevcesi ve bir nefer oğlu ve bir nefer gelini ile bu def'a Deraliyyeden li-ecli'z-ziyâre berren ve bahren Kudüs-ü Şerîf'e â'zim olmağla bir ber-mut'ad bir kıt'a yol emrinin i'tâsını mûmâ-ileyh takrir ider deyü muharrerdir

Rusya Devleti'nin Deraliyye'de mûkîm Murahhas Ortaelçisi Butanef'in takrir-i tercümesidir

Ber mûtađ yol emri virilmek buyruldu fı S [12]48

Rusyaludan Abrâmoski? Bu def'a Deraliyye'den li-ecli'z-ziyâre berren ve bahren Kudüs-ü Şerîfe â'zim olmağla ye'dine bir kıt'a yol emrinin i'tâsını mûmâ-ileyh takrir ider deyu muharrerdir

EK 3. A.DVN.DVE.1/42, 29 Z 1258

دوبه دولتی مکتبہ رسالوں کا ریکارڈنگ نفاذ کے لیے

دوبہ سندھ باغیچہ خوددوروزی دیورنڈہ دیباغیچہ ساولیف دروہا دیبوغہ فاروقی جف جوگ
بورقہ لاجل الزبارة فرسٹ ایف عجمہ ابدہ جاک اولد فدرنڈز اقضا ابدہ اوج فطم بول اوامر زینت
بدرمہاز دیکر دیکر اصطار الاخصی مکتبہ رسالوں کے لیے نفاذ کے لیے

DEVLET ARŞIVLERİ GENEL MÜDÜRLÜĞÜ
ARAŞTIRMACI BELGE İSTEK FORMU
Form No : (BDA-18-FR-04)

A.)DVN.DVE /1 /42

Fon Kodu	A.)DVN.DVE.	Talep Eden
Dosya No	1	MELİKŞAH ARSLAN
Gömlek No	42	 10479419
Tarih	05-09-2013 09:17	

Lütfen bu fişi arşiv malzemesiyle iade ediniz

Rusya Devleti Maslahatgüzârı Bezoza? Senâkarlarının Takrîridir

Rusya teb'asındaan Yakob Kodurof? Ve Budornik? Ve Yakob Savlif? Ve Ruha? Ve Boska Karnicef Coki? Bu def'a li-ecli'z-ziyâre Kudüs-ü Şerif'e a'zîmet idecek olduklarından iktizâ iden üç kıt'a yol evâmîr-i şerifinin yed-i masûmâne diğêr diğêr ısdar olunmasını maslahatgûzar mûmâ-ileyh iltimas ve takrir ider

EK 4. A.MKT.MHM. 442/50, 23. S. 1289

خدیجیه حبیبه مصریه شفاخانه ترکیه

عزیزه و تقوله هفتاد و پنج باخونه اسکندریه بزرگک اسنح اود بیفنه سانه ایها اوجبا اسکندریه بکونورملک اوزره هرده منسب برزیزه
 باخونه ارسالا هرده صوبه عالی زوریه اشاری منعلیه بریده ادا سینه جنبه یارکھی انصفا عایشه بولغنه مظلوم منغی و دیو
 اجرای اجماع بانج امروزه

سوریه ولایه حلب شفاخانه ترکیه شفاخانه

خدیجیه حبیبه مصریه باخونه ترکیه و اشعار فتنه او غصه دینی جویا باید ایدرم

مظلومان ضایع و غمناک

ARAŞTIRMACI BELGE İSTEK FORMU
Form No : (BDA-18-FR-04)

A.)MKT

Fon Kodu	A.)MKT.MHM.	
Dosya No	442	ME
Gömlek No	50	
Tarih	05-09-2013 09:17	

Lütfen bu fişi arşiv malzemesiyle iade ediniz

Hidiviyet-i Celîle-i Mısıryeye Telgrafnâme-i Samî

Grandük Nikola hazretleri Yafa'dan İskenderiye'ye gitmek emelinde olduğundan müşârün-ileyhi alub İskenderiye'ye götürmek üzere kurbiyyet münâsebetiyle derhal Mısır'dan münâsip bir vapurun Yafa'ya irsâli / hususunun savb-ı âli-i daverilerine iş'âr-ı müte'allık buyrulan irâde-i seniyye-i cenâb-ı pâdişahî iktiza-yı âlisinden bulunmağla mantuk-ı münifi vechle icrâ-yı icâbı bâbında emr u fermân

Suriye vilâyet-i celîlesine telgrafnâme-i sâmi şifreli

Manzur-u âli-i cenâb-ı vekâletpenâhi buyrulmuştur.

/ Hidivviyet-i Celile-i Mısıryeye bâ-telgrafnâme tavsiye ve iş'âr kılınmış olduğunu cevâben beyân ederim.

EK 6. Kefenleriyle Şeriya Nehrine Giren Rus Ortodoks Köylü Hacılar (Stephen Graham, *With the Russian Pilgrims to Jerusalem*, London, 1913, s. 190.)

ALL IN THEIR SHROUDS ON THE BANKS OF THE JORDAN.

2. HARİTALAR

EK 7. Stephen Graham'ın Rus Köylü Hacılarıyla Yaptığı Seyahatin Coğrafyasını Gösteren Harita (Stephen Graham, *With the Russian Pilgrims to Jerusalem*, London, 1913, s. 307.)

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler

Adı Soyadı : Melikşah ARSLAN

Doğum Yeri ve Tarihi : Samsun, 01.10.1987

Eğitim Durumu

Lisans Öğrenimi : Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Tarih Bölümü -2011

Yüksek Lisans Öğrenimi : Hacettepe Üniversitesi, Tarih Bölümü -2014

Bildiği Yabancı Diller : İngilizce, Rusça

Bilimsel Faaliyetleri :

İş Deneyimi

Stajlar :

Projeler :

Çalıştığı Kurumlar : Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi, Tarih Bölümü
2011-

İletişim

E-Posta Adresi : arslan_meliksah@hotmail.com

Tarih : 30.05.2014

